॥ श्रीः ॥

गोपीनाथविरचितः

मणिसारः ।

अनुमानखण्डः ।

[illegible]तग्रन्थः ।

क्रीडाकोपकषायमायतनसमाकर्तुं नते शङ्करे
सद्यः स्मेरतमूलवल्गनकलासम्पर्कसङ्कोचिताः ।
मावष्टम्भसुरासिद्धविविधाहङ्कारकूटच्छिदो
रुद्राणीचरणारविन्दरचयो विघ्नं विनिघ्नन्तु नः ॥

निर्गलितं मणिमध्यादालोकादौ च विस्तीर्णम् ।
निष्कृष्य युक्तिसारं गोपीनाथस्ततस्तनुते ॥

प्रत्यक्षानुमानयोरुपजीव्योपजीवकभावमङ्गत्या प्रत्यक्षानन्तरमनुमानं निरूप्यते । यद्यपि लिङ्गपक्षव्याप्त्यादिज्ञानानामनुमितिरूपत्वानियमेऽनवस्थाप्रसङ्गेन प्रत्यक्षरूपत्वमङ्गीकरणीयमेव । अतीन्द्रियसाध्यकादिस्थलेऽपि परम्परया प्रत्यक्षापेक्षित्वमिति यथा, तथानुमित्युपनीतप्रत्यक्षे अदृष्टद्वारा जन्यप्रत्यक्षमात्रे चानुमितेरुपजीव्यत्वमस्तीति तन्निरूपणमेव प्रथममस्तु । तथाप्यनुभवत्वव्याप्याया यज्जातेः प्रमाणविभाजकत्वं, तदवच्छिन्न प्रत्युपजीव्यत्वमिह विवक्षितम् । अस्ति चानुमितित्वावच्छिन्ने प्रत्यक्षस्य तथात्वं, न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नेऽनुमितेरपि, ईश्वरप्रत्यक्षे तदभावात् । एवमनुमितिकरणस्य व्याप्त्यादिज्ञानस्यापि प्रत्यक्षोपजीवकत्वानियम एव, न तु प्रत्यक्षकरणस्यापि तदुपजीवकत्वं नियतं, श्रोत्रादौ तदभावादिति । यन्तु नन्तु प्रत्यक्षानुमानयोरुभयोरप्युपजीव्योपजीवकभावादुभयत्रापि सङ्गतिरस्तु । न चैवमनुमाननिरूपणस्यापि प्राथमिकत्वापातः । निरूपणप्राथ-

BHARATIYA VIDYA BHAVAN 2.35
DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

म्यस्येच्छाधीनतया सङ्गत्यनियम्यत्वात् । सङ्गतेश्च पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रयोजकत्वात् । अन्यथा दश दाडिमानीतिवद् उपेक्षणीयतापत्तेः । यद्वा आनन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयः सङ्गतिः । तच्च यद्यपि कारणत्ववत् कार्यत्वमपि, कारणे निरूपिते किमस्य कार्यमिति जिज्ञासावत् कार्ये निरूपिते किमस्य कारणमिति जिज्ञासाया अपि भावात्, तथापि निरूपणप्राथम्ये इच्छैव नियामिकेत्युक्तम् । एवमनुमानोपमानयोरप्युपजीव्योपजीवकभाव एव सङ्गतिः । लाघवज्ञानसहकारेण गवयपदस्य गवयत्वविशिष्टे शक्तिज्ञानमेव ह्युपमितिः । सा च शक्तेः पूर्वं ज्ञाने सति स्यात् । तज्ज्ञानं च नानुमानमन्तरेण, शक्तेरीश्वरेच्छाया अतीन्द्रियत्वात् । तथा चोपमितित्वावच्छिन्नोपजीव्यत्वमेव तत्रापि नियामकमिति क्वचिदनुमानस्यापि तदुपजीवकत्वे न दोषः । यद्वा सङ्गतेरुभयसाधारण्येऽपि प्रागुक्तरीत्या अनुमाननिरूपणप्राथम्यमिति दिक् ॥

इति सङ्गतिग्रन्थः ।

अथानुमितिलक्षणम् ।

'तत्रानुमितिकरणत्वमनुमानत्वम् । अनुमितिश्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमि'ति मणिकृत । नन्विह कः समासः । न तावद् व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मश्चेति द्वन्द्वः, भ्रमानुमित्यव्याप्तेः । वास्तवपदार्थभेदस्थल एव तस्य भावात् । अत्र च तदभावात् । न च ज्ञाप्यपदार्थभेदे द्वन्द्व इत्यपि । तथा सत्यसमरात् परामर्शस्याभेदावगाहितयान्योन्यभेदानवगाहित्वात् । नापि कर्मधारयः । तथा सति भ्रमानुमित्यव्याप्तेः । कर्मधारयस्य पदार्थभेद एव भावात् । तत्र च तदभावात् । अत एव न षष्ठीतत्पुरुषोऽपि । भ्रमानुमित्यव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वादिति ।

अत्र पक्षधरमिश्राः—द्वन्द्व एव समासः । न चोक्तदोषः । पदार्थभेद इव पदार्थतावच्छेदकभेदेऽपि तस्य साधुत्वात् । प्रयोगानुरोधेन व्याकरणस्मृतिप्रवृत्तेः । तस्य चोभयत्र दर्शनात् । अन्यथा नीलघटयोरभेदः संसर्ग इत्यादौ

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

न पुरस्कार इति वाच्यम् । तथाप्येतत्र धर्मिणीत्यत्रैकत्व वास्तव वा ज्ञातं वा विवक्षितम् । नाद्य ।.अमानुमित्यव्याप्ते । नान्त्य । परामर्श धर्म्यैक्यभाने मानाभावेनासम्भवात् । किञ्च, एतद्विशेषणे दत्तेऽपि पक्षतासहकृतत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेन तत एवोक्तसमूहालम्बनातिव्याप्तिवारणमिति किमुक्तविशेषणेनेति ।

अत्रेदं प्रतिभाति — नहि वय पदार्थतावच्छेदकभेदेन द्वन्द्वसाधुतां ब्रूम , येन द्वन्द्वापवाद(त्वा)नुपपत्ति स्यात । किन्तु पदज्ञानजन्यप्रतीतिविषयभेदेन । तच्च विशेष्यविशेषणभेदसाधारणमिति विशेष्यभेदादर्शनस्थलेऽपि द्वन्द्वप्रसक्तौ सरूपेत्यादिसूत्रेण तदपवादात् । सवा द्वन्द्व इत्यत्र सर्वपद सकुचितमेव । द्वित्व चानन्वितमेव । द्विवचन प्रयोगसाधु(त्व)मात्र धर्म्यैक्यस्थले । यद्वा अवच्छेदकान्वयेव तत् । विशेष्यान्वयस्यात्समित्यत्र तस्य च बाधकेन निरासात् । न चपत्रापि दण्डिपुरुषावित्यादिप्रसङ्ग । साधुत्वे इष्टापत्ते । पूर्वाप्रयोगाच्च न प्रयोग इति । कर्मधारयोच्छेदोऽपि नास्ति । पदार्थभेदविवक्षाया तत्रव च पदार्थतावच्छेदकभेदविवक्षाया कर्मधारयद्वन्द्वप्रवृत्तेरिति । एकत्र धर्मिणीत्यत्रापि नोक्तदोष । पक्षतासहकृतत्वविवक्षायामपि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेन जनकत्वमवश्य वाच्यमेव , वक्तव्ययुक्ते । तथा च विशेषण विनासम्भव एव , उक्तरूपेणातिप्रसक्तयाकारणतावच्छेदकत्वात् । किन्त्वेकधर्मिकतदुभयवैशिष्ट्यज्ञानत्वेनैव जनकत्वम् । अत एवैकत्वमानमावश्यकमिति दिक् ।

उपाध्यायास्तु — व्याप्तिविशिष्टश्चासौ पक्षधर्मश्चेति कर्मधारय एव समास । तदुत्तरतल्प्रत्ययेन पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यमुक्तेन तदुभयसामानाधिकरण्यप्राप्तौ तत्र च ज्ञानान्वयेन सामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थो लभ्यते इति न भ्रमानुमितावव्याप्तिरित्याहु । तच्चिन्त्यम् । अवान्तरवाक्यार्थस्य व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वोभयसामानाधिकरण्यस्य बाधेन महावाक्यार्थस्य ज्ञानीयस्य दूरपरास्तत्वाद् भ्रमानुमित्यव्याप्तेरपरिहारात् । ज्ञानरूपसम्बन्धेन यथाकथञ्चित् सामानाधिकरण्यघटकत्वेन तद्व्याप्तिनिरसनेऽप्यसम्भवस्य दुर्वारत्वात् । तथाहि — वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शोऽनुमितिहेतु । न चासौ स्वप्रकारीभूतव्याप्यादेर्वैशिष्ट्य मसर्गमर्यादया विषयीकुर्वन् तद्वैशिष्ट्यमपि सामानाधिकरण्यरूप विषयीकरोति । तथा सति भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगितया

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

वैशिष्ट्यस्य प्रकारतापत्तेः । न च विशिष्टबुद्धौ विशेष्यविशेषणसम्बन्धमात्रविषयत्वे दण्डीति बुद्धेः दण्डपुरुषसंयोगा इति ज्ञानाद् भेदो न स्यादिति वैशिष्ट्यसम्बन्धोऽधिको विशिष्टधीविषयोऽङ्गीकार्य एव । अत एव भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वपर्यन्तं प्रकारतालक्षणमिति वाच्यम् । तथापि दण्डपुरुषसंयोगतत्सम्बन्धा इत्यतो दण्डीत्यस्य भेदानुपपत्तेः समूहालम्बनाद् भेदकान्तरस्यैव वाच्यत्वात् । अत एव समूहालम्बने सम्बन्धतावच्छेदकगोचरत्वं विशिष्टबुद्धौ तदगोचरत्वमित्येव भेदकमिति पक्षधरमिश्राः । यदि च विषयभेद एव धीभेदक इति मतं, तथापि नानुपपत्तिः । विशिष्टबुद्धौ विशेषणप्रतियोगिकस्य विशेष्यनिष्ठस्य स्वरूपसम्बन्धस्य विषयत्वात् । विशेषणसम्बन्धनिरूपितस्वरूपसम्बन्धापेक्षया विशेषणसम्बन्धस्य लघुत्वात् । यथा च विशेषणादिनिरूपितस्वरूपसम्बन्धस्य विशिष्टधीविषयत्वेऽप्युपजीव्यतया लघुतया च समवायसिद्धिः, तथा प्रत्यक्ष(निरूपित'क्ष)मणिसारे विवेचितम् । ननु तथापि व्यभिचारिहेतुकानुमितौ लक्षणमिदमव्याप्तम्, व्याप्तेस्तत्रासत्तया ज्ञानाभावात् । भ्रमस्यापि प्रमात्वापत्तेः । न च अन्यत्र गृहीतव्याप्तेस्तत्रारोप इति वाच्यम् । व्याप्तिर्हि प्रतिसाध्यं प्रतिसाधनं च तत्तद्व्यक्तिघटिततया भिन्ना । तथा च तत्साधने तत्साध्यनिरूपितव्याप्तिज्ञानमेव वाच्यम् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । तच्चाप्रसिद्धमिति चेद्, न । तत्साधनाधिकरणे साध्ये साध्ये च तन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमवगाहते यद् ज्ञानं, तस्यैव व्याप्तिज्ञानपदेन विवक्षितत्वात् तस्य तत्रापि सत्त्वादिति । नन्वेवमपि व्यतिरेक्यनुमितौ लक्षणमिदमव्याप्तम्, तत्रान्वये पक्षधर्मतायाः व्यतिरेके च व्याप्तेर्ज्ञानेन तदुभयविशिष्टज्ञानाभावादिति चेद्, न । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यापि साधनसामान्यव्यभिचारधीविरोधितया व्यभिचारधीविरोधिव्याप्तिज्ञानस्य विवक्षितस्य सत्त्वात् । न च तथापि परम्परासम्बन्धेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्वैशिष्ट्यज्ञानस्य विवक्षितत्वे वह्निव्याप्यधूमजनकवान्पर्वतवानयमिति ज्ञानादनुमित्यापत्त्या साक्षात्सम्बन्धेन तदुभयवैशिष्ट्यज्ञानं वाच्यम् । तच्च व्यतिरेकिणि नास्त्येवेत्यव्याप्तिरेवेति वाच्यम् । यादृशवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षधर्मं व्यभिचारविरोधि, साक्षात्परम्परोदासीनस्य तस्यैव व्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । यथा च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यान्वय(व्य')व्यभिचारधीविरोधि(ता') तथा वक्ष्याम । यद्व्यतिरेकव्यापकीभूतव्यतिरेकप्रतियोगित्वं व्याप्तिर्मत इति मते लक्षणमिदम् । तेन नाव्याप्तिशङ्का । नन्वेवमपि सव्यभिचारे लक्षण-

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

वैशिष्ट्यस्य प्रकारतापत्तेः । न च विशिष्टबुद्धौ विशेष्यविशेषणसम्बन्धमात्रं भासते दण्डीति बुद्धेः दण्डपुरुषसंयोगा इति ज्ञानाद् भेदो न स्यादिति वैशिष्ट्यसम्बन्धोऽधिको विशिष्टधीविषयोऽङ्गीकार्य एव । अत एव भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वपर्यन्तं प्रकारतालक्षणमिति वाच्यम् । तथापि दण्डपुरुषसंयोगसम्बन्धा इत्यतो दण्डीत्यस्य भेदानुपपत्तेः समूहालम्बनाद् भेदकान्तरस्यैव वाच्यत्वात् । अत एव समूहालम्बने सम्बन्धतावच्छेदकगोचरत्वं विशिष्टबुद्धौ तद्गोचरत्वमित्येव भेदकमिति पक्षधरमिश्राः । यदि च विषयभेद एव धीभेदक इति मतं, तथापि नानुपपत्तिः । विशिष्टबुद्धौ विशेषणप्रतियोगिकस्य विशेष्यनिष्ठस्य स्वरूपसम्बन्धस्य विषयत्वात् । विशेषणसम्बन्धनिरूपितस्वरूपसम्बन्धापेक्षया विशेषणसम्बन्धस्य लघुत्वात् । यथा च विशेषणादिनिरूपितस्वरूपसम्बन्धस्य विशिष्टधीविषयत्वेऽप्युपनीततया लघुतया च समवायसिद्धिः, तथा प्रत्यक्ष(निरूपिण्य)मणिमरीचौ विवेचितम् । ननु तथापि व्यभिचारिहेतुकानुमितौ लक्षणमिदमव्याप्तं, व्याप्तिमत्तया ज्ञानाभावात् । भ्रमस्यापि प्रमापूर्वकत्वात् । न च अन्यत्र गृहीतव्याप्तित्वाव्याप्त्यारोप इति वाच्यम् । व्याप्तिर्हि प्रतिसाध्यं प्रतिसाधनं च तत्तद्व्यक्तिघटिततया भिन्ना । तथा च तत्साधने तत्साध्यनिरूपितव्याप्तिज्ञानमेव वाच्यम् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । तच्चाप्रसिद्धमिति चेद्, न । तत्साधनाधिकरणे साध्य साध्ये च तन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमवगाहते यद् ज्ञानं, तस्यैव व्याप्तिज्ञानपदेन विवक्षितत्वात् । तच्च तत्रापि सत्त्वादिति । नन्वेवमपि व्यतिरेक्यनुमितौ लक्षणमिदमव्याप्तं, तत्रान्वये पक्षधर्मताया व्यतिरेके च व्याप्तेर्ज्ञानेन तदुभयविशिष्टज्ञानाभावादिति चेद्, न । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यापि साधनसामान्यव्यभिचारधीविरोधितया व्यभिचारधीविरोधिव्याप्तिज्ञानस्य विवक्षितस्य सत्त्वात् । न च तथापि परामर्शसम्बन्धेन व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानस्य विवक्षितत्वे वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानसामग्रीमिति ज्ञानादनुमित्यापत्त्या साक्षात्सम्बन्धेन तदुभयविशिष्टज्ञानं वाच्यम् । तच्च व्यतिरेकिणि नास्त्येवेत्यव्याप्तिरेवेति वाच्यम् । यादृश यदि एतज्ज्ञाने परामर्शे व्यभिचारधीर्न विरुध्यते, तादृशपरामर्शत्वादीनाम् तस्यैव व्याप्तिविशिष्टपक्षज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । यथा च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानसमन्वय(स्य)व्यभिचारधीविरोधि(ता) तथा वक्ष्यते । [illegible] इति [illegible] लक्षणमिदम् । [illegible] । नन्वेवमपि [illegible]

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

मतिव्याप्तं, विशेषदर्शनजन्यत्वात् तस्य । तथा व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वावगाहि प्रतियोगिज्ञानत्वेन परामर्शजन्येऽतिव्याप्ति । तथा व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतावानय मिति ज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन परामर्शजन्येऽतिव्याप्ति । तथा परामर्शानुव्यव साये विषयत्वेन परामर्शजन्येऽतिव्याप्ति । तथा पूर्वानुभवत्वेन परामर्शजन्ये व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतास्मरणेऽतिव्याप्ति । तथा अतिदेशवाक्यार्थज्ञानत्वेन पराम र्शजन्यायामुपमितावतिव्याप्ति । तथा उपनयावान्तरवाक्यार्थज्ञानत्वेन न्यायजन्य शाब्दज्ञानेऽतिव्याप्ति । किं बहुना, भगवद्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यतया जन्यज्ञानमात्र एवातिव्याप्तिरिति ।

अत्र केचित्—तत्प्रत्यक्षानुमित्योर्वैजात्यादवश्यं सामग्रीवैलक्षण्यं वाच्यम् । तथा चानुमितौ परामर्शः, प्रत्यक्षे च करादि प्रत्यक्षव्याप्य करादिमाश्रायमिति ज्ञानद्वयं हेतुरिति सशयोत्तरप्रत्यक्षे परामर्शाजन्यतया नातिव्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । लाघवेनानुमिताविव प्रत्यक्षेऽपि विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वाद्, अन्यथा वैपरीत्यापत्तेः, विनिगमकाभावादिति पक्षधरमिश्राः । अत्र प्रत्यक्षानुमित्योरुभयो-रपि परामर्शजन्यत्वे सशयोत्तरप्रत्यक्षेऽनुमित्युत्पत्तये प्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकत्वं कल्प्य मिति महद् गौरवं स्यात् । तदुत्तर ज्ञानद्वयमेव प्रत्यक्षहेतुरस्त्विति नव्यदूषण भव्यम् । लाघवेन विशिष्टज्ञानहेतुत्वासद्धौ प्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनस्य फलमुखत्वादिति न किञ्चिदेतत् । अन्ये तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यमात्र-वृत्तिजातीयत्वमर्थः । अनुमितित्वं तथा, प्रत्यक्षत्वादिकं च न तथेति न प्रत्यक्षादौ काप्यतिव्याप्ति । सशयोत्तरप्रत्यक्षत्वादिकं च न जातिः, चाक्षुषत्वादिना सङ्करादि-त्याहुः । तदपि चिन्त्यम् । व्याप्यधर्मपुरस्कारप्रवृत्तातिदेशवाक्यप्रभवोपमितिमन्त-रेण स्त्रोपमित्यन्तरामावे, तत्र शरीरजन्यतावच्छेदकजातेरुपमितिवृत्तेस्तथात्वेन तादृशोपमित्यतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यात् । न च शरीरजन्यतावच्छेदकजातिः सर्वज्ञान-साधारण्येव, तथा च तस्याः प्रत्यक्षादिवृत्तितया न तज्जन्यमात्रवृत्तित्वमिति नातिव्याप्तिः, प्रत्यक्षत्वादेरेव तद्व्याप्यस्य नानात्वेन सङ्करशङ्काविरहादिति वाच्यम् । तथा सति नानापुरुषानुमित्यादावनुगतव्यवहारानापत्तेरिति पक्षधरमिश्राः ।

अत्र शङ्क्यते—एवं सति शरीरजन्यतावच्छेदकजातिनानात्वेऽपि प्र-त्यक्षानुमित्यादिसाधारणस्य शरीरजन्यत्वानुगतव्यवहारस्योच्छेद एव । यथाकथ ञ्चिदनुगतोपाधिना तत्समर्थनेऽनुमित्याद्यनुगतव्यवहारेऽपि समानमिति ।

DR. RUPAK NATH

व्यर्थत्वात् । भगवज्ज्ञानमादायापि नातिव्याप्तिः, तस्योपादानप्रत्यक्षतया हेतुत्वे-नोक्तरूपेणाजनकत्वादिति ।

पक्षधरमिश्रास्तु — पक्षतासहकृतपरामर्शजन्यत्वं विवक्षितम् । प्रत्यक्षादौ क्वापि न पक्षता हेतुरिति नातिव्याप्तिः । न च पक्षतासहकृतव्याप्तिज्ञानजन्यत्व-मेवास्तु । तदुभयप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तेः । न च परामर्शपक्षतोभयजन्यत्वे तथाप्यति-व्याप्तिः । तदुभयोरनुमितित्वादनियततया प्रत्यक्षानुत्पादात् । न च पक्षतान्यत्व-मेव लक्षणमस्तु । सामान्यप्रत्यासत्तिभू (य ? तया) तदुपनीते प्रत्यक्षेऽतिव्याप्तेः, सिद्ध्यभावरूपपक्षताया योग्यतया विषयत्वेन तज्जन्यप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तेश्च पक्षता-त्वेन जनकत्वस्य लक्षणप्रवेशादित्याहुः ।

तत्र विचार्यते — यत्र बाधावतारे पक्षतापरामर्शाभ्यामनुमितिर्न जनिता, तत्र तदुभयसमूहालम्बनेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारा । न च हेतुतावच्छेदकरूपेण तदुभयोर्जनकत्वं विवक्षितं, समूहालम्बने च न तथा, विषयत्वस्यैव हेतुतावच्छे-दकत्वादिति वाच्यम् । सामान्यतः प्रत्यक्षेऽपि स्वप्रत्यक्षे स्वत्वेन हेतुत्वादति-व्याप्तेस्तादवस्थ्यात् । किञ्च, पक्षताजन्यत्वमेवास्तु, व्यर्थमन्यत् । पक्षताप्रत्यास त्तिकप्रत्यक्षे पक्षताया अहेतुत्वात्, सामान्यज्ञानस्यैव प्रत्यक्षहेतुत्वादिति वक्ष्य माणत्वात् । अन्यथा पक्षतापरामर्शोभयप्रत्यासत्तिकप्रत्यक्षातिव्याप्तेर्दुष्परिहर त्वात् । पक्षतायाः सिद्ध्यभावरूपाया योग्यप्रतियोगिकत्वेऽप्यप्रत्यक्षत्वाच्च न तत्प्रत्यक्षातिव्याप्तिवारणार्थमपि परामर्शपदसार्थकता । न च सिद्ध्यभावरूपपक्षता कुतो न प्रत्यक्षेति वाच्यम् । प्रतियोगियोग्यतामात्रस्याभावयोग्यतायामतन्त्र त्वात् । अन्यथा गुरुत्वावच्छिन्नघटाभावस्यापि प्रत्यक्षत्वापातात् । तथा च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयोग्यता तत्र वाच्या । सा च नेह । सि(द्ध ?) साधनान्तरसिद्ध्यननुगुणानन्तरितकालस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रविष्टस्यायो-ग्यत्वादिति ।

अत्र प्रतिभाति — अनुभवत्वसाक्षाद्व्याप्यजातौ यज्जातीयज्ञानं प्रति पक्ष-तापरामर्शयोरन्यतरमन्तरेणान्यतरस्य न जनकत्वं, तत्त्वमिह विवक्षितम् । पराम-र्शपक्षताप्रत्यक्षादौ च न तथा । केवलस्यापि परामर्शादेः प्रत्यक्षजनकत्वात् । अनुमिति-त्वावच्छिन्नं प्रति तु मिलितयोरेव जनकत्वमिति न काप्यतिव्याप्तिशङ्का । यद्वा

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

प्रत्यक्षेऽतिव्याप्तेः । तत्रापि व्याप्यतावच्छेदकव्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य सहचारज्ञानत्वेन हेतुत्वात् । पक्षतानुपरागसत्त्वाच्च । किञ्च, यत्रालोकेन वह्न्यनुमितीच्छा धूमे च व्याप्यत्वपरामर्शः, तत्रापि साध्यसिद्धीच्छाघटितपक्षतासत्त्वेऽपि लिङ्गान्तरसिषाधयिषाप्रतिबन्धेनानुमित्यनुत्पत्तेः† परामर्शानुव्यवसायातिव्याप्तिः । अपिचेद वह्निज्ञानं प्रमा वह्निव्याप्यवति तज्ज्ञानत्वादित्यत्र यः परामर्शस्तत्रातिव्याप्तिः । न चेह लिङ्गज्ञानतया परामर्शस्य जनकत्वेऽपि वह्निज्ञानसत्त्वान्न पक्षतोपराग इति वाच्यम् । तज्ज्ञानस्याप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दिततयासत्कल्पत्वात् । अन्यथा प्रामाण्यानुमितिवैयर्थ्यापातात्, तद्धटकार्थनिश्चयादिति पक्षधरमिश्राः ।

अत्रेदं शङ्क्यते—भिन्ने विषये प्रत्यक्षापेक्षया अनुमितिसामग्रीबलवत्त्वेन महाव्याप्तिप्रत्यक्षपूर्वमनुमित्युत्पादेन पक्षताविरहान्न तत्रातिव्याप्तिः । प्रत्यक्षमानाभावस्यापि पक्षताघटकत्वेन तत्सत्त्वेनापि तत्र पक्षताविरहादतिव्याप्त्यभावः । किञ्चेत्यपि न । तल्लिङ्गकतत्साध्यकसिद्धीच्छात्वेन पक्षताघटकत्वात् तस्य च तत्राभावात् तल्लिङ्गकत्वपर्यन्तस्य पक्षताघटकत्वेऽपि तावद्दूरपर्यन्तस्य लक्षणप्रवेश इत्युपाध्यायाभिप्रेतत्वात् । अपिचेत्यपि न । अप्रामाण्यशङ्काशून्यत्वपर्यन्तस्य गुरुत्वेन लाघवात् सिद्ध्यभावमात्रस्य पक्षतात्वात् तस्य च तत्राभावादतिव्याप्त्यभावादिति ।

अत्रेदं स्फुरति—यत्र महाव्याप्तिप्रत्यक्षम्, अनन्तरमनुमितिर्मेऽस्त्वितीच्छा, तत्र प्रथमं महाव्याप्तिप्रत्यक्षे बाधकाभावेन पक्षतासत्त्वेन चा(ति)व्याप्तेर्दुष्परिहरत्वात् । प्रत्यक्षमानाभावस्य पक्षताघटकत्वेऽपि समानविषयकप्रत्यक्षाभावस्यैव तद्घटकत्वात् तस्य तत्र सत्त्वात् । वस्तुतस्तु उपमित्यादिना यत्र प्रथममुपमितिः, तत्रोक्तविशेषणैरव्याप्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् तदर्थमपि विशेषणान्तरं देयमिति अनन्त(र)विशेषणदानापेक्षया पक्षताज(नक)त्वमात्रमेव लघु लक्षणे प्रवेश्यतामिति मिश्राभिसन्धिः । अत एव बहुविशेषणप्रवेशोऽप्येवं न स्यादिति कण्ठरवेण तैरेवोक्तमिति दिक् ।

इदं पुनरवशिष्यते—व्याप्तिः साध्यसाधनाधिकरणभेदेन भिन्ना । तथा चैकसाध्यनिरूपितव्याप्तिप्रवेशेऽपरसाध्यकानुमित्यव्याप्तिः । सर्वव्याप्त्यननुगतं च न

† अनुमित्यनुत्पत्तेरिव अर्थः स्यात् ।

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

किञ्चिदेकमस्ति, येन तथा लक्षणप्रवेशः स्यादिति ।

अत्रेदं तत्त्वं — यत्किञ्चित्साध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यवृत्त्यनुभवत्वाव्यापकजातिमत्त्वस्य लक्षणार्थत्वाद् हेतुत्वं चात्र तत्त्वेन विवक्षितमिति न काप्यतिव्याप्तिरिति । यद्वा तत्त्वेनापि जनकता न विवक्षिता । किन्तु येन परामर्शेनानुमितिमात्रमुत्पादितं, तत्परामर्शजन्यज्ञानवृत्त्यनुभवत्वाव्यापकजातिमत्त्वं लक्षणमिति न काप्यतिव्याप्तिः ।

गौडास्तु — परामर्शे चरमकारणत्वं लक्षणार्थः । चरमत्वं तु स्वोत्पत्त्युत्तरभाविप्रतिबन्धकाभावातिरिक्तानपेक्षत्वम् । न च प्रत्यक्षादौ परामर्शस्य तदस्ति । इन्द्रियसन्निकर्षादेस्तादृशस्यापेक्षणादिति न काप्यतिव्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । यत्रेन्द्रियसन्निकर्षानन्तरमुत्पन्नपरामर्शेन संशयोत्तरप्रत्यक्षजननं, तत्रातिव्याप्तेः । अनुभवत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या यज्जातीयज्ञानजनने क्वापि परामर्शो नाचरमः कारणमित्यर्थे तु गौरवम् । अनुभवत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या यज्जातीयज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति परामर्शः कारणमित्यस्यैव लघुत्वे(न?) पर्यवसितत्वात् । यत्तु संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनं हेतुरेव न, तस्यापरकोटिज्ञानप्रतिबन्धकमात्रत्वात् । कोटिप्रत्यक्षं तु सामान्यसामग्रीत एवेति न तत्रातिव्याप्तिरिति । तन्न । संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्याहेतुत्वे(न?) अपरकोटिज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैवानुपपत्तेः । विरोधिज्ञानसामग्रीत्वस्यैव तत्प्रतिबन्धकत्वयुक्तित्वात् । संशयोत्तरप्रत्यक्षे गुणानुरोधेनावधारणादिव्यवस्थानुरोधेन च तद्धेतुत्वस्य सिद्धत्वात् । यथा चैतत् तथा प्रत्यक्षमणिसारे प्रतिपादितं, प्रतिपादयिष्यते चाग्र इति सङ्क्षेपः ॥

इत्यनुमितिलक्षणम् ।

अथ व्याप्तिवादः ।

[illegible] अव्याप्यवृत्तिसमानाधिकरणव्यधिकरणान्यतरधर्मावच्छिन्नग्राह्यसम्बन्धारोप्यकसाध्याभा(वा)वच्छिन्नाधिकरणवृत्तितज्जातीययावदभावप्रतियोगित्वं व्याप्तिः । वृक्षः संयोगी द्रव्यत्वादित्यत्र पक्षे साध्याभाववति तज्जातीयहेत्वभावासत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः । तत्र साध्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । केवलान्वयिसाध्यकेऽपि ना-

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

व्याप्तिः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्य तत्रापि प्रसिद्धतया तद्वति तज्जातीयहेत्वभावसत्त्वात्। समवायसम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभाववति धूमत्वावच्छिन्नधूमाभावासम्बन्धिनि च धूमावयवे व्यभिचारेऽपि न तत्राव्याप्तिः, तदभावस्य ग्राह्यसम्बन्धानारोप्यकत्वात्। संयोगस्य तत्र ग्राह्यसम्बन्धत्वात्। यावत्पदेन धूमवान् वह्नेरित्यत्रापि नातिव्याप्तिः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नधूमाभाववति तादृशवह्न्यभावेऽपि धूमत्वावच्छिन्नधूमाभाववत्ययोगोलके वह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभावासत्त्वेन व्यभिचारात्।

यद्वा ग्राह्यसम्बन्धारोप्यकव्याप्यवृत्तियत्समानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकभिन्नसाध्यतावच्छेदकान्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मानवच्छिन्नयावत्साध्यतावच्छेदकाश्रयमात्रप्रतियोगिकाभावत्वावच्छिन्ने व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तत्र व्याप्तिः। समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावस्य धूमसमानाधिकरणस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाप्रतियोगिकत्वेऽपि न तत्राव्याप्तिः। तस्य ग्राह्यसम्बन्धानारोप्यकत्वात्। व्याप्यवृत्तित्वविशेषणाच्च नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः। धूमसमानाधिकरणयावद्वह्निमात्रप्रतियोगिकाव्याप्यवृत्त्यभावमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकान्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं विशेषणम्। तस्य च साध्यतावच्छेदकान्यूनानतिरिक्तवृत्तिवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वात्। एवमपि व्यभिचारिणि धूमत्वावच्छिन्नधूमाभावस्य साध्यतावच्छेदकधूमत्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तिधूमत्वावच्छिन्नतया तत्तद्धूमाभावस्य च यावत्साध्यतावच्छेदकधूमत्वाश्रयप्रतियोगिकत्वाभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नधूमाभावस्यैवोक्तसकलविशेषणावच्छिन्नतया तत्र च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसत्त्वादतिव्याप्तिः स्यादिति साध्यतावच्छेदकभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकान्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मविशेषणम्। तथा च धूमत्वावच्छिन्नाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकभिन्नसाध्यतावच्छेदकान्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वेन विशेषणान्तरसत्त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य च तत्राभावेन न तत्रातिव्याप्तिः। पर्वतीयधूमसमानाधिकरणमहानसीयवह्न्यभावस्य न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमित्यव्याप्तिभिया यावत्त्वं विशेषणम्। मात्रपदं च घटवह्न्युभयवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिवारणाय। व्यभिचारिणि नैवम्। वह्निसमानाधिकरणधूमाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावात्। केवलान्वयिनि च नाव्याप्तिः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य तत्रापि प्रसिद्धत्वादिति केचित्।

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

इदं तु लक्षणद्वयं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाव दूषयन् मणिकृत तात्पर्यतो दूषयाञ्चक्रे। तथाहि—घटनिर्विकल्पकाद् घटाभावाग्रहेण प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानं फलीभूतज्ञानसमानप्रकारकप्रतियोगिज्ञानं वाभावज्ञानं प्रति कारणं वाच्यम्। न चैतद् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेऽस्ति। शशीयत्वावच्छिन्नतया शृङ्गस्याज्ञानात्। शृङ्गं शशीयं नेति प्रतीतौ सत्यामेवैतादृशाभावप्रतीतेः। तस्माच्छृङ्गे शशीयत्वाभावमात्रं विषय इति।

अत्र वदन्ति—आहार्यानाहार्यसाधारणप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानमेवाभावज्ञानहेतुः। तथा च विशेषदर्शनेऽप्याहार्यप्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यज्ञानादस्तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावधीः। विशेषदर्शने त्वनाहार्यभ्रम एव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानरूपः। न च तत्राभावबुद्ध्यसम्भवः, प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिन एवाधिकरणे ज्ञानादि(ति) वाच्यम्। गवि शृङ्गप्रत्ययदशायामेव शशीयत्वावच्छिन्नतया गृह्यमाणशृङ्गाभावधीसम्भवात्। न च शृङ्गत्वावच्छिन्नाभावो धीविषयो न तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इति वाच्यम्। सामग्रीसत्त्वे तद्विषयतायामपि बाधकाभावादिति।

अत्राहुः—ससम्बन्धिकपदार्थग्रहे सम्बन्धितावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिज्ञानमनाहार्यं हेतुः। कथमन्यथाहार्यघटज्ञानाद् न घटसंयोगप्रत्यक्षम्। अत एव शृङ्गे शशीयत्वग्रहकालेऽपि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतिर्न विशिष्टाभावमवगाहते। शृङ्गे शशीयत्वग्रहकालीनप्रतीतेस्तदाकारायाः कारणबाधेन शृङ्गे शशीयत्वाभावमात्रविषयत्वकल्पनात्। तस्यास्तद्विषयत्वेनैवोपपत्तेः। नहि समानाकारप्रतीतेः समयपुरुषादिभेदाद् विषयभेदं क्वाप्याकलयाम इति न क्वापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः प्रतीतिविषय इति।

अत्र शङ्क्यते—संयोगस्थले पृथक्कल्पनावश्यं वाच्यैव। अन्यथातीन्द्रियस्यापि संयोगः प्रत्यक्षः स्यात्। तथा च तत्रानाहार्यप्रतियोगिप्रत्यक्षत्वेन विशेषहेतुत्वेऽपि सामान्यसामग्र्यामनाहार्यत्वविशेषणप्रवेशो गौरवपराहतो ग्रस्तश्च व्यभिचारेण। आहार्यज्ञानानुव्यवसाये आहार्यज्ञानस्यैव सम्बन्धिज्ञानात्मकस्य हेतुत्वात्। न च तत्राप्याहार्यधीजनकमनाहार्यविशेषणज्ञानमेव हेतुरिति वाच्यम्। निरुक्तयदवस्थविशेषणधीजन्यस्याहार्यज्ञानस्यानुव्यवसाये तथापि व्यभिचारात्। आहार्यज्ञानसम्बन्धिविशिष्टगोचरत्वाभावेन पूर्वविशेषणज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानत्वाभा-

DR. RUPANATH(DR. RUPAK NATH)

याच्च । यथोक्तं समानाकारप्रत्ययस्य समानविषयत्वनियम इति । तदप्यसत् । विभक्ताविति प्रत्ययस्य विभागसत्त्वकाले तद्विषयकत्वात् । तन्नाशकाले च संयोगनाशविषयकत्वात् । संयोगवन्नेति प्रतीतेर्द्रव्यगुणाद्यधिकरणभेदेन भिन्नविषयकत्वाच्च । यद्यपि योग्यानुपलब्ध्यभावान्न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावधीः । तथाहि— प्रतियोगितद्व्याप्येतरयावत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्युपलम्भकसमवधाने सत्युपलब्ध्यभावोऽभावधीहेतुः । इह तु प्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टप्रतियोग्युपलम्भस्य भ्रमतया दोषोऽप्युपलम्भको वाच्यः । तथा च तत्सत्त्वेऽनुपलब्धिरेव न, तदसत्त्वे च योग्यतैव नेति कथमभावधीः । न च प्रतियोग्युपलम्भकसमवधानमात्रं योग्यता, न तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नोपलम्भकपर्यन्तमिति वाच्यम् । तथा सति गुरुत्वावच्छिन्नघटाभावप्रत्यक्षतापत्तेः । तदुक्तमाचार्यचरणैः —

> "दृष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।
> न तस्या नोपलम्भोऽस्ति नास्ति सानुपलम्भने ॥"

इति । तस्माद् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले विशेषणाभावमात्रं विषय इत्येव (जायत ? ज्याय) इति । तदप्यसत् । प्रतियोगितद्व्याप्येतरेत्यस्य साधारणप्रतियोग्युपलम्भकेत्यर्थो वाच्यः । अन्यथा संयोगादिनाशजन्यसंयोगाभावप्रत्यक्षाव्याप्तेः । तथा च दोषस्याप्यसाधारण्येन तत्समवधानस्य योग्यतायामप्रवेशेनोक्तदोषाभावात्, मणिकृन्मते प्रतियोगिसत्त्व(प्रसञ्जन)प्रसञ्जितप्रतियोगिकानुपलब्धेरादराच्च । न च शशीयत्वावच्छिन्नशृङ्गाप्रसिद्ध्या यदि शशीयत्वावच्छिन्नशृङ्गं गवि स्यादित्याकारमापादकं कथमिति वाच्यम् । शशीयत्वं शृङ्गे आरोप्य तद्विशिष्टशृङ्गस्य गव्यापादनसम्भवात् ।

केचित्तु नेयमनुपलब्धिरस्ति । अनाहार्यप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिसंसर्गज्ञानाभावरूपत्वात् तस्याः । शृङ्गं शशीय नेति विशेषदर्शनवतः तादृशज्ञानरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या कथं तदभावः । न च परकीयज्ञानमादाय प्रसिद्धस्य प्रतियोगिनः तदात्मन्यभावः कारणमिति वाच्यम् । तथा सति पराज्ञातव्यक्तिद्वये परस्परत्वादिधर्मावच्छिन्नपरस्पराभावप्रत्ययो न स्यादिति तत्र विशेषणाभावमात्र प्रतीतिविषय इत्यन्यत्रापि तथा समानाकारप्रतीतेः समानविषयकत्वादिति । तदपि

१. 'म्भम' क. पाठः.

चिन्त्यम् । तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रतियोग्याधिकरणगोचरतदिन्द्रियजन्यसंस्कारबुद्धावनाहार्यत्वाभावस्यैवानुपलम्भत्वात् । तस्य च प्रकृतेऽपि सम्भवात् । यथा चैतत् तथा प्रत्यक्षमणिसारे व्यक्तमुक्तम् । किं बहुना, पराज्ञातव्याप्तिकद्वयस्थले उक्तानुपलम्भरूपहेतुबाधेन तादृशप्रतीतेर्विशेषणाभावविषयकत्वकल्पनेऽप्यत्र विशिष्टाभावविषयकत्वे बाधकाभावः । अन्यथा प्रत्यभिज्ञानस्य शब्दादौ तज्जातीयविषयकत्वकल्पनाद् घटादावपि तथा स्यादिति जितं क्षणिकतावादिनेति ।

यदपि च प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोग्युपलब्ध्यभावो नाभावधीहेतुः । कम्बुग्रीवादिमति घटत्व नेति धीकालेपि अत्र घट इति ज्ञाना(न)न्तरं कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्यनापत्तेः । गौरवेण कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नस्य चोपलम्भात् । तस्मात् प्रतियोगिमात्रवृत्तित्वेन गृह्यमाणधर्मप्रकारकप्रतियोगिज्ञानाभावः कारणं वाच्यः । न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे तदस्ति । शृङ्गमात्रवृत्तित्वेन गृह्यमाणशृङ्गत्वावच्छिन्नस्यैवोपलम्भादिति । तदपि न । एवं सति घटत्वं घटभिन्नेऽप्यस्तीति भ्रमदशायामत्र घट इति ज्ञानेऽपि घटो नेहेति प्रतीत्यापत्तेः । प्रतियोगिमात्रवृत्तित्वेन घटत्वस्याज्ञानात् । तस्मात् फलीभूताभावप्रतीतौ प्रतियोग्यंशे यावान् प्रकारः, तन्मध्ये तस्याधिकाधिकरणत्वेनागृहीतो यत्किञ्चित्तद्धीप्रकारः, तत्प्रकारकप्रतियोगिज्ञानाभावोऽभावधीहेतु. । अत एव घटोऽस्तीति ज्ञानानन्तरं प्रमेयघटो नास्तीति न प्रतीतिः । अभावप्रतीतिप्रकारयोः प्रमेयत्वघटत्वयोराधिकाधिकरणत्वेनागृहीतघटत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वात् । अत एव च घटोऽस्तीति ज्ञानानन्तरं नीलघटो नेहेति प्रतीतिः । घटत्वप्रकारकप्रतियोगिज्ञानेऽपि घटत्वस्य नीलत्वाधिकाधिकरणकत्वेन अग्रहात् । अस्ति चैतद् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेऽपि । अभावप्रतीतिप्रकार(क ?) शशीयत्वाधिकाधिकरणकत्वेन गृहीतशृङ्गत्वविशिष्टशृङ्गग्रहेऽपि विशिष्टाभावसत्त्वादिति ।

अत्र कश्चिदवोचत्—शृङ्गे शशीयत्वाभावग्रहात् कथमभावप्रतीतिः प्रतियोगिनि तद्वैशिष्ट्यधीरिति । तदप्यसारम् । अभावप्रतीतावपि तद्वैशिष्ट्यज्ञानस्या-

---

१. 'कप्रकारकप्र' क. पाठः २. 'दित्वस्य' ख. पाठः. ३. 'क' ख. पाठः. ४. 'त्वा-
त्वाभिक' क. पाठः. ५ 'त्वाधिक' क. पाठः. ६. 'णत्वे' क. पाठः.

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

हार्यत्वात् । तत्र च बाधस्याविरोधित्वादिति न किञ्चिदेतत् ।

यत्तु—एवं सति घटत्वावच्छिन्ने पटे द्रव्यत्वं नेति प्रतीत्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकोऽप्यभावः सिध्येदिति यथा तत्राधिकरणे विशेषणाभावमात्रं विषयः तथेह प्रतियोगिन्यपि । अन्यथानन्ताभावकल्पनापत्तेरिति । तदपि न । अधिकरणतावच्छेदकभेदादभावभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकभेदादिवानभ्युपगमेन प्रतिबन्धभावात् । भवतु वा प्रतीतिबलात् सोऽपि, किं नश्छिन्नम्, अनुभवेन वस्तुव्यवस्थायां गौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा बहु व्याकुलीस्यादित्यलं बहुना ।

यच्च मान्यैरुक्तं—जनकीभूतारोपविषयस्यैव प्रतीतिविषयाभावप्रतियोगित्वमिति नियमः । न चेह शृङ्गस्यारोपः, तस्य गवि सत्त्वात् । न च विशिष्टस्यारोपोऽसत्त्वादिति वाच्यम् । विशिष्टस्यानतिरेकेण विशेषणमात्रस्यैवारोप इति तस्यैवाभावो धीविषय इति । तदपि न भव्यमिव । शुद्धविशेषणविशेष्ययोर्विशिष्टव्यवहाराभावेन विशेषणावच्छिन्नविशेष्यस्य विशिष्टतया वाच्यत्वात् । तस्य च विशेष्यमात्रसत्त्वेऽप्यसत्त्वादारोपसम्भवात् । न च विशेषणावच्छिन्नविशेष्यस्य प्रकृतेऽत्यन्तासत्त्वान्नारोप इति वाच्यम् । विशेष्ये विशे(षो?षणा)रोपेण विशिष्टप्रसिद्धौ तदनन्तरं तस्याप्यारोपे बाधकाभावात् । किञ्च, आरोपपदेनाहार्यज्ञानमेव वाच्यम् । अन्यथा घटाभावभ्रमे विद्यमानतया घटस्यानारोपेण भासमानाभावप्रतियोगित्वं न स्यात् । न स्यात्राभावबुद्धेर्भ्रमत्वम् । तथा चाहार्यज्ञानं शृङ्गसत्त्वेऽप्यविरुद्धमेवेति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे बाधकाभाव इति ।

अत्राहुः—प्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धः । स च जनकत्वगर्भः । न चासतः शशीयत्वावच्छिन्नशृङ्गस्य जनकता । पूर्ववर्तित्वाभावादिति न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्भव इति न तादृशाभावसिद्धिरिति ।

अत्र वक्तव्यते । प्रतियोगित्वं शृङ्गे न तु विशिष्टे । येनोक्तदोषाशङ्का स्यात् । तस्यां च प्रतियोगितायां शशीयत्वमवच्छेदकमात्रं प्रतीतिबलादास्थीयत इति ।

अत्रायमभिसन्धिः—कारणतावच्छेदकरूपेण कारणस्य पूर्वसत्ता मृग्यते ।

---

१. 'स्या' क. पाठः.

DR.RUPAK NATH(DR.RUPAK NATH)

अस्मत्पितृचरणास्तु — अवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धो वान्यद् वा सर्वथा वच्छेद्यानतिरिक्तवृत्तित्वेन । न यथा दण्डत्वस्य दण्डजन्यतावच्छेदकत्वं मेयत्वस्य घटजन्यतावच्छेदकत्वं न च स्यादिति भूयानतिप्रसङ्ग आपद्येत । तथा च तदीयत्वं च शृङ्गाभावप्रतियोगितावच्छेदकं, तदवृत्तित्वात् । अत एव मणिकृताप्युक्तं 'प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक' इति । न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयताप्रतियोगितानन्त्यस्य प्रमाणत्वेनाभिधानादिदमसङ्गतमिति वाच्यम् । तत्रावच्छिन्नत्वस्य प्रकारैक्यार्थत्वात् । वस्तुतोऽतिरिक्तविषयता नास्त्येव । अनतिरिक्तायास्तु समानाधिकरणेदन्त्वाद्यवच्छेद्यत्वं न तु व्यधिकरणधर्म । न च प्रमुष्टत(त्वात्ता)स्थानस्मृतौ समानाधिकरणधर्मस्याप्रकारत्वात् किमवच्छेदकमिति वाच्यम् । तत्राप्रकारीभूतस्याप्यनतिप्रसक्तधर्मस्यावच्छेदकत्वादित्याहुः ।

तस्माद् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववन्निति यावेत्सम्भवतीति लक्षणान्तर मणिकृत ऊचुः । तथा हि — प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्व समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत्र भवति तेन सह तस्य सामानाधिकरण्य तदवच्छिन्नस्य सर्वस्यापि व्याप्तिरि'ति ।

अत्र वदन्ति — तत्तद्धूमसमानाधिकरणाशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व वह्नित्वावच्छिन्नत्वाद् वह्नेर्नासिद्ध्यनुमानाद्यापि । न च यत्र भवती यस्य यदवच्छिन्न न भवती यर्थ, तथा च वह्नित्वावच्छिन्न प्रति तत्तद्वह्नि न नावच्छेदकमिति सा व्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्वह्निस्य वह्नित्वावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वेन तदवच्छिन्न प्रत्यप्यवच्छेदकत्वादिति ।

अत्र पक्षधरमिश्राः — ननु व्यत्यासेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वमर्थः । तथा च तत्तद्वह्निस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि सा यतावच्छेदकवह्नित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् नाव्याप्तिशङ्केत्याहुः ।

अत्र शङ्क्यते — एवं सति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । धूमत्वस्यापि तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । प्रतियोगितायाः तत्तत्स्वरूपरूपायाः धूमत्वानवच्छेद्यत्वात् । अतिरिक्तवृत्तेरनवच्छेदकत्वात् । न च तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विवक्षितम् । नच धूमत्वे नास्त्येव । तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगिवृत्तिधूमवृत्तितया धूमत्वस्य तादृशावच्छेदकत्वसत्त्वा

१ 'गत्ता' क पाठ

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

दिति वाच्यम् । एवं सत्यपि व्याप्तेर्दुरुपरिहारत्वात् । धूमवन्निष्ठयावद्वह्निविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविरहितवह्नित्वस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोग्यनवच्छेदकत्वादिति ।

अत्र नव्याः —एकवचनमभावविशेषणम् । तथा च हेतुसमानाधिकरणैकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमर्थः । तथा धूमवन्न्याय नास्ति । वह्निसमानाधिकरणधूमसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात । वह्नित्वे च नत्वम् । धूमवति वह्निसामान्याभावाभावेन तथाभूतैकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् तस्य । अत एव सामान्याभावसाधनमपि मणिकृता युज्यत इति साध्यामिनं व्याप्तिरिति वदन्ति ।

अत्र चिन्त्यम् —अयमन्यथाप्रकारासम्भवात्सर्वाक्षिति व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति । अन्यथास्य यावदुक्तत्वपर्याप्तसंसर्गाभावस्यहत्वाभावेन हेतुसमानाधिकरणैकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद् अन्यथाभाववत्त्वम् । न चोद्भूतरूपनैजगत्यावच्छिन्नसामान्याभाव एवान्यथाभाव इति न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । कस्यचित् तत्र प्रागभावस्य कस्यचिद् ध्वंसस्य सत्त्वेनात्यन्ताभावासम्भवात् । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनेव प्रागभावादिनापि विरोधात् । ननु निरोध फलबलकल्प्य । स च घटज्ञाने तदधिकरणे तदत्यन्ताभावाग्रहात् तेन सहास्तु । न तु प्रागभावादिनापि, मानाभावात् । प्रत्युत ध्वंसप्रागभावकाले तदानीं कपालेषु घटो नास्तीति प्रतीत्या अविरोध एवेति चेद्, एवं सत्यपसिद्धान्तापातात् । अस्तु वान्यथाभावः सामान्याभावो । तथापि यत्र तावद् विशेषाभाव साध्य, तत्र व्यभिचारिण्यति व्याप्तिर्दुर्वारा । किं बहुना, यदा घटस्तदा घट इति कालिकव्याप्त्यातिव्याप्त लक्षणम् । घटत्वसमानकालीनैकध्वंसप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद् घटत्वस्य । ध्वंसस्य सामान्याभा(वा? वश्य)भावेन एकविशेषाभावस्यैव प्रतीने, तत्प्रतियोगितायाश्च स्वधर्मात्रवृत्तित्वेनातिरिक्तवृत्तिघटत्वानवच्छेद्यत्वादिति । तस्मादिदमत्राकूतम् —एकपदं हेत्वधिकरणविशेषणम् । तेनैकहेत्वधिकरणनिष्ठयावदभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नानवच्छेदकत्वमर्थः पर्यवस्यति । न च सद्धेतावव्याप्तिः । एकधूमाधिकरणमहानसवृत्त्यत्यन्ताभावसमूहप्रतियोगितानाश्रयमहानसीयवह्निवृत्तित्वेन वह्नित्वस्य तथाभूताभावप्रतियोगितानवच्छे

१ गवा' क पा २ व । घ' प पाठ

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

दकत्वात् । अनतिरिक्तवृत्तेरनवच्छेदकत्वात् । व्यभिचारिणि च नैवम् । एकत्व-द्व्यधिकरणायोगोलकवृत्त्यत्यन्ताभावानां यावतामप्रतियोगितानां या प्रतियोगिता, तस्या धूमत्वावच्छेद्यत्वात् । तादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्नानतिरिक्तवृत्तित्वं द-धूमत्वस्य । एवं कालिकव्याप्तावपि नातिव्याप्तिशङ्केति । न चैकाधिकरणकत्वमव्यावर्तकं, सर्वेषां प्रत्येकमेकत्वादिति चेद्, न । यदधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगिवृत्तित्व तदधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगिवृत्तिभिन्नत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यात्र विवक्षितत्वादिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

यत्तु स्वेकत्व हेतुविशेषणमेवेति नोक्तव्याप्तिरिति, तन्न । इयं गन्धवती पृथिवीत्वादित्यादौ विशेषाभावमादायाव्याप्त्युद्धाराद्, हेतोरेकत्वादिति न किञ्चिदेतत् । अत्र चायमेतत्कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावव्याप्ति । एतत्त्वरूपहेतुसमानाधिकरणैतत्कपिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादेतत्संयोगत्वस्येत्यत उक्तं प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति । तथा च तदभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तत्रास्त्येवेति नाव्याप्तिः ।

केचित्तु — यावद्विशेषाभावव्यापकत्वात् सामान्याभावस्य तद्वति संयोगसामान्याभावोऽप्यस्तीति तस्मात् वृक्षः संयोगी द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय तत्पदमिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । वृक्षे संयोगसामान्याभावसत्त्वे वृक्षे संयोगो नेति धीः स्यात्, न त्वेवं वृक्षे संयोगो नेति । न चैतावच्छिन्नयावद्विशेषाभावसामान्याभावयत्र, तत्र सन्नपि संयोगसामान्याभावस्तत्कालावच्छिन्नयावद्विशेषाभावाभावान्न प्रतीयत इति वाच्यम् । एकावच्छिन्नयावद्विशेषाभावस्य तत्सत्तायामेव नियामकत्वात् । अन्यथा यत्किञ्चिद्विशेषाभाव एव सामान्याभावव्याप्योऽस्तु । एकावच्छिन्नयावद्विशेषाभावरूपव्यञ्जकविरहान्न तस्योपलब्धिरिति तत्केरगन्वयित्वमेव किं न ब्रूयाः । ननु वृक्षे संयोगसामान्याभावोऽङ्गीकार्य एव । वृक्षत्वावच्छेदेन संयोगस्य कस्याप्यभावेन वृक्षत्वस्य संयोगाभाववृत्त्यनवच्छेदकत्वात् । यो यद्वृत्त्यवच्छेदको न भवति, स तदभाववृत्त्यवच्छेदक इति व्याप्तेः । अन्यथा द्रव्यभिन्नत्वस्य गुणवृत्त्यनवच्छेदकस्यापि गुणाभाववृत्त्यनवच्छेदकत्वापातादिति चेत्, न । तदुक्तव्याप्तेः प्रमेयत्वादौ व्यभिचारात् । तस्य द्रव्यत्ववृत्त्यनवच्छेदकस्य द्रव्यत्वाभाववृत्त्यनवच्छेदकत्वात् । किञ्च वृक्षत्व

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

सयोगवृत्त्यवच्छेदकमेवास्तु । न च सयोगाभावसमानाधिकरणत्वात् कथ सयोगवृत्त्यनवच्छेदक तद्, अतिप्रसक्तत्वादिति वाच्यम् । इत्थं सयोगसमानाधिकरणत्वात् कथ सयोगाभावावच्छेदकमित्यपि दीयता दृष्टि । किं बहुना, वृक्षत्वावच्छेदेनाकाशादिसयोगसत्त्वात् कथ तदवच्छेदेन सयोगसामान्याभाव । यावद्विशेषाभावमन्तरेण सामान्याभावसत्त्वस्य केनाप्य(न)ङ्गीकारात् । न च सयोगत्वेनैवाव्याप्यवृत्तित्वात् कथमाकाशादिसयोगोऽपि वृक्षे व्याप्य वर्ततामिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तित्वस्य स्वाभावसमानाधिकरणत्वस्यान्यथानुपपत्त्यैव कल्पनात् । तस्याश्च मूले हरिसयोगो न शाखायामित्यादिप्रतीत्या दृश्यसयोग एव भावेन तत्राव्याप्यवृत्तिताकल्पनात् । न चान्यत्रानुपपत्त्या क्वचिदव्याप्यवृत्तितायां कल्प्यमानाया सयोगत्वेनैव तत्कल्पना लाघवात् प्रसरतीति वाच्यम् । एतादृशकल्पनाया लाघवस्याकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा सयोगत्वापेक्षयापि गुणत्वसत्त्वादिक सामान्यत्वादव्याप्यवृत्तितावच्छेदकमित्येव किं न रोचये । यदि च वृत्तिमत औत्सर्गिक व्याप्यवृत्तित्वमापवादिकमव्याप्यवृत्तित्वमिति न गुणत्व तदवच्छेदकमभ्युपेयते, तदा सयोगत्वेऽपि दत्तपातस्तादृशोऽस्तु । अस्तु वा सयोगत्वेनाव्याप्यवृत्तितानियम, तुष्यतु दुर्जन इति न्यायात् । तथापि नानुपपत्ति । स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमव्या(प्य)वृत्तित्वम् । तच्चाकाशवृक्षसयोगस्य घटाद्यवच्छिन्नाकाशनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेनैवोपपन्न, लाघवेन स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यैवाव्याप्यवृत्तित्वपदा(र्थ)त्वा(त्)त् । यावदधिकरणगर्भत्वे गौरवादित्यास्तां विस्तर । अत एव वृक्षे मास्तु सयोगसामान्याभाव, तथापि वृक्षे सयोगी द्रव्यत्वादित्यत्रैवाव्याप्तिवारक प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदम् । द्रव्ये यावत्सयोगाभावसत्त्वेन सयोगत्वस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्तिसम्भवादित्यपि कस्यचित् प्रलपितमपास्तम् । वृक्षे यावत्सयोगाभावस्याभावात् । आकाशादिसयोगस्य वृक्षत्वावच्छेदेनैव सत्त्वादित्युक्तत्वात् । तस्मादयमेतत्सयोगी एतत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदमित्येव तत्त्वम् ।

ननु व्याप्तिरेव नास्ति, कथमव्याप्ति, असम्भवत्वात् । व्याप्तिसत्त्वे सयोगावच्छिन्नप्रदेश इव सयोगाभावावच्छिन्नप्रदेशेऽप्यनुमित्युदयापातात् । किञ्च साध्याभावसामानाधिकरण्यसत्त्वाद्धेतुरयं व्यभिचार्येवेति चेद्, न । एतत्तावच्छेद-

DR. RUPNATH JI(DR. RUPAK NATH)

कसमानाधिकरण(णा [1] म्रा)घ्यनुमितिविषयतया तदवच्छेदेन साध्यसिद्ध्यापादनासम्भवात् । किञ्च, पक्षधर्मताबलात् साध्यसिद्धिरनुमिता, पक्षधर्मता च पक्षे हेतुसत्ता पक्षीयसाध्यं विनानुपपन्ना तमाक्षिपतीत्याकारा पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन न सा च विषयीकरोति, किन्तु तदाश्रये । किञ्चान्यदपि न । प्रतियोगिविरुद्धसाध्याभावसहचारस्य व्यभिचारत्वादित्युपाध्यायाः ।

अत्र पक्षधरमिश्राः — पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेतुज्ञाने पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यभानम्. एवं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने हेतुज्ञाने तु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न एव साध्यभानमित्यङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा क्वचित् पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन क्वचित् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यानुमितिरिति स्याद्, नियामकाभावात् । तस्माद् येन रूपेण हेतुज्ञानं तेन रूपेण साध्यं सिध्यतीति नियम इति संयोगाभावावच्छिन्नप्रदेशे संयोगानुमाने आपादकसत्त्वेऽपि बाधादेव तदवच्छेदेन न संयोगानुमानमिति तत्त्वम् । यच्च बाधानुपपत्त्या साध्यसिद्धिरित्युक्तं तदपि न । स्वरूपसदनुपपत्तेर्भ्रमानुमित्यन्त्या(ति [2] ते ,)ज्ञानानुपपत्तेश्चासम्भवात्, पक्षीयसाध्याभाने तद्भिन्नानुपपत्तेर्ज्ञातुमशक्यत्वादित्याहुः ।

अत्र शङ्क्यते — यत्र यत्र हेतुधीस्तत्र तत्र साध्यं सिध्यतीत्येव नियमः, न तु येन रूपेणेत्यादि, मानाभावात् । पक्षतावच्छेदेन साध्यस्य व्याप्यभानात् । अनुपपत्तिज्ञानं न सम्भवति पक्षीयसाध्याभानादिति यदुक्तम् तदपि न । पक्षे हेतुः साध्यं विनानुपपन्न इति ज्ञानस्य पक्षीयसाध्यज्ञानं विनापि सम्भवात् । तस्मात् संयोगाभाववति संयोगानुमितावापादकाभाव इत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यग्, न तु तत्र बाधप्रतिबन्धवशादनुमित्यनुदय इति ।

अत्र प्रतिभाति — संयोगाभावप्रदेशे संयोगानुमितौ सामग्र्येवापादिका । न च पक्षतावच्छेदकसमानाधिकरणसाध्यज्ञानमात्रं सामग्रीति इत्युक्तमेवेति वाच्यम् । सत्यम् । परं तु तदेव सामानाधिकरण्यं संयोगाभावप्रदेशमादाय सिध्यतु, यदि तत्र बाधो न निरोधीति मिश्राशयात् । अनुपपत्तिज्ञानं च यद्यप्यु(त्य [3] क्त)मेव सम्भवति, तथापि तस्य हेतुत्वे मानाभावः । व्याप्त्यादिज्ञानेनान्यथासि

———

१ 'क' क पाठ । २ 'न सा' क पाठ

रधिकरणत्वावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं वाच्यम् । ननु धूमाभावादौ नास्त्येव । काले सामानाधिकरण्यात् । न च कालभिन्नाधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति न तदादायाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सति कालो जगदाधार कालत्वादित्यादिकालमात्राधिकरणनिष्ठव्याप्यस्याव्याप्त्यापत्तेः । कालत्वरूपहेत्वधिकरणस्य कालभिन्नस्याप्रसिद्ध्या कालभिन्नहेत्वधिकरणत्वावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य दुर्वाच्यत्वेनाप्रसिद्धिरिति ।

मैवम् । हेत्वधिकरणे क्वचिद् प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् । नच धूमाभावादौ काले विरहेऽपि अयःपिण्डादिरूपाधिकरणेऽस्त्येवेति न कालमादायाप्रसिद्धिर्व्यभिचारित्वेति वाच्यम् । अत एवं न संयोगसाध्यकाव्याप्तिः । द्रव्यत्वाधिकरणे संयोगाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनियमात् । अत एव वृक्षः संयोगी सत्त्वादित्यत्रापि नातिव्याप्तिः । सत्त्वाधिकरणीभूतगुणादौ संयोगाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् ।

केचित्तु साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमर्थ इति कालपक्षे[1] न प्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्धिः । तत्र स्वरूपसम्बन्धेन सर्वत्र सत्त्वेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टसंयोगादिना सत्त्वाभावेनोक्तप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् । अत एव धूमवति समवायावच्छिन्नवह्न्यभावसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः । तस्य साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणवृत्तितया विशिष्टाभावत्वा(त्वा)सत्त्वादिति ।

तच्चिन्त्यम् — एवं सति कालो जगदाधार कालत्वादित्यव्याप्त्यापत्तेः । तत्र साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टजगदाधारताप्रयोजकसम्बन्धान्यसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य कालत्वसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । तेन सम्बन्धेन सर्वत्र कालवृत्तित्वादिति ।

पक्षधरमिश्रा — स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं विवक्षितम् । तथा च न कालमादायाप्रसिद्धिः । तत्रापि संयोगसमवायादिना प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् । न चैवं समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावमादाय सद्धेतुमाना

---

1. 'व म' क पाठ

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

व्याप्ति । आरोप्यसम्बन्धेन समवायावच्छिन्नवह्न्यभावस्यापि प्रतियोग्यसमानाधि-
करणत्वादिति वाच्यम् । ग्राह्यसामानाधिकरण्यप्रविष्टसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याभावे
विशेषणत्वात् । समवायावच्छिन्नवह्न्यभावस्तु न तथा । संयोगस्य ग्राह्यसामाना-
धिकरण्यप्रविष्टत्वादित्याहु ।

अत्र शङ्क्यते—कालो जगदाधार कालत्वादित्यत्र हेतुसमानाधिकरणस्य
ग्राह्यसामानाधिकरण्यप्रविष्टसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या लक्षणस्याव्याप्ति
रिति । अत्रायमाशय — आरोप्यसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकग्राह्यसामानाधिकरण्यप्रविष्टसम्बन्धावच्छिन्नसा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमर्थ । अस्ति च धूमसमानाधिकरणसमवायसम्बन्धाव-
च्छिन्नवह्न्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वस्येति ना
व्याप्ति । अत एव कालत्वहेतावपि नाव्याप्ति । कालनिष्ठघटत्वाद्यभावस्य सम-
वायसम्बन्धारोप्यकस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याप्रतियोगिकत्वादिति । ननु
तथापि प्रसिद्धानुमानाव्याप्ति । धूमसमानाधिकरणस्य धूमावयवनिष्ठस्य प्रतियोग्य-
समानाधिकरणवह्न्यभावस्य या प्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वाद् वह्नित्वस्येति चेद्,
न । ग्राह्यसामानाधिकरण्यप्रविष्टसम्बन्धेन हेत्वधिकरणस्य विवक्षितत्वात् । धूमाव
यवश्च न संयोगेन धूमाधिकरणमिति नाव्याप्ति । नन्वेवमपि प्रतियोग्यसमाना
धिकरणाभावाप्रसिद्धि । सर्वाभावस्य सर्वप्रतियोगिकत्वात् । तथाहि — घटा
भावे पटो नास्तीति प्रतीति सर्वानुभवसिद्धा पटाभावविषयिणी च । तथा च
तत्र पटाभावस्य भिन्नस्य विषयता न सम्भवति । अभावाधिकरणकाभावानङ्गीका
रात् । किन्तु घटाभाव एव पटाभावरूपस्तत्र विषय इत्यङ्गीकार्यम् । तथा च
सिद्ध घटाभावस्य पटाभावत्वम् । एवमन्याभावत्वमपीति धूमसमानाधिकरणस्य
पटाद्यभावस्य प्रतियोगिधूमसमानाधिकरणत्वादसम्भव इति चेद्, न । घटाभा
वेऽप्यन्यत्र सिद्धस्य पटाभावस्य वृत्तौ बाधकाभावात् । अभावमात्राधिकरणाभाव-
स्यैवास्माभिरनङ्गीकारात् । यदि च सिद्धान्तश्रद्धाजाड्यादभावाधिकरणकाभावान
ङ्गीकार तथापि नानुपपत्ति । प्रतियोगिव्यवहारविषयासामानाधिकरण्यस्य
घटाद्यभावस्य विवक्षितत्वात् । अस्ति च घटाद्यभावप्रतियोगिव्यवहारविषयता
घटे, न तु पटे । व्यवहारस्यापर्यनुयोज्यत्वात् ।

ननु तथापि निरुक्तासहविशेषणमिदम् । तथाहि — प्रतियोग्यसमाना-

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

धिकरण्य यावत्प्रतियोगिसमानाधिकरण्य यत्किञ्चित्प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य वा विवक्षितम् । नाद्य । अथ संयोगसामान्याभाववान् सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः । सत्त्वसमानाधिकरणस्य संयोगरूपाभावस्य विशेषाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया यावत्प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याभावात् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदाभावादिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् साध्यतावच्छेद(क)स्य । नापर । अथ संयोगविशेषाभाववान् वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः । वृक्षत्वसमानाधिकरणसंयोगरूपस्य साध्याभावस्य सामान्याभावरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणतया संयोगविशेषाभावत्वस्य साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति ।

नैवम् । यत्किञ्चित्प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमेव विवक्षितम् । न चोक्तदोष । यत्प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य, तद्वृत्तिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अथ संयोगसामान्याभाववान् सत्त्वादित्यत्र सत्त्वसमानाधिकरणस्य संयोगरूपस्य साध्याभावस्य सामान्याभावात्मकप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्, संयोगसामान्याभावत्वस्य संयोगसामान्याभाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिविरहात् । संयोगविशेषाभाववान् वृक्षत्वादित्यत्र हेतुसमानाधिकरणस्य संयोगरूपसाध्याभावस्य सामान्याभावात्मकप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेऽपि संयोगविशेषाभावत्वस्य सामान्याभाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहादव्याप्तिविरहात् । विशेषाभावत्वस्य विशेषाभाववृत्तिप्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वात् । तथा च स्वाश्रयासमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व पर्यवसानार्थ । स्वपदेनावच्छेद्यप्रतियोगितापरामर्शादिति न काप्यनुपपत्ति । नन्विद लक्षण द्वित्वावच्छिन्नवह्न्यभावमादाय सदनुमानाव्याप्तम् । अथ द्वित्वावच्छिन्नवह्न्यभाव प्रतियोग्यसमानाधिकरण एवेति न तमादायाव्याप्तिरिति चेद्, न । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यस्य तदर्थस्योक्तत्वात् । तस्य च द्वित्वा(वच्छिन्न)वह्न्यभावेऽपि सत्त्वेनाव्याप्तितादवस्थ्यात् । अथ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यमित्यत्र सामानाधिकरण्याभावोऽर्थ । स च यत्किञ्चित्प्रतियोगिसत्त्वयैव नास्ति । तथा च द्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदक द्वित्व वह्नित्व च । तन्मध्ये वह्नित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिक

१ 'सि॰ व पाठ

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

रण्यसत्त्वान्न द्वित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिरिति चेद्, न । एवं सति वह्निघटो-भयवान् धूमादिति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वात् । धूमसमानाधिकरणाद्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात् द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य । अत एव द्वित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिवारणाय व्यासज्ज्यवृत्ति-प्रतियोगिकत्वमभावविशेषणमित्यपि कस्यचित् कल्पनमपास्तम् । एवं सत्युक्तव्य-भिचारिण्यतिव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वात् । वह्निघटोभयवृत्तिद्वित्वस्य धूमसमानाधिकरणा-व्यासज्ज्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । तस्माद् द्वित्वावच्छि-न्नाभावमादाय लक्षणाव्याप्तिर्दुष्परिहरेति ।

अत्र केचित् — द्वित्वावच्छिन्नाभावानङ्गीकारेण लक्षणमिदम् । तेन धूमवति वह्न्यभावस्याभावान्न धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नि-त्वमिति नाव्याप्तिः । नन्वेवं घटपटोभयवानयं धूमादिति व्यभिचारिणि लक्षण-स्यातिव्याप्तिरिति दोषः । धूमसमानाधिकरणस्य घटाभावस्य पटाभावस्य च प्रति-योगितायां द्वित्वस्य व्यासज्ज्यवृत्तितया अतिप्रसक्तत्वेनानवच्छेदकत्वादिति चेद्, न । घटाभावपटाभावयोर्धूमसमानाधिकरणतया तादृशाभावप्रतियोगितात्वेनानुगत-प्रतियोगितानतिप्रसक्ततया द्वित्वस्य तदवच्छेदकत्वात् । नन्वेवमपि अयमात्मत्व-द्रव्यत्वोभयवान् गुणवत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः । गुणवत्त्वसमानाधिकरणात्म(त्व)-विरहसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वविरहासत्त्वेन तदुभयवृत्तिद्वित्वस्य तादृशाभावाप्रतियोगिवृत्ते-स्तदनवच्छेदकत्वादिति चेद्, न । तत्राव्यभिचारसत्त्वेऽपि द्वित्वावच्छिन्नेन हेतोः सामानाधिकरण्याभावादतिव्याप्त्यनवकाशात् । न च तादृशाभावप्रतियोगितानव-च्छेदकद्वित्वावच्छिन्नद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य हेतौ सत्त्वात् कथं नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगितानवच्छेदकपर्याप्त्यधिकरणसामानाधिकण्यस्य तदर्थत्वात् । तस्य च तत्राभावात् । द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणमिलितासामाधिकरण्यात् । नन्वेवमपि घटत्वद्रव्यत्वोभयवानयं गुणवत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः । द्वित्वस्य हेतुसमानाधिकर-णाभावाप्रतियोगिनि द्रव्यत्वेऽपि वृत्त्या प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । तदवच्छि-न्नघटत्वद्रव्यत्वोभयसामानाधिकरण्यसत्त्वाच्च गुणवत्त्वस्येति चेद्, न । हेतुस-मानाधिकरणाभावप्रतियोगितानधिकरणपर्याप्तवृत्तिभिन्नेतरधर्मत्वस्यैवोक्तप्रतियोगिताव-

1. 'द्वा' क. पाठ.. २. 'द्वा' क. पाठ.. ३. 'वयो' क. पाठः.

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

तियोगितानवच्छेदकत्वाद् वह्नित्वस्यैवेति वाच्यम् । तादृशाभावे प्राचीनसामानाधिकरण्यप्रविष्टसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वादिति प्रागेवोदितत्वात् । अत एव सयोगसामान्याभाववान् सत्त्वादित्यत्र नातिव्याप्तिः, सयोगरूपस्य साध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसामान्याभावत्वावच्छिन्नासामानाधिकरण्यनियमात् । सयोगविशेषाभावसाध्यके नाव्याप्तिः, सयोगस्य साध्याभावस्य विशेषाभावत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनियमात् ।

वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणमित्यत्र प्रतियोगित्वसामानाधिकरण्योभयाभावावच्छिन्नसाध्यकत्वमर्थः । द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य न तथा । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेन सह प्रतियोगित्वसामानाधिकरण्ययोरुभयोरपि सत्त्वेन तदुभयाभा(वा)वच्छिन्नसाध्यकत्वस्य तादृशाभावेऽभावात् । सद्धेतौ घटाद्यभावस्तादृशः । साध्यस्य तेन सह प्रतियोगित्वासत्त्वेन तदुभयाभा(वा)वच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् । एकसत्त्वेऽपि द्वित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात् । व्यभिचारिणि तु साध्याभाव एव तादृशः । प्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि साध्यस्य तत्सामानाधिकरण्याभावेन तदुभयाभावावच्छिन्नत्वसत्त्वात् । अत एव सयोगसामान्याभावसाध्यकेऽपि नातिप्रसङ्गः । सयोगस्य सामान्याभावरूपसाध्येन सहासमानाधिकरणतया तस्य प्रतियोगित्वसामानाधिकरण्योभयाभावावच्छिन्नत्वात् । सयोगविशेषाभावसाध्यके च नाव्याप्तिः । सयोगस्य विशेषाभावसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वयोरुभयोरपि सत्त्वेनोभयाभावावच्छिन्नत्वाभावादिति सुधीभिरुत्पश्याम ।

ननु द्रव्यत्वसाध्यके गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वे हेतौ लक्षणाव्याप्तिः । सत्त्वरूपहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाद् द्रव्यत्वस्य । न च गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्ववति न द्रव्यत्वाभाव इति नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवं सति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । आर्द्रेन्धनप्रभवत्वविशिष्टवह्निमति धूमाभावाभावादिति चेद्, न । यद्धर्मावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमित्यर्थाद्, गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं न द्रव्यत्वस्येति नाव्याप्तिः । व्यभिचारिण्यार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन धूमव्याप्यतास्त्येव, वह्नित्वेन तु नास्त्येवेति नातिप्रसङ्गः । अत्यन्ताभावपदं च विरोध्यभावपरम् । अन्यथा अयं घटाभाववान् पटाभाववत्त्वादिति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । अत्यन्ताभावत्वस्य साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । अभावप्रतियोगिकाभा

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

चानङ्गीकारात् । भावप्रतियोगिकाभावप्रतियोगितायाश्चाभाववृत्तिधर्मानवच्छेद्यत्वात् । विरोधिपरत्वे च भावस्यैवाभावविरोधित्वात् प्रतियोगितावच्छेदकमभावत्वं भवत्येवेति नातिप्रसङ्गः ।

पक्षधरमिश्रास्तु — अत्यन्ताभावपदं भावसामानाधिकरण्यविरोधिसंसर्गाभावपरमवश्यं वाच्यम् । तेन दैशिकसामानाधिकरण्येऽत्यन्ताभावस्य, कालिकसामानाधिकरण्ये ध्वंसप्रागभावयोर्लाभः । अन्यथा यदा घटस्तदा घट इति कालिकव्यक्तिव्याप्यता जातौ प्रसज्ज्येत । महाप्रलये घटत्ववति घटध्वंससत्त्वेऽपि तदत्यन्ताभावाभावेन घटत्वस्य तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न च महाप्रलये घटध्वंसवत् तदत्यन्ताभावोऽप्यस्त्येव, तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव घटत्वमिति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति गोत्वाश्वत्वयोरपि कालिकव्याप्तिर्न स्यात् । गोत्ववति कालेऽश्वात्यन्ताभावस्यापि सत्त्वादिति वदन्ति ।

अत्र शङ्क्यते — प्रलयेऽत्यन्ताभावसत्त्वेन तस्य चात्यन्ताभावस्य तत्कालोपाधौ ध्वनत्यसमानकालत्वेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन व्यक्तेर्जातिनिरूपितव्यापकताया अप्रसङ्गः, जातौ तु नैवम् । विद्यमानस्यापि जात्यत्यन्ताभावस्य सकलकालोपाधौ प्रतियोगिसमानकालतानियमाद् विशिष्टाभावप्रतियोगित्वस्य तत्रासत्त्वादव्याप्तिनिरासादिति ।

अत्रायमाशयः — पक्षधरमिश्राणां कालिकव्याप्तावन्वयव्यतिरेकाभ्यां ध्वंसप्रागभावगर्भव्यभिचारज्ञानस्य, दैशिकव्याप्तावत्यन्ताभावगर्भव्यभिचारज्ञानस्य(च) प्रतिबन्धकत्वाद् भावसामानाधिकरण्यविरोधिससर्गाभावपरत्वमावश्यकम् । तदुक्तं पक्षधरमिश्रैः — तत्र तदत्यन्ताभावसत्त्वेऽपि ध्वंसप्रतियोगित्वज्ञानस्य विरोधित्वादिति ।

अत्र कश्चित् — अत्यन्ताभावपदमावश्यकम्, अन्यथा संयोगवान् गुरुत्वादित्यत्र गुरुत्ववति काले यत्किञ्चित्संयोगावश्यंभावेन पूर्वसयोगध्वंससत्त्वेऽपि संयोगसामान्यस्य गुरुत्वव्यापकता कालिकी हीयेत । गुरुत्वसमानाधिकरणसकलसंयोगध्वंसस्य तत्तत्कालोत्पन्नस्यानतिप्रसक्ततया सयोगत्वस्य प्रतियोगितायामवच्छेदकत्वात् । अत्यन्तपददाने तु न दोषः । गुरुत्वकाले सयोगात्यन्ताभावसत्त्वेऽपि तस्य प्रतियोगिसमानकालत्वात् । प्र(त्य ! ति)योग्यसमानकालात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य संयोगत्वे सत्त्वादिति । तदसत् । एकत्वस्याधि-

DR RUPNATHJI(DR RUPAK NATH)

करणविशेषणतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। तथा च गुरुत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिदेक-कालवृत्तिमाह्यसामानाधिकरण्यविरोध्यभावप्रतियोगितावच्छेदकभिन्नत्वं पर्यवस्यति। तच्च संयोगत्वेऽस्त्येव। भिन्नभिन्नकाले गुरुत्वाश्रयीभूते सर्वसंयोगध्वंससत्त्वेऽपि एकस्मिन् गुरुत्वाधिकरणकाले तावद्ध्वंसासत्त्वादिति।

(अत्राभावे आह्यसामानाधिकरण्यविरोधित्वं) माह्यसामानाधिकरण्यविरोधि-तावच्छेदकावच्छिन्नत्वम्। विरोधि(क?)तावच्छेदक च दैशिक्यामत्यन्ताभाव-त्वादि, कालिक्यां तु ध्वंसत्वं प्रागभावत्वं च। व्याप्तौ च वस्तुतो विरोधितावच्छेदकं प्रविष्टं, न तु विरोधितावच्छेदकत्वेन तस्य ज्ञानमपेक्षितं, येन विरोधित्वस्य सहानवस्थाननियमलक्षणस्य प्रवेश आत्माश्रयादिशङ्का स्यात्। नन्ववच्छेदक-त्वमवच्छिन्नधीजनकत्वम्। तच्च नियमगर्भत्वेन व्याप्तिगर्भमित्यात्माश्रयादि दुर्वा-रमिति चेत्।

अत्र केचित्—अवच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धात्मकमेव। अन्यथा घट-जनकतावच्छेदके दण्डत्वे, न च दण्डत्वमजनकत्वमनतिप्रसक्तमित्यत्र नियामका-भावप्रसङ्गात्। तथा चात्रापि स्वरूपसंबन्धात्मकमेवावच्छेदकत्वम्। यथा च तथा सति नात्माश्रयादि तथा वक्ष्यत इति वदन्ति।

तच्चिन्त्यम्। एवं सति अयं प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्यत्र वह्निसमानाधि-करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्वरूपसंबन्धात्मकस्य लघुनि धूमत्व एव भावेन प्रमेयधूमत्वे गुरुणि तदभावेन व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वात्। अत एवानतिप्रसक्तलघुधर्मान्तराघटितशरीरत्वे सत्यनतिप्रसक्तत्वमवच्छेदकत्वं नीलधूमत्वादिव्यावृत्तम(त्व?न्य)त्रेतीहापि तदेव विवक्षितमिति निरस्तम्। प्रमे-यधूमत्वादावनतिप्रसक्तधूमत्वघटितशरीरतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रसङ्गेन व्य-भिचारिण्यतिव्याप्तिन्तादवस्थ्यात्। तस्मादनतिप्रसक्तत्वमात्रमिहावच्छेदकत्वं लघु-गुरुसाधारणमवधेयम्। न च प्रतियोगिता तत्तत्स्वरूपरूपा, तदतिप्रसक्तमेव धूमत्वमिति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। प्रतियोगितायेनानुगमस्य प्रयोजकत्वात्। ननु प्रतियोगितात्वमपि तासु नानुगतमनुगमन्नीत्यननुगम. सर्व-मपि भवत्सेवेति चेद्, न। तादृशात्यन्ताभावनिरूपितत्वस्यानुगतधर्मस्य सर्वत-

१. 'ध' क पाठ

प्रतियोगितानामाधारणस्य सत्त्वादनुगमसंभवात् । नन्वेवमपि यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्राव्याप्तिः । गोत्वसमानकालीननानागोध्वंसप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद् गोत्वस्य । नहि तत्राप्यभाव एकोऽस्ति, येन तत्प्रतियोगितात्वेनानुगतप्रतियोगितानां गोत्वमवच्छेदकं भवेदिति चेद्, न । ऐकाधिकरण्याव[illegible]च्छिन्नत्वेन तत्रापि ध्वंससमुदायानुगमात् । तेन च प्रतियोगिताया अनुगमसंभवात् । अत एव प्रतियोगितात्वेनानुगमे आत्माश्रयः, प्रतियोगितात्वस्य स्वरूपसंबन्धघटितस्य व्याप्तिघटितत्वादित्यपि दूषणमपास्तम् । अभावनिरूपितत्वेनैव तत्रानुगमेन प्रतियोगितात्वस्याप्रवेशात् ।

नन्वयं वह्निमदाश्रयो धूमवदाश्रयत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदकसद्धेतावव्याप्तिः । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तत्तद्वह्नीनाम् । किञ्च, पर्वतो वह्निमानित्यत्राप्यव्याप्तिरेव । धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयत्वाद[illegible]वह्नित्वादिप्रविष्टतया वह्नित्वस्य तदनवच्छेदकत्वाभावादिति चेद्, न । तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यद्धर्मावच्छिन्नामित्यर्थो भवति । उक्तस्थले तत्तद्वह्नेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वावच्छिन्नत्वेन न प्रतियोगितावच्छेदकता, किन्तु तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नत्वेनैव । तेन रूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वं नास्त्येवेति न तत्र दोषः । वह्नित्वमपि महानसीयवह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नं प्रतियोगितावच्छेदकं न तु वह्नित्वत्वावच्छिन्नम् । अतो न तत्राव्याप्तिः । नन्वन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाद् यदि वह्नित्वे(न?) तत्तद्वह्नित्वघटकतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वं, तदा वह्नित्वत्वावच्छिन्नवह्नित्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नत्वमसम्भवीति चेद्, न । वह्नित्वत्वावच्छेदेन वह्नित्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्यन्ताभावस्य विवक्षितत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकत्वसापेक्षज्ञानतयास्य प्रतियोगितावच्छेदकभेदापेक्षया गुरुप्रतिपत्तिकत्वेऽप्युक्तयुक्त्या आवश्यकत्वात् । ननु सामानाधिकरण्यं समानेनाधिकरणेन सम्बन्धः । सम्बन्धत्वं च विशिष्टप्रत्ययजनकत्वगर्भमित्यात्माश्रयादिस्तथापि दुर्वार एवेति चेद्, न । सम्बन्धस्य प्रवेशेऽपि सम्बन्धत्वस्याप्रवेशेनोक्तदोषाभावात् । ननु तथापि शुद्धस्य सम्बन्धस्य कथं भानमिति सम्बन्धत्वभानं प्रकारतया वाच्यमेवेति चेद्, न । संयोगत्वादिना गृहीतस्य सम्बन्धस्य व्याप्तिघटकत्वात् । ननु व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वमहो

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

न सम्बन्धत्वज्ञानमन्तरेण । नहि संयोगज्ञानत्वादिनानुमितिहेतुताग्रहः, व्यभिचारादिरुक्तदोषस्तदवस्थ एवेति चेद्, न । भ्रान्तोऽसि । अनुमितिकारणताग्रहे ग्राह्यकारणताप्रविष्टव्याप्तेरिव संबन्धत्वप्रविष्टव्याप्तेरपि प्रवेशे क्षत्यभावात् । प्राथमिकव्याप्तिग्रहे तत्प्रवेशस्यैव वारणीयत्वात् । किञ्च, व्याप्तिर्न सर्वसाधारण्येकेति तत्तद्व्याप्तिज्ञानत्वेन तत्तदनुमितित्वेन हेतुहेतुमद्भावो ग्राह्यः । स च संयोगज्ञानत्वादिनापि ग्रहीतुं शक्यत एवेति न तत्रापि संबन्धत्वज्ञानापेक्षा ।

ननु व्यधिकरणधूमवह्न्योः सामानाधिकरण्य नास्तीति तयोर्व्याप्तिर्न स्यात् । न च समानाधिकरणवृत्तिधर्मवत्त्वमित्यर्थः । तच्च धूमत्वमादाय सर्वत्राप्यस्तीति वाच्यम् । तादृशयत्किञ्चिद्धर्मवत्त्वस्य मेयत्वमादायातिप्रस(क्ता ? क्त्वा)त् । यावद्धर्मवत्त्वस्य चात्राप्यभावात् । तद्धूमत्वादेरन्यधूमावृत्तित्वात् । न च सामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थः, तच्च धूमत्वमेवेति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथा सति तावन्मात्रस्यैवादुष्टतया पूर्वदलवैयर्थ्यापातादिति ।

मैवम् । यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावाच्छिन्नस्य साध्यस्य सामानाधिकरण्यं, तद्धर्मावच्छिन्नत्वस्य लक्षणार्थत्वात् । तच्च व्यधिकरणधूमस्याप्यस्तीति नोक्तदोषः । यदि च समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति मतं, तदा यथाश्रुतमेवादरणीयम् । न च तथा सत्यवच्छेदकपर्यन्तधावनवैयर्थ्यम् । तावता साधनसमानाधिकरणाभावाप्रतियो(ग्य ? गि)साध्यसमानाधिकरणत्वस्यैवाविकलत्वात् । अत एव मणिकृतापि यद्वेत्यादिना समानाधिकरणमात्रव्याप्तिलक्षणं कुर्वता तथैव लिखितमिति वाच्यम् । इयं गन्धवती पृथिवीत्वादित्यत्राव्याप्तेस्तथा सति दुर्वारत्वापातात् । पृथिवीत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वात् सर्वगन्धानाम् । तस्मादत्राप्यवच्छेदकविवक्षावश्यकेति नोक्तशङ्कावकाशः । मणिकारस्यापि व्यधिकरणयोः सामानाधिकरण्याभावान्न व्याप्तिरित्येवाभिमतं, न त्वत्रावच्छेदकविवक्षा न कार्येति ।

पक्षधरामिश्रास्तु — समानाधिकरणव्याप्तिपक्षेऽवच्छेदकविवक्षा मणिकारस्यानभिमतैव । न चैवमियं गन्धवती पृथिवीत्वादित्यत्राव्याप्तिः कथमुद्धर्तव्येति वाच्यम् । स्वाधिकरणीभूतयद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगिनी या साध्यव्यक्तिः, तद्व्यक्त्या सह स्वाधिकरणीभूततद्व्यक्तिवृत्तित्व (इति ?) व्याप्तिरित्यर्थात् । अस्ति च पृथिवीत्वाधिकरणभूतघटनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं घटीयगन्धव्यक्तेरिति

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

घटीयगन्धेन सह पृथिवीत्वस्य घटरूपाधिकरणवृत्तित्वमेव व्याप्तिः । एवं घटादिगन्धेनापि सह तदधिकरणवृत्तित्वमेव व्याप्तिरिति न व्याप्त्यनुपपत्तिः । न च पृथिवीत्ववद् द्रव्यत्वमपि गन्धव्याप्यं स्यादिति वाच्यम् । द्रव्यत्वस्य घटादिरूपाधिकरणावच्छिन्नस्य व्याप्यत्वापादन(मि[१]इ)ष्टापत्तेः । द्रव्यत्वत्वेन चेन्न तस्य गन्धव्याप्यता । द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वस्य गन्धं विनापि जलादौ सत्त्वात् । पृथिवीत्वत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वं न गन्धं विनापि क्वाप्यस्तीति भवति तेन रूपेण तस्य व्याप्यतेत्यप्याहुः ।

अत्र शङ्क्यते—द्रव्यत्वमेवमेव यथोक्तरूपेण न गन्धव्याप्यं भवत्येवेति व्याप्यमात्रवृत्तेर्द्रव्यत्वत्वस्य कुतो न गन्धव्याप्यतावच्छेदकत्वमिति ।

अत्रायमाशयो मिश्राणां—यद्धर्मावच्छिन्नसाधनाधिकरणीभूतयावद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगिना साध्यतावच्छेदकाश्रयस्य, तद्धर्मस्य तत्साध्यतावच्छेदकाश्रयव्याप्यतावच्छेदकत्वम् । अस्ति च पृथिवीत्वत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वाधिकरणीभूतयावद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं गन्धाश्रयस्य । पृथिवीत्वाधिकरणे यत्किञ्चिद्गन्धावश्यकत्वात् । अतो भवति पृथिवीत्वत्वं तद्व्याप्यतावच्छेदकं, न तु द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाधिकरणेऽपि सर्वत्र गन्धावश्यकत्वं, येन द्रव्यत्वत्वं तद्व्याप्यतावच्छेदकं भवेदिति दिक् ।

एवमन्योन्याभावगर्भव्याप्तिलक्षणम् । अन्यच्च साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूप(व)त्त्वं, साध्याधिकरणतावच्छेदकाधिकरणताप्रतियोगि(क[१])त्वं, स्वाधिकरणतान्यूनवृत्त्यधिकरणताप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यादिकमपि व्याप्तिलक्षणमूह्यम् । एवं च साध्याभाववदवृत्तित्वं, साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं, साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं, साध्याविनाभूतत्वमित्यादि प्राचीनव्याप्तिलक्षणानामप्युक्तलक्षणकथनपरतया केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्त्यादिकं साध्यत्वादिविशेषेणात्माश्रयादिकं च न शङ्कनीयमिति संक्षेपः ।

इदं त्ववधेयं—संसर्गाभावः क्वचिदत्यन्ताभावः । स च सति संभवे सामान्याभाव एव प्रवेश्यः । यावद्विशेषाभावापेक्षया लघुत्वाल्लघुप्रतिपत्तिकत्वाच्च । अत एव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकध्वाभावः पृथगेव । अन्यथा वायौ प्रसिद्धरू-

१ गिकत्व' इति पाठः

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

अत्र पक्षधरमिश्रा — प्रतियोगिभेदेनाभावो न भिद्यते। तथा सति घटप्रतियोगिकाभावचतुष्टयस्य भेदो न स्यात्। किन्तु प्रतियोगितावच्छेदकभेदात्। तच्चात्राप्यस्त्येव। अत्यन्ताभावे संसर्गस्यान्योन्याभावे तादात्म्यस्य प्रागभावध्वंसयोः प्रतियोग्युत्तरकालपूर्वकालयोरवच्छेदकत्वात्। तथा च स्वरूपसंसर्गप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाव सामान्याभाव एव। बाधकं विना तत्सम्बन्धितावच्छेदकभेदात् सम्बन्धि(क)पदार्थभेदस्वीकारादिति।

अत्र शङ्कचने — अन्योन्यात्यन्ताभावयोर्द्वयोरपि प्रतियोगितावच्छेदकलाघवाद् घटत्वमेव। तथा च तस्याभेदा(द) भेदापत्तिः। ननु तादात्म्यसंसर्गयोरारोप्यसंसर्गत्वात् तद्भेदात् तयोर्भेद इति चेद्, न। तर्हि क्वचित् प्रतियोगितावच्छेदकभेदः, क्वचिदारोप्यसंसर्गभेदोऽभावभेदक इत्यननुगम। न चारोपविषयभेदत्वेन भेदकत्वं, तच्च प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गप्रतियोगिभेदसाधारणमिति नाननुगम इति वाच्यम्। तथा सति अधिकरणस्याप्यारोपविषयतया तद्भेदादप्यभावभेदेऽपसिद्धान्तापातादिति।

अत्र प्रतिभाति — अधिकरणभेदादभावभेदेऽभाव एव धाभिन्नो न सिध्येत्। अधिकरणेनैव तद्व्यवहारोपपत्तेः। नह्यधिकरणाननुगमेनानुगतघटात्यन्ताभावव्यवहारोऽनुपपन्न इत्यतो युक्त्यन्तरमस्ति भिन्नाभावसाधकम्। अतो बाधकादधिकरणभिन्नारोपविषयभेदेनाभावभेद इति कल्प्यते। गौरवस्य प्रामाणिकत्वात्। प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नत्वविशेषणे मानाभावात्। सामान्याभावस्वीकारापत्तेश्च फलमुखत्वात्। किञ्च, दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र शुद्धपुरुषाभावस्यासत्त्वेऽपि दण्डविशिष्टपुरुषाभावस्यानुभूयमानतया प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदोऽवश्यमङ्गीकरणीय। अपि च घटो नास्तीति सामान्याभावावगाहिबुद्धौ विशेषाभावसहस्रस्य विषयतया कल्पने गौरवमिति लाघवादेकाभावसिद्धि। न च विशेषाभावानामननुगमेऽपि क्लृप्तत्वं साधकमिति वाच्यम्। अननुगमापेक्षया कल्प्यत्वगौरवस्य हीनत्वात्। अन्यथा स्वरूपसम्बन्धस्य विशिष्टधीविषयत्वे गतं समवायेन। कर्तृजन्यतया च घटत्वादेरननुगतस्यापि क्लृप्तता(द)वच्छेदकत्वप्रसङ्गेन कल्प्यक्षित्यादिकर्त्रापि गतमेव। किं बहुना द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वाभावसमूहस्य सत्ताविरहव्यवहारकत्वापाताद् भिन्नसत्ताविरहोऽपि न स्यात्। न स्याच्च द्रव्यत्वाद्यभावोऽपि। पृथिवीत्वाद्यभावकूटादेव तद्व्यवहारोपपत्ते। एवं पृथिवीत्व-

DR. RUPNATH JI(DR. RUPAK NATH)

वच्छिन्नध्वंसस्योत्पत्तिरिति वाच्यम् । यावत्प्रतियोगिजन्यताया गौरवेण यत्किञ्चि-
त्प्रतियोगिजन्य(त्व ? त्वस्य) महाल्पकाले सम्भवेन तदा घटत्वावच्छिन्नध्वंसोत्पत्तौ
बाधकाभावात् । किं बहुना, दशघटानामेकदण्डोत्पन्नानां दशसङ्ख्यावच्छिन्नप्राग-
भावे बाधकाभावः । एवमेकदा नष्टानां तेषां तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकध्वंसे बाध-
काभावादिति ।

अत्र ब्रूमः — तत्तद्घटप्रतियोगिकप्रागभावत्वेनैव तत्तद्घटजन्यता तत्तद्घट-
विरुद्धकालता च, न तु तन्मात्रप्रतियोगिप्रागभावत्वेन, गौरवात् । तथा च
घटत्वावच्छिन्नप्रागभावः कदा वर्तेत, संसारस्यानादित्वेन यत्किञ्चिद्घटस्य सर्व-
दा सत्त्वात् । एवं ध्वंसेऽपि तत्तद्घटध्वंसत्वेनैव तत्तद्घटजन्यता, न तु तन्मात्र-
ध्वंसत्वेन, गौरवादिति पर्यवसितं यावत्प्रतियोगिसत्त्वं ध्वंसस्येति यावद्घट
स्यैकदा सत्त्वाभावात् कथं ध्वंसोत्पत्तिः । किञ्च, एकाधिकरण्यावच्छिन्नयावद्वि-
शेषाभावं विना न सामान्याभाव इति सर्वानुभवसिद्धं, प्रागभावध्वंसौ प्रतियो
गिसमवा(यवृत्तिरि ? विवृत्ती इ)त्यपि । तथा च विशेषाभावानामेकाधिकरण्याभा-
वात् कथं सामान्याभावयोः ध्वंसप्रागभावयोः सत्त्वेति न तयोः सामान्याभाव
त्वम् । अत एव किं बहुनेत्यादि निरस्तम् । किञ्च, तत्प्रागभावध्वंसाधारस्य
तदाधारतानियमेनान्यतराधारतापि ... आपद्येत । प्रसज्यते च घटानामभेदः ।
तत्प्रागभावजन्यस्य तत्त्वनियमात् । न च सामान्यप्रागभावो न प्रतियोगिजनक
इति वाच्यम् । तथा सति प्रागभावत्वव्याकोपात् । दशघटत्वावच्छिन्नध्वंसस्यापि
तत्तद्विशेषध्वंससामग्रीप्रसूतत्वेन तदभेदप्रसङ्गात् । ननु विशेषध्वंसाजनकघटान्त
रजन्यत्वेन ततोऽस्य भेद इति चेद्, न । एवं सत्यपि विशेषध्वंससामग्र्यामधि
कप्रवेशेन तदुत्पत्त्यप्रमायां ज्ञानविशेषत्ववत् तस्य विशेषध्वंसविशेषत्वापत्ते
रित्यास्तां पल्लवेन ।

इदं त्ववधेयम् — अन्योन्याभावगर्भव्याप्तौ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं न
विशेषणम् । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वविरहेणाव्याप्त्यप्रसङ्गात् । न च तद
सिद्धम् । अभेदस्याबाधितप्रत्यभिज्ञानात् । भेदाभेदयोः परस्परविरोधादिति
स्वीकृतं ।

अत्र शङ्क्यते — वृक्षत्वेन भेदाभावेन तेन रूपेणाभेदप्रत्यभिज्ञा । संयो
गित्वेन भेदधीरस्तु । को दोषः । भेदाभेदयोः परस्परविरोधोऽप्येकावच्छेदेनैव

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

कल्प्यः, मूले वृक्षः संयोगवानग्रे नेति प्रतीतेः। अन्यथा घटतदत्यन्ताभावयोरैय्यधिकरण्यदर्शनात् संयोगतदत्यन्ताभावयोरपि तथात्वं स्यादिति (बलवन्न्यायमते सर्वापेक्षया बलवत्त्वादिति ! ।)

अत्र वदन्ति——संयोगात्यन्ताभावविषयत्वेनैव संयोगवान् नेति बुद्धेरुपपत्तौ न परस्परविरुद्धसंयोगतद्वदन्योन्याभावयोरेकत्र समावेशकल्पना। संयोगवदन्योन्याभावग्रहकाले संयोगत्वावच्छिन्नसयोगग्रहस्य तदत्यन्ताभावग्रहेतुतारावश्यकत्वात्। अत एवान्योन्याभाव एवं सति क्वापि विषयो न स्याद्, धर्मात्यन्ताभावविषयत्वेनैव तद्बुद्ध्युपपत्तेरिति अत्र दूषणमपास्तम्। घटान्योन्याभावधीकाले घटत्वत्त्वविशिष्टघटत्वज्ञानस्य तदत्यन्ताभावधीहेतोरनियमेनान्यथासिद्ध्यभावाद्, भावाभावसामानाधिकरण्यस्यान्यथानुपपत्तिकल्प्यतया प्रकृतेऽन्योन्यात्यन्ताभावयोरन्यतरविषयताविनिगमकचिन्तायां संयोगात्यन्ताभावग्रहसामग्रीसत्त्वात् तन्मा(त्रा ? त्र)विषयत्वेन तत्प्रतीत्युपपत्तेरुक्तत्वाच्च। न चैव विशिष्टप्रतियोगित्वेनोल्लेखो न स्यादिति वाच्यम्। विशेषणमात्रविषयकस्यापि प्रमात्वेनैव तादृशोल्लेखदर्शनात्। अत एव गुणे सयोगवदन्योन्याभावो विषय एव तत्प्रतीतेः। सयोगवदभिन्नत्वेनाज्ञानादिति। वस्तुतस्तु यदि सयोगवति तद्वदन्योन्याभावः, तदा घटपटौ भिन्नावितिवदिमौ भिन्नाविति प्रत्ययापत्तिः। द्रव्यभेदे सति द्वित्वादिसङ्ख्योत्पत्तेरिति तत्त्वम्।

यत्तु अभिन्ने धर्मिणि भिन्नधर्मावच्छेदेन वृत्तिरव्याप्यवृत्तिता। न चैतदन्योन्याभावस्य सम्भवति, तस्मिन् सति धर्म्यभेदस्यैवाभावादित्यन्योन्याभावो नाव्याप्यवृत्तिरिति। तन्न। वृक्षत्वेन धर्म्यभेदस्य सत्त्वादिति सङ्क्षेपः।

इति व्याप्तिवादः।

अथ भूयोदर्शनवादः।

ननु अस्तु तावद् व्याप्तिः। तद्ग्रहो न भूयोदर्शनेन। भूयोधिकरणदर्शनस्य

---

१. 'तोर्निय' क. पाठः.

DR. RUPNATH(JI)(DR. RUPAK NATH)

अत्र वदन्ति — व्यभिचारज्ञानमिह साध्याभाववद्वृत्ति(त्व)ज्ञानं हेतौ वा, स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वज्ञानं साध्ये वा। नाद्यः। केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्या तदभाववद्वृत्तित्वज्ञानासम्भवेन तदभावासम्भवाद् व्याप्त्यग्रहप्रसङ्गात्। नान्त्यः। व्यभिचारव्याप्त्योः न परस्पराभावरूपत्वमित्यग्रे मणौ प्रतिपादनात् तद्विरोधः, उक्तव्यभिचारविरहरूपत्वाद् व्याप्तेः। न च व्याप्तेर्व्यभिचाराभावविशिष्टसामानाधिकरण्यरूपतया न व्यभिचारविरहरूपत्वमिति न तद्विरोध इति वाच्यम्। तथापि व्यभिचारज्ञानाभावमात्रं वा व्याप्तिनिश्चायकम्, उत तन्निश्चयाभावः। आद्ये हेतुमत्तया निश्चिते साध्यसन्देहात्मकव्यभिचारज्ञानसत्त्वान्न क्वाप्यनुमान(प्र)वृत्तिः स्यात्। अन्त्ये सन्दिग्धानैकान्तिकोच्छेदः। किञ्च, अत्यन्ताभावगर्भायामन्योन्याभावगर्भव्यभिचारज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वाद् आभासाधिक्यापत्तिः। किं बहुना, साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य क्वचित्, हेत्वधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य क्वचित् प्रतिबन्धकत्वमित्यननुगमः। अपि च परकीयव्यभिचारज्ञाने सत्यपि व्याप्तिग्रहणात् स्वव्यभिचारज्ञानाभावः कारणं वाच्यः। तथा च यस्य व्यभिचारज्ञानं नास्ति, तस्य व्याप्तिग्रहो न स्यात्। न च व्यभिचारज्ञानमात्रं स्वपरसाधारणं प्रतियोगि, तदभावो यदात्मनि, तत्र व्याप्तिग्रह इति परकीयव्यभिचारज्ञानाभावमादायैव तत्र व्याप्तिग्रह इति वाच्यम्। प्रत्युत्पन्नव्यक्तिद्वये पुरुषान्तरीयज्ञानाविषये व्याप्त्यग्रहप्रसङ्गात्। व्यभिचारज्ञानाप्रसिद्ध्या तदभावासम्भवात्। न चैवं(चेश्वर) व्यभिचारज्ञानं तत्र नास्तीति वाच्यम्। अव्यभिचारिणि व्यभिचारग्रहे ईश्वरस्य भ्रान्तत्वापत्तेरिति।

अत्राहुः — हेत्वधिकरणत्वेन ज्ञायमानधर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वानिश्चयविषयत्वाभावो यत्र साध्ये यस्य यदास्ति, तस्य तदा तद्व्याप्तिग्रहः। प्रत्युत अन्यत्र तत्प्रतियोगित्वसाधारिततव्याप्तिग्रहस्य तत्प्रतियोगित्वज्ञानपर्यन्तेनाभावात्। न्यायज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यतानियमाद् अन्ततस्तत्पुरुषीयव्यभिचारज्ञानेनास्तीति न कोऽपि दोषः। अत एव परकीयव्यभिचार(ज्ञान[1])ग्रहयोर्न प्रतिबन्धकः, न वा सन्दिग्धानैकान्तिकोच्छेदः। न चैवमनुगतसन्देहाद्यादिव्यभिचारसत्त्वेऽपि निश्चितहेतुमति साध्यसन्देहस्य प्रतिबन्धको न स्यादिति वाच्यम्। व्याप्तिग्र-

———

1 'ज्ञानं' क ६८.

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

तथा च यद्विशेषयोरिति न्यायेन सहचारज्ञानमात्रस्य व्याप्तिप्रत्यक्षहेतुता कल्प्यते । यच्च तद्धेतोरिति न्यायाद् व्यभिचारधीविरहसहकृतसहचारधीरनुमितावेव हेतुरस्त्वित्युक्तं, तदपि न । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्याहेतुत्वे व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैवासिद्धेः । ग्राह्याभावानवगाहिज्ञानस्य जनकधीविघट(क?)त्वेनैव प्रतिबन्धकत्वादिति वदन्ति ।

अत्र शङ्क्यते — व्याप्तिभ्रम एव सहचारभ्रमो न (त)योर्हेतुहेतुमद्भावोऽस्ति, मानाभावात् । अपि च, व्यभिचारिणि सहचारभ्रमं विनापि व्याप्तिभ्रमदर्शनाद् न तद्भ्रमो व्याप्तिभ्रमहेतुः । यच्च व्यभिचारधीप्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्त्या व्याप्तिधीहेतुत्वमवादि, तदप्यसारम् । साक्षादप्रतिबन्धकेन प्रतिबन्धकरणे जनकज्ञानविघटनापेक्षणात् । व्यभिचारधियस्तु साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वात् । न च ग्राह्याभावाविषयकतया प्रतिबन्धकस्य जनकधीविघटकत्वमिति नियम इति वाच्यम् । तथा सति शाब्दबोधे असाधुत्वधीः प्रतिबन्ध(क?)ं न स्यात् । साधुत्वज्ञानस्य तत्राहेतुत्वेन जनकज्ञानविघटकत्वाभावादिति ।

अत्र न या(?) — भ्रमो दोषजन्यः । न च सति सम्भवे अनुगत एव कल्प्यो बाधकाभावात् । तथा च विरुद्धस्थलीयव्याप्तिभ्रमत्वावच्छेदेन सहचारभ्रमस्य दोषतया हेतुत्वं सिद्धम् । यद्विशेषयोरिति न्यायेन व्याप्तिप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन सहचारज्ञानत्वेन हेतुत्वं कल्प्यते । न च सहचारभ्रमजनक एव तत्र दोषोऽस्तु, आवश्यकत्वादिति वाच्यम् । तस्याननुगमात् । सहचारभ्रमजनकत्वेन चानुगमे लाघवाद् धर्मिग्राहकसहचारभ्रमस्यैव हेतुत्वौचित्यादिति समादधते ।

नन्विदमप्यसत् । साधारणस्थले व्याप्तिभ्रमं प्रत्यव्यभिचारभ्रमस्य प्रयोजकत्वावश्यकत्वेन व्याप्तिभ्रमत्वावच्छेदेन तस्य दोषता कल्प्यताम्, तत एव विरुद्धस्थलीयव्याप्तिभ्रमस्याप्युपपत्तौ तदवच्छेदेन सहचारभ्रमरूपदोषान्तरकल्पनाया मानाभावादिति ।

अत्र ब्रूमः — आकाशादाववृत्तिपदार्थे अव्यभिचारभ्रमं विनापि व्याप्तिभ्रमदर्शनाद् विरुद्धस्थलीयव्याप्तिभ्रमत्वमेव सहचारभ्रमजन्यतावच्छेदकं कल्प्यते । न च तत्राप्यव्यभिचारभ्रम एव प्रयोजकोऽस्तु । प्रतियोग्यधिकरणानधिकरण-हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्याव्यभिचारस्यावृत्तिपदार्थे सत्त्वेन तद्भ्रमाभावाद्, अवृत्त्यभावस्य प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशाभावाप्रतियोगित्व-

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

स्याद्याप्तो सत्त्वात् । यद्वा साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपत्वलक्षणव्याप्ति-ज्ञानहेतुत्वाभिप्रायक सहचारधीहेतुताप्रवाद । तज्ज्ञाने सहचारस्य विशेषणत्व-नियमेन विशेषणज्ञानतया तद्धेतुत्वात् ।

अन्ये तु — अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षेऽपि सामानाधिकर-ण्यस्य व्यधिकरणवह्निधूमयोरभावेन सामानाधिकरण्याश्रयवृत्तिधर्मत्वमर्थो वाच्य । तज्ज्ञाने च सामानाधिकरण्यज्ञानस्य विशेषणज्ञानतानैयत्येन हेतुत्वमित्याहु । यत्तु भूयस्सहचारज्ञानमुत्सर्गविधया व्याप्तिग्राहक, भूय सहचरितस्य औत्सर्गिकव्या-प्तियोगादिति । तन्न । उत्सर्गस्य बाधकनिरपायनियमरूपतया नियमस्य च व्या-प्तिरूपतया ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तस्यैव प्रकृते चिन्त्यमानत्वादिति न किञ्चिदेतत् । असाधुत्वज्ञानस्य शाब्दज्ञान इव व्यभिचारज्ञानस्याप्यनुमितौ साक्षात्प्रतिबन्धक-त्वमस्तु, किं व्याप्तिधीहेतुतयेतीदन्त्वयाशिष्यते ।

अत्रोच्यते — व्याकरणव्युत्पादितस्य साधुत्वस्य ज्ञान न शाब्दज्ञानहेतु सम्भवति, व्याकरणाप्रतिसन्धानदशायामपि शाब्दबोधात् । तथा च तत्रागत्या-साधुत्वज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकता । तदभावस्य हेतुता दृष्टचरी कल्प्यताम् । इह तु व्यभिचारज्ञानस्य ग्राह्याभावावगाहितया अन्यत्र क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैवोप-पत्तावदृष्टचरप्रतिबन्धकताया मानाभावेन व्याप्तिधीविघटकतयैव प्रतिबन्धकत्वक-ल्पनात् । किञ्च, परामर्शानन्तरोत्पन्नव्यभिचारज्ञानेऽप्यनुमित्यप्रतिबन्धेन न तत्र तस्य साक्षात्प्रतिबन्धकता । न च परामर्शानन्तर व्यभिचारज्ञानासम्भव । ग्राह्याभावा-वगाहिप्रत्यक्षस्यैव प्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया शाब्दादिपरामर्शानन्तर प्रात्यक्षिक व्यभिचारज्ञाने बाधकाभावात् । अपि चानुमितौ व्यभिचारज्ञानाभावो हेतुरव्यभि-चारज्ञान वेति विचारे लाघवाद्व्यभिचारज्ञानमेव हेतुतया कल्प्यते । अन्यथायो-ग्यताज्ञानाभावस्य शाब्दबुद्धौ, प्रवृत्तौ च बलवदनिष्टाजनकताज्ञानाभावस्य हेतु-त्वापत्तौ बहुविप्लव प्रसज्येतेति । यच्च तदधिकरणनिष्ठव्यभिचारज्ञानविरोधिसह-चारज्ञानत्वेन हेतुतायामतिप्रसक्तमभ्यधायि, तदबोधात् । तदधिकरणपदेन व्य-भिचारप्रयोजकसाध्याभावहेतुरूपदलद्वयान्यतरवत्त्वयोपस्थिताधिकरणस्य विवक्षित-त्वात् । तथा च घटवह्निसहचारग्रहकाले घटधूमाभावसहचारग्रहस्थले वा धूमव-त्तया वह्न्यभाववत्तया वाधिकरणोपस्थितौ व्यभिचारधीविरहे च भवत्येव व्याप्ति-ग्रह इति न काप्यनुपपत्ति ।

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

केचित्तु — सहचारधीत्वेनैव व्याप्तिग्राहकता । तस्याश्च व्यभिचारधीविरहो द्वारम् । तेन सा यत्र व्यभिचारधिय प्रतिरुणद्धि तत्र व्याप्तिग्रह जनयति । अत एव व्यभिचारधीविरहसहकाले तथोक्तद्वारिणो द्वारसाहित्येनैव फलजनकत्वादित्यवोच(त ? न्) । तच्चिन्त्यम् । सहचारज्ञानस्य तदधिकरण एव व्यभिचारधीविरोधित्वात्, व्यभिचारधीविरहस्य च सकलाधिकरणीयस्य व्याप्तिग्रहहेतुतया अतद्वारत्वात् । तस्मात् सहचारज्ञान व्यभिचारप्रयोजकरूपवत्त्वोपस्थिताधिकरणनिष्ठ व्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेन व्याप्तिधीहेतु । सकलाधिकरणीयव्यभिचारधीविरहश्च तत्सहकारीत्येव तत्त्वम् ।

स्यादेतत् । व्याप्ते प्रत्यक्षत्वे सर्वमिदं सङ्गच्छते । तदेव तु नास्ति । साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिसामान्यान्योन्याभावस्य योग्यायोग्यप्रतियोगित्वेन योग्यानुपलब्ध्यग्राह्यत्वादिति । मैवम् । अयोग्यप्रतियोगिकाभावस्यापि योग्यप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण प्रत्यक्षत्वात्, तेन रूपेणापादनसम्भवात् । प्रकृतेऽपि तादृशाभाव प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य योग्यत्वात् । अत एव घटादावितरभेद प्रत्यक्ष इति वक्ष्यति मणिकार । यदि च तादृशप्रतियोगित्वाभाव एव व्याप्तिप्रविष्ट, तदा प्रतियोगिनस्तस्य योग्यत्वादनुपपत्तिरेव नास्ति । यत्तु — व्याप्तेरयोग्यत्वेऽप्युपनीतप्रत्यक्षत्व सम्भवत्येव । न चोपनयोऽप्यनुमानेनैव, प्रत्यक्षासम्भवात् । तथा च व्याप्तिबुद्धावुपनयापेक्षायामनवस्थेति वाच्यम् । अन्यथानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसस्कारोपनीतव्याप्तिग्रहस्य क्वचिद्भावेन तद्विरमादिति गौडैर्दूषितम् । तन्न । उक्तक्रमेण व्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षस्यैवोपपत्तावुपनीतभानानुरोधेन जन्मान्तरीयसस्कारानपेक्षणात् । तस्य जीवनान्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वादिति ।

ननु तर्क(स्य व्य)भिचारशङ्कापाकरणे व्याप्तिग्रह इति अनुपपन्न, तर्कस्यापि व्याप्तिग्रहमूलत्वेनानवस्थाप्रसङ्गात् । न चोक्त क्वचिद्व्यभिचारशङ्काविरह स्वत सिद्ध एव, कोट्याद्युपस्थित्यभावेनापि सशयाभावादिति नानवस्थेति वाच्यम् । कोट्युपस्थितिविरहे हेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगि(क ?)त्वस्याप्यग्रहप्रसङ्गाद् व्याप्तिग्रहस्यानुपपत्तेरिति चेद्, न । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नोपस्थितौ तद्भिन्नत्वस्य पूर्वाजातस्यापि भानसम्भवेन व्याप्तिग्रहसम्भवात् । संशयस्य कोटिद्वयोपस्थितिसाध्यतया व्यभिचाराव्यभिचारकोट्युपस्थितिं विना-

१. 'तिव्याभचारसाध्यतयाव्यभिचारको' क पाठ

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

सम्भवात् । क्वचित् तद्व्यभिचारशङ्कावारणार्थं तर्कापेक्षायामपि सर्वत्र तदपेक्षा नास्तीति नानवस्था । ननु स्वस्य कोऽप्यस्मृत्यादिना शङ्काविरहादस्तु व्याप्तिग्रह । यस्त्वनुमानप्रामाण्यप्रतिकूलश्चार्वाको ममानवस्य व्यभिचारशङ्कास्तीति न व्याप्तिग्रह इत्यनुमानं न प्रमाणमेवेति ब्रूते, तं प्रति किमुत्तरमिति चेद्, न । धूमवह्न्योः कार्यकारणभाव(ग्रा ' ग्र)हस्यैव शङ्कापनायकत्वात् । न च शङ्कायां कार्यकारणभावोऽपि दुर्ग्रह । तत्रानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकसहकृतप्रत्यक्षस्य ग्राहकत्वात्, तस्य च तर्कविशेषसहकारेण निर्णायकतया शङ्कानवकाशात् । स च तर्कः धूमो यदि वह्न्यसमवहितसामग्र्यजन्यत्वे सति वह्निसमवहितसामग्र्यजन्यः स्याद्, नोत्पन्नः स्याद् आकाशवदिति मणौ व्यक्तम् । अत्र च विपर्ययापर्यवसानमनाशङ्क्य, प्रत्यक्षसहकारित्वात्तस्य । अनुमानसहकारिण एव तस्य तदपेक्षणात् । वह्न्यसमवहितसामग्र्यजन्यत्वं पक्षविशेषणमित्यपि केचित् । अत्र तर्के उत्पन्नत्वस्य सुदृढप्रमाणावधृततया इष्टापत्तिशङ्का नास्त्येव । वह्न्यसमवहितसामग्र्यजन्यत्वासिद्धिमूलशैथिल्ययोः सम्भावना परैर्वाच्या । साऽपि तव नास्तीति परं प्रति वाच्यम् । तत्र चेत् परो ब्रूयाद् अस्त्येव मम शङ्केति, तदा तं प्रति व्याघातो देय । तथा सति (नियमतो ') धूमार्थं वह्नेः, प्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य, तृप्त्यर्थं भोजनस्योपादानं नियमतो न स्यात् । नहि यद्व्यतिरेकेण यत् सम्भाव्यते तदर्थं नियमात् तदुपादीयतेति । तथा च नियतं तदुपादानमेव तादृशशङ्कापिशाच्युत्थानप्रतिबन्धकमिति परार्थानुमानमपि सम्भवतीति । एतदभिप्रायक एव 'उपादानं शङ्काप्रतिबन्धकमि'ति मणिरिति विभावनीयम् । यत्तु —— स्वार्थानुमाने एवोपादानं शङ्काप्रतिबन्धकमित्यभिप्रायको मणि । न चोपादानं यत्नो न शङ्काप्रतिबन्धकः, विरोधिनिश्चयस्यैव तत्प्रतिबन्धकत्वाद्, उपादानान्तरीभूतहेतुताग्रहस्य चोपादानपदार्थत्वे अन्योन्याश्रय, शङ्काप्रतिबन्धे हेतुताग्रहात् तेन च शङ्काप्रतिबन्धादिति वाच्यम् । उपादानपदेन वह्न्यसमवहितानुपादानप्रयोजकवह्न्यसमवहिताजन्यत्वज्ञानस्य विवक्षितत्वादिति । तन्न । वह्न्यसमवहितानन्यत्वज्ञानाद् वह्न्यसमवहितानन्यत्वशङ्काव्युदासेऽपि अहेतुक(त्व)शङ्काया अप्रतिबन्धात् । न च वह्न्यसमवहिताजन्यत्वधी कार्यं सहेतुकमित्यनुमितिसहाया सर्वशङ्कापनायिकेति वाच्यम् । तस्या अनुमितेर्व्याप्तिग्रहमूलकतयानवस्थानात् । शङ्काव्युदासस्य तत एव भावे तर्कानर्थक्यापत्तेश्च ।

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

केचित्तु — उपादानप्रयोजकीभूतान्वयव्यतिरेकशालित्वज्ञानमेव शङ्काप्रतिबन्धकत्वेन विवक्षितम्। यद्धर्मावच्छेदेन यद्धर्मावधारणं तद्धर्मावधारणस्य तत्र तच्छङ्काप्रतिबन्धकत्वात्। धूमत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्त्यवगमाद् धूमज्ञानस्यैव वह्निव्याप्तिसंशये तथा(च?)वह्न्यन्वयव्यतिरेकशालित्वावच्छेदेन धूमजन्यत्वावधारणात् तज्ज्ञानस्य (च) तत्संश(य?ये) विरोधित्वम्। न चैवं तर्को व्यर्थः, शङ्काप्रतिबन्धस्य तत्फलस्यान्वयादिज्ञानादेव सिद्धेरिति वाच्यम्। तर्कस्यैवान्वयादिज्ञानरूपत्वात्। वह्निसमवहितसामग्र्यजन्यत्वे सतीत्यनेन व्यतिरेकस्य, वह्निसमवहितसामग्र्यजन्यत्वेनार्थादन्वयस्य विषयीकरणात्। यदि एवं यदभावः, तद्भावेऽपि तदभावे तदनुत्पादप्रसङ्गात्। तथा च तर्कतयान्वयादिज्ञानतया च स एव शङ्काप्रतिबन्धक इति न व्यर्थ इत्याहुः।

अत्रेदं चिन्त्यम् — अन्वयादिकं नियतं शङ्काप्रतिबन्धकमनियतं वा। नाद्य। सहचारदर्शनस्य नियतान्वयव्यतिरेकज्ञानरूपत्वाभावे तदसिद्धेः। नान्त्यः। व्यभिचारिसाधारणतया शङ्का(या?याः)प्रतिबन्धकत्वात्। अत एव नान्वयाद्यनुविधायित्वज्ञानमवच्छेदकधर्मज्ञानरहितं शङ्कापनायकम्। अन्वयाद्यनुविधायित्वज्ञानस्य व्यभिचार्यन्यथासिद्धसाधारणतया वच्छेदकधर्मत्वाभावात्। न चावच्छेदकधर्मत्वाभावेऽपि तत्त्वेन ज्ञानात् शङ्काप्रतिबन्धो भूयादिति, तावतैव तर्कस्य सार्थक्यमिति वाच्यम्। भ्रमरूपावच्छेदकत्वज्ञानस्य विवक्षितत्वे एतावत्प्रयासवैफल्यात्। क्रमेण यत्किञ्चिद्धर्मस्यैवावच्छेदकत्वग्रहसम्भवात्। किं बहुना, तर्कस्यान्वयविषयत्वमेव नास्ति। यदभावे यदभावस्तद्भावेऽपि तदभावे तन्नोत्पद्येतेत्यस्य व्याप्त्यन्तरत्वात्।

नव्यास्तु — अन्वयाद्यनुविधायित्वज्ञानं तर्कमूलभूतं तर्कभिन्नमेव शङ्काप्रतिबन्धकम्। तथा च तर्कस्यान्वयादिविषयत्वाभावेऽपि न क्षतिः। न चैवं शङ्काप्रतिबन्धस्य तत्प्रयोजनस्यान्वयादिज्ञानादेव सिद्धेः किं तर्केणेति वाच्यम्। तर्कस्य तदुपजननात्मकस्य शङ्कान्यविरोधिजिज्ञासानिवारकत्वेन सार्थत्वादिति वदन्ति। तन्न। अन्वयादिज्ञानस्य व्यभिचार्यादिसाधारण्येन शङ्कानपनायकत्वादिदोषकत्वात्। शङ्कापनायकत्वे च शङ्काविरहादेव जिज्ञासानुत्पादे तर्कनिष्फल्यात्, जिज्ञासानाशस्य च विरोधिगुणमात्रसाध्यत्वादिति। तस्मात् स्वार्थस्थले कोट्युपस्थित्यादेरेव शङ्कानवस्थाभाव इति परार्थस्थल एवोपादानं शङ्कात्वा(प?)नप्रतिबन्धकमिति दिक्।

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

ननु व्याप्तेरत्यन्तान्योन्याभावादिगर्भतया कथं तज्ज्ञानमनुमितिहेतुः, परस्परव्यभिचारादिति चेद्, अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानस्य लाघवेनानुमितिहेतुत्वादिति मणिकृत ।

अत्र केचिद् — अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यारोपपूर्वकधीविषयत्वम्, अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकारोपपूर्वकधीविषयत्वमात्रमिति शीघ्रोपस्थितिकत्वमेवात्र विवक्षितम् । न च ग्राहकलाघवं न विनिगमकं, किन्तु ग्राह्यलाघवमेवेति वाच्यम् । ग्राह्ययोरत्यन्तान्योन्याभावगर्भयोः साम्ये विनिगमकचिन्तायामन्योन्याभावगर्भव्याप्ति(ग्रह)कलाघवस्य विनिगमकत्वसम्भवादिति मणिकृतोऽभिसन्धिरित्याहुरिति । तदसङ्गतम् । तदभावज्ञानत्वावच्छेदेनैव तदारोपस्य लाघवहेतुतयात्यन्ताभावज्ञानवदन्योन्याभावज्ञानस्यापि प्रतियोग्यारोपजन्यत्वाद्, तत्र विनिगमकस्यासम्भवात् । इयांस्तु विशेषः, यदेकत्र संसर्गावच्छिन्नप्रतियोग्यारोपः कारणमपरत्र तादात्म्यावच्छिन्न तदारोप इति । (यत्किञ्चिदेतत्[1] ।) प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादास्यान्योन्याभावगर्भायामप्रवेशेनात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्यपेक्षया लाघवमित्यन्ये । तदप्यभद्रम् । अन्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिरिति भ्रमदशायामव्याप्यवृत्तिव्याप्तिज्ञानानुपपत्त्या प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानत्वस्यात्रापि देयत्वात् । तादृशो भ्रम एव न सम्भवतीति न साम्प्रतम् । भ्रमस्य विशेषादर्शनसमुत्थस्य निवर्तयितुमशक्यत्वात । किं बहुना, प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याज्ञानदशायां धूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगी वह्निरिति व्याप्तिघटकविशिष्टपदार्थभानेनानुमित्यभावापत्त्यानुभवविरोधात् तदज्ञानमनुपयुक्तमेव वाच्यम् । तथा च स्वरूपसत्या व्याप्तेरनुमित्यजनकतया ज्ञेयांशसाम्येऽत्यन्तान्योन्याभावगर्भयोः साम्येन विनिगमनाया कर्तुमशक्यत्वान्नान्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानमात्रस्य हेतुता । अत एवान्योन्याभावगर्भायां प्रतियोगिवृत्तित्वेनाज्ञायमानत्व विशेषणम्, अत्यन्ताभावगर्भायां च प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वेनाज्ञायमानत्व विशेषणमिति पूर्वस्य लघुत्वमिति गाढाना कल्पितं परास्तम् । ज्ञेयभागस्य साम्येनोक्तस्यानियामकत्वात् ।

पक्षधरमिश्रास्तु — विनिगमनाविरहात् सर्वस्या अपि व्याप्तेर्ज्ञानमनुमितिहेतुः, ग्रन्थस्तूपलक्षणपरः । न च परस्परव्यभिचारः । तत्तदनुमितिविशेषे

1 या प्र' –

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

तत्तद्व्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् । न चैवमनुमितित्वावच्छिन्ने अनुगतहेत्वलाभः ? व्यभिचारधीविरहसहकृतसहचारधिय एव तत्रानुगतहेतोः सत्त्वात् । यद्वा, अन्योन्याभावगर्भैवेत्यस्यान्योन्य माध्यसाधने अभावश्च इत्येतन्मात्रगर्भा व्याप्तिः प्रयोजिकेत्यर्थः । तेनानौपाधिकत्वे उपाधेरधिकस्य प्रवेशात् तदेव व्यवच्छेद्यम् । अत्यन्तान्योन्याभावगर्भाः सर्वा अपि संग्राह्या एव । न चैवमननुगमः । व्यभिचारज्ञानविरोधिव्याप्तिज्ञानत्वेन सर्वानुगमात् । अथवा शीघ्रोपस्थितिकत्वाद् अन्योन्याभावगर्भैव प्रयोजिका । हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिनोः साध्यसाधनयोरवश्योपस्थित्या तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगिनोरनुपस्थित्यनियमेनात्यन्ताभावज्ञानापेक्षयान्योन्याभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानसत्त्वेन शीघ्रोत्पत्तिकत्वात् । हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनोः साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरुपस्थितिनियमेऽपि अत्यन्ताभावग्रहप्रयोजकप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतयोपस्थित्यनियमात् । अधिकरणस्याधिकरणतावच्छेदकविशिष्टस्योपस्थितावपि तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वानियमेन व्याप्तिग्रहानुपयोगात् । केवलान्वय्यधिकरणकव्याप्तिग्रहे स्वस्य स्ववृत्तितया स्वनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् । तथा च शीघ्रोपस्थितिलाघवेनान्योन्याभावगर्भैव व्याप्तिरनुमितिहेतुरिति यथाश्रुत एव मणिः साधीयान् । वस्तुतस्तु व्याप्तेर्भेद एव न । हेतुसमानाधिकरणधर्माविरोधिसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वात् । हेतुसमानाधिकरणधर्मश्च व्यभिचारिणि साध्यात्यन्ताभावस्तद्वदन्योन्याभावश्चेत्यत्यन्तान्योन्याभावगर्भत्वस्य व्यपदेशः । वस्तुत उक्तक्रमेणैव हेतुत्वमिति न व्यभिचार इत्याहुः ।

अत्राद्यपक्षो न क्षमः । तथाहि — व्यभिचारानुगमात् तज्ज्ञानाभावोऽपि कथमनुगत इति दोषः प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुतया समाधीयतां तावत् । परामर्शानन्तरजातव्यभिचारज्ञाने सत्यनुमित्यभावापत्तिः कथं समाधेया । इष्टापत्त्यैवेति चेत्, तर्हि व्यभिचारज्ञानाभावस्यैवानुमितिहेतुत्वे विशेषेऽपि तत्तद्व्याप्तिधीहेतुत्वं न स्यादिति महानिष्टापत्तिः प्रसज्येत । किं बहुना, सामान्यहेतुता लाघवात् सहचारज्ञानस्यैवास्तु, किं व्यभिचारधीविरहेणावच्छेदकेन । अतिप्रसङ्गस्तु विशेषहेतुतत्तद्व्याप्तिज्ञानेनैव वार्य इति । द्वितीयपक्षेऽपि यद्यपि व्यभिचारधीविरोधित्वम् । यत्किञ्चित्तद्विरोधित्वं, यावत्तद्विरोधित्वं वा । नाद्यः । अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिज्ञानस्य तद्गर्भव्यभिचारधीविरोधिनः सत्त्वेऽन्योन्याभावगर्भव्यभिचारज्ञाने सत्यनुमित्यापत्तेः । यावद्व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वे चान्यतरव्याप्तिज्ञानसत्त्वे

DR. RUPNATH JI (DR. RUPAK NATH)

अन्यतरव्यभिचाराग्रहे तावप्यनुमित्यनापत्तेः । न च चेष्टापत्तेरनुभवविरोधेनानुक्ति-सम्भवात् । नान्त्य । एकस्या अपि व्याप्तेर्ग्राह्याभावतविरहेण यावद्व्यभिचारानिर्णयनियमेन व्यापकत्वासम्भवादिति । तथाप्युभयव्याप्तिज्ञानेऽप्यनुमितेरनुभवसिद्धतया ग्राह्याभावानवगाहित्वेऽप्यत्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञानेनान्योन्याभावादिगर्भव्यभिचारधीप्रतिबन्धात एव, अनुभवबलात् । तथा च यावद्व्यभिचारज्ञानविरोधित्वेन उभयव्याप्त्योरनुगम सम्भवत्येनेत्यभिमन्धि । तृतीयपक्षस्तु न मनोज्ञ । यत्र क्वाचित्कशीघ्रोपस्थितिरत्यन्ताभावसाधारण्यात् सर्वत्र शीघ्रोपस्थितिकत्वस्यान्योन्याभावेऽप्यभावात् सामग्रीबलेन क्वचिदत्यन्ताभावस्यैव शीघ्रोपस्थितेः । किं बहुना, सकलसाधारणी व्याप्तिरेका नास्त्येवेति प्रागुक्तमेव । तथा च धूमादिव्याप्तिज्ञानस्थलेऽन्योन्याभावप्रतियोगिन्या यावदत्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽधिकरणस्याप्युपस्थितत्वान्न प्रतियोग्यनुरक्तस्यानुपस्थितिकृतमुपस्थितिलाघवाधिक्यमिति । चतुर्थपक्षोऽपि न रम्य । हेतुमन्निष्ठसकलधर्माविरोधित्व साध्याधिकरणाधिकरणभिन्नत्वम् । तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे हेतुमन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिप्रकारकज्ञानादनुमितिर्न स्यात् । न स्याच्चात्यन्ताभावादिगर्भव्यभिचारधीप्रतिबन्धकता, ग्राह्याभावानवगाहित्वात् । प्रत्येकमेव तत्प्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे चोक्तक्रमेणानुगमस्याकिञ्चित्करत्वादिति ।

नव्यास्तु — सकलव्याप्तिज्ञाने सत्यनुमितिरित्यनुभवसिद्धा । परन्तु साक्षाद्व्याप्त्यन्तरज्ञानद्वारा वेति संशये लाघवं निर्णायकम् । तच्च प्रकृतेऽन्योन्याभावगर्भायामेव । हेतुमन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यापेक्षया हेतुमन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसामानाधिकरण्यस्यैकावच्छेदकशून्यतया लघुत्वात् । न च हेतुमन्निष्ठा(न्योन्या)भावप्रतियोगितावच्छेदकतया तत्तद्व्यक्तिप्रसिद्धावप्यनुमानेऽव्याप्तिप्रसङ्गेन यद्रूपावच्छिन्नमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्यस्य वाच्यतया । तथा च घात्यन्ताभावगर्भापेक्षया लाघवमिति वाच्यम् । हेतुमन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक यद्रूपावच्छिन्नमित्यस्य तत्राप्यावश्यकत्वात् । अन्यथा दण्डिमत्त्वादिसाध्यके हेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकता दण्डादे(र इत्य)व्याप्तिप्रसङ्गात् । विशेषणदाने च दण्डत्वावच्छिन्नानवच्छेदकमिति नाव्याप्ति । तथा चैतद्विशेषणस्योभयत्रापि साम्यमेव । अन्योन्याभावगर्भायां प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्र प्रविष्टम्, अत्यन्ताभावगर्भायामेक तदवच्छिन्नपद

DR. RUPAKNATHJI(DR. RUPAK NATH)

मधिकमेवेति तदपेक्षयान्योन्याभावगर्भव्याप्तिर्लघीयसीति तज्ज्ञानमेवानुमितिहेतुरिति यथाश्रुत एव मणिर्निष्कलङ्क इति वदन्ति । वस्तुतस्तु हेतुतानिर्णयो लाघवानुरोधाद् अनुभवानुरोधाद् वा । आद्ये सामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मघटकव्याप्तिधीरेव सर्वापेक्षया लघुविषयतया हेतुः । अत एव सहचारधीर्व्याप्तिधीरस्तु', सहचारस्योक्तव्याप्तौ विशेषणस्य नियमादिति प्रागेवावदत् । न चावच्छेदकत्व नानतिरिक्तवृत्तितामात्रम् । नीलधूमत्वादिसाधारण्यात् । अपि तु ताहशलघुध(र्मः/र्मा-)घटि(त)त्वादिघटितशरीरं वाच्यं, तथा च कान्यापेक्षया लघुत्वमिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तावप्यवच्छेदक(त्व)स्य प्रवेशात्, अप्रवेशेऽपि तदपेक्षया लाघवात् । उदाहरणवाक्यप्रतिपादकं तस्यापि नास्तीत्यवच्छेदकत्वघटकधर्मावभासकाभावादित्युपाध्यायमताभेदः । अन्त्ये सर्वासां व्याप्तीनां ज्ञानमनुमितिहेतुः, अनुमितिविशेषे तत्तद्व्याप्तिर्हेतुरिति नाननुगमः, अनुमितित्वावच्छिन्ने तु लिङ्गधीः सामानाधिकरण्यधीर्वेति न *किञ्चिद्विशेषः ।

इदन्त्ववधेयम् — अत्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तिधीर्यावद्व्यभिचारधीप्रतिबन्धिका । माद्याभावावगाहनेनैव प्रतिबन्धकत्वं ज्ञानस्येति तु परिभाषामात्रं, मिथ्यादावनुमित्यादिप्रतिबन्धक इवेहापि फलबलेन म(था ? ध्या)दिन्यायेनान्यधियः प्रतिबन्धकताकल्पनात् । अन्यथात्यन्ताभावगर्भव्यभिचारज्ञानेऽन्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानादनुमित्यापत्तेः । (अन्यथा[1]) अत्यन्ताभावगर्भव्यभिचारज्ञानादन्योन्याभावगर्भव्यभिचारानुमानाद् न तद्गर्भव्याप्तिधीरिति चेद्, न । अनुमानस्यासार्वत्रिकतया क्वचित् तथात्वापत्तेरनुत्तरीयत्वात् । ननु म(था ? ध्या)दिन्यायाज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे व्यभिचारधी साक्षादेवानुमितौ प्रतिबन्धिकास्तु । तथा च तदभाव एवानुमितिहेतुरस्तु, किं व्याप्तिज्ञानहेतुत्वेनेति चेद्, न । अनुमितौ व्यभिचारज्ञानाभावापेक्षया लाघवेनाव्यभिचारज्ञानस्य हेतुत्वात् । अन्यथा शब्दबुद्धौ योग्यताज्ञानस्य, प्रवृत्तौ कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं न स्यादिति संक्षेपः ।

ननु पर्वतीयधूमस्य वह्निव्याप्त्यनवगमात् कथं तस्मादनुमितिः । नह्य(न्य)त्र व्याप्तिज्ञानमन्यत्र पक्षधर्मताज्ञानं चानुमितिहेतु, अतिप्रसङ्गादिति

---

1. 'कम्प्रहव्या' क. पाठ.

---

* ईषदित्यर्थ. । 'कश्चिदि'ति वा पाठ्यम् ।

DR. RUPAK NATH (DR. RUPAK NATH)

चेद्, अत्र प्राञ्चः—महानसीयधूमे धूमत्वदर्शनानन्तरं तत्रैव सामान्यप्रत्या-
सत्त्या धूमत्वावच्छिन्नोपस्थितौ व्याप्तिग्रहादनुमितिसम्भवात्। अन्यथा तदनु-
त्पादसम्भवात्। इदमेव च सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वकल्पकमित्याचक्षते। तदेत-
न्मतान्तरासिद्धायां सामान्यप्रत्यासत्तौ घटते। अन्यथा न्यायनये महानसधूमे
धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिग्रहे पर्वतीयधूमे धूमत्वदर्शनानन्तरमुपनीतव्याप्तिभाने
बाधकाभावात्। यद्धर्मपुरस्कारेण यद्धर्मग्रह, तद्धर्मग्रहस्यैव तत्र तदुपनायकत्वात्।
परनये च समानप्रकारत्वेनैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्ज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वाद् धूमत्व-
प्रकारकव्याप्तिज्ञानात् तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानाच्चानुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावात् किं
सामान्यप्रत्यासत्त्येति।

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

हाहितसंशयो निश्चिते विषये औचित्यावर्जितोऽङ्गीक्रियते, तथा प्रसिद्धधूम एव धूमत्वं वह्निव्यभिचारिवृत्ति न वेति संशयाहितव्यभिचारसंशये बाधकाभावः । कथमन्यथा सामान्यलक्षणाभ्युपगमेऽप्येतच्चन्दनखण्डप्रभवदृशधूमव्यक्तितत्प्रत्येकतत्प्रभववह्निसम्बन्धग्रहे एतच्चन्दनखण्डजन्यधूम एतच्चन्दनखण्डवह्निव्यभिचारी न वेति संशयः । न ह्यत्रैव तत्राप्यनवगतवह्निसम्बन्धः सामान्योपस्थाप्यः कश्चिद् धर्म्यस्ति, येन तद्धर्मिकत्वं संशयस्य कल्प्यामिति ।

अत्र पक्षधरमिश्राः — धूमत्वं वह्निव्यभिचारिवृत्ति न वेति संशयो न वह्निव्यभिचारित्वेनोपस्थितघटादौ धूमत्वं विषयीकरोति, तत्र धूमत्वाभावनिर्णयात् । किन्तु वह्निव्यभिचारित्वेन सामान्यप्रत्यासत्त्या प्रसिद्धाप्रसिद्धवह्निव्यभिचार्युपस्थितौ प्रसिद्धं परित्यज्याप्रसिद्धतद्वृत्तित्वं धूमत्वे विषयीकरोति । अयमपि संशयः सामान्यप्रत्यासत्त्यधीन एवेति सावश्यमभ्युपगन्तव्यमिति समादधते ।

अत्रेदमालोचनीयं — दोषात् प्रसिद्ध एव क्वचिद् वह्निव्यभिचारिणि धूमत्वव्यतिरेकानिश्चयेन सामान्यलक्षणां विनापि धूमत्वं वह्निव्यभिचारिवृत्ति न वेति संशय उपपद्यते । ततश्च तदाहित एव धूमो वह्निव्यभिचारी न वेति संशयः सम्भवत्येव । न च धूमभिन्ने धूमत्वं नास्तीति निश्चयदशायां कथं वह्निव्यभिचारिणि प्रसिद्धघटादौ धूमत्वसंशय इति वाच्यम् । धूमभिन्नत्वेनापि दोषाद् व्यक्तिविशेषानुपस्थितेस्त्वयापि स्वीकार्यत्वात् । कथमन्यथा सामान्यलक्षणाङ्गीकारेऽपि चन्दनखण्डजन्यधूमभिन्ने न तद्धूमत्वमिति निश्चये चन्दनखण्डप्रभवधूमस्तज्जन्यवह्निव्यभिचारी न वेति संशयः ।

केचित्तु — प्रसिद्धधूमेऽत्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तिनिश्चयेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणव्याप्तिसन्देहे बाधकाभावः । तस्यानिर्णयात् । नह्यन्यनिर्णयोऽन्यसंशयपरिपन्थीति न व्यभिचारसंशयान्यथानुपपत्तिः सामान्यलक्षणायां मानम् । किञ्च, सम्बन्धितावच्छेदकभेदात् सम्बन्धि(क?)पदार्थभेद इति तद्धूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्यपेक्षया धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिर्भिन्नेति तद्धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिनिश्चयेऽपि धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिसंशये बाधकाभाव इति । तच्चिन्त्यम् । धूमो वह्निव्यभिचारी न वेति संशयस्य यथाकथञ्चिद् एवमुपपादनेऽपि धूमः शुक्लो न वेत्यादिसंशयस्य सामान्यलक्षणां विनासम्भवाद्, व्याप्तिभेदवत् शुक्लत्वादिभेदाभावात् । तस्मात् प्रसिद्धधूम एव धूमत्वप्रकारकः (स्वारसि?) स्वारसिकः सं-

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

शय इति वा, अन्याहितसंशय इति वा, घटादावेव धूमत्वादिरूपेण तद्धर्मिकसंशय इति वा, प्रसिद्धधूम एव क्वचिद् धूमत्वादर्शनाद् वह्निसामानाधिकरण्यादर्शनाद् वा संशय इति कल्प्यता, किं सामान्यप्रत्यासत्त्येत्येव तत्र दूषणम्॥

पक्षधरमिश्रास्तु — सामान्यलक्षणा विनान्धकारप्रत्ययो न स्यात्, तस्य यावदुद्भूतरूपतेजस्संसर्गाभावरूपस्य प्रतियोगिरूपयावत्तेजोज्ञानाधीनत्वात्, तस्य च तया विना असम्भवाद्, अतीतानागततेजसां सन्निकर्षान्तराभावादिति। किञ्च, ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावग्रहार्थमपि सामान्यलक्षणाभ्युपेया। अन्यथा कृतिकालोत्तरं ज्ञानस्याभावात् तद्धेतुताग्रहानुपपत्तेः। न च स्मृत्युपनीते ज्ञाने कृतिहेतुताग्रहो मनसेति वाच्यम्। स्मृतेरनुभवपूर्वकत्वाद्, अनुभवस्य च कृतिजनकीभूतज्ञानानन्तरमुत्पादाङ्गीकारे कृतिकाले जनकीभूतज्ञानाभावेन कृतिरेव नोत्पद्येत किंहेतुता तत्र (आग्र)हेत। सामान्यप्रत्यासत्त्यङ्गीकारे चायं घट इति ज्ञानानन्तरं तदनुव्यवसायगृहीतघटविषयकज्ञानत्वप्रत्यासत्त्या सकलघटविषयकज्ञाना(भानुभ)ते जाते पुनर्घटविषयक(कृति)ज्ञानादिच्छाकृती भवतः। तदनन्तरं पूर्वानुभवाद् घटविषयकज्ञानस्मृतिः, तदुपनीते तत्र मनसा कार्यकारणभावपरिच्छेद इत्याहुः।

तदपि परं प्रति न प्रमाणीकर्तुं शक्यम्। विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य, अभावज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य फलीभूतज्ञानप्रकारप्रकारकज्ञानस्य च हेतुत्वाभ्युपगमात्। तच्च तेजस्त्वमिति तत्प्रकारकज्ञानं सामान्यलक्षणां विनापि सम्भवतीति किं सामान्यलक्षणया। यदपि ज्ञानप्रयत्नयोः कार्यकारणभावग्रहार्थं सामान्यलक्षणाङ्गीकार इत्युक्तं, तदप्यकोमलम्। अथ घट इति ज्ञानानन्तरमेतदनुव्यवसायेन घटविषयकज्ञानत्वविशिष्टज्ञानं, ततः प्रकृतिकीभूतज्ञानोत्पादादिच्छाद्युत्पादः, तदनन्तरं घटविषयकज्ञानत्वप्रकारकपूर्वानुभवजनितघटविषयकज्ञानत्वप्रकारकस्मृत्योपनीते ज्ञाने घटविषयकज्ञानं घटविषयककृतिहेतुरिति ग्रहः सम्भवत्येव, समानप्रकारकानुभवस्य तत्प्रकारकस्मृतिहेतुत्वादिति किं सामान्यलक्षणया। किञ्च, ज्ञानं तदनुव्यवसायः, ततो विनश्यदवस्थज्ञानादिच्छा, तज्ज्ञानतरसंस्कारयोस्तृतीयक्षणे उत्पत्तिः, ततः कृतिः, ततस्तदनुव्यवसायानुभूतज्ञानस्मृतिः, ततः स्मृत्युपनीते ज्ञाने कृतिहेतुताग्रहः सम्भवत्येव। न चैवं कृत्युत्पत्तिरेव न स्यात्, कृतिपूर्वक्षणे ज्ञानस्याभावा-

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

णा। अन्यथा घटपदात् शक्यत्वेन गृहीतघटव्यक्तेरेवोपस्थितिः स्यात्, न त्वपूर्वघटव्यक्तेः। समानविषयकज्ञानस्य तादृशपदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधे च प्रयोजकत्वात्। न च समानप्रकारकत्वं तत्र नियामकं, न तु समानविषयत्वमिति वाच्यम्। तथा (च ' सति) घटत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाद् घटत्वेन प्रकारेण पटादेरप्युपस्थितिप्रसङ्गात्। तत्र नियामकान्तरकल्पनापेक्षया समानविषयत्वस्य नियामकत्वकल्पनाया लघुत्वात्। अत एव सम्प्रदायमतमप्यनवद्यं, ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वे सति समानविशेष्यकत्वेन हेतुहेतुमद्भावादिच्छाविशेष्यभूतानागतपाकज्ञानार्थं सामान्यलक्षणाया आवश्यकत्वात्। न च ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारतामात्रेण हेतुहेतुमद्भावो न समानविशेष्यकत्वेनापि, गौरवादिति वाच्यम्। तथा सति घटत्वप्रकारकज्ञानात् तत्प्रकारकपटविशेष्यकेच्छोत्पादप्रसङ्गात्। न चेच्छायां स्वजनकज्ञानप्रकाराश्रयविशेष्यकत्वनियमाद् न पटविशेष्यकत्वं घटत्वप्रकारकेच्छाया इति वाच्यम्। तथा सति भ्रमस्थले रजतत्वप्रकारिकाया शुक्तिविशेष्यकेच्छाया अनुत्पादप्रसङ्गात्। न च स्वजनकज्ञानप्रकारप्रकारतासंसर्गधर्मिविशेष्यकत्वमिच्छाया इति वाच्यम्। एतदपेक्षया स्वजनकज्ञानसमानविशेष्यकत्वस्यैव लघुत्वेन नियामकत्वकल्पनाया औचित्यात्।

वयं तु ब्रूमः — सामान्यलक्षणां विना घटो नास्तीति सामान्याभावधीर्न स्यात्। प्रतियोगिज्ञानं विनाभावबुद्धेरनुत्पादात्। प्रतियोगिना च घटत्वावच्छिन्नाना प्रकारान्तरेण ज्ञातुमशक्यः। न चाभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुता न तु यावत्प्रतियोगिज्ञानत्वेन, गौरवादिति वाच्यम्। विशेषाभावग्रहस्थले तत्तत्प्रतियोगिज्ञानत्वेनैव तत्तत्प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् सामान्याभावस्यापि यावद्विशेषप्रतियोगिकत्वात्तावत्तज्ज्ञानसापेक्षज्ञानतया यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य तज्ज्ञानहेतुत्वावश्यकत्वात्। यदि च यावद्विशेषाभावस्यैव घटो नास्तीति प्रत्ययविषयत्वमङ्गीक्रियते, तदा सामान्यलक्षणा सुतरामुररीकार्या। त(द् ' दू)रीकरणं विना सकलप्रतियोगिमहत्त्वस्य ज्ञानाभावेन तत्प्रत्यक्षासम्भवादिति।

अस्मत्पितृचरणास्तु — अनुमितिविषयताया नियामकान्तरस्य तत्तुल्यत्वात् तया व्याप्यत्वेन गृहीतत्वस्य तन्नियामकत्वं वाच्यम्। तच्च पर्वतीयवह्नेः सामान्यलक्षणां विना न सम्भवति। अनुमानस्थानवस्थादु-ध-य-र्, प्रगा-ि-स्त्व-ले गौरवाच्च। न च व्याप्तिनाम्नोक्तेन गृहीतधर्माश्रयत्वं नियामकम्।

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

भ्रमानुमितावव्याप्तेः । न च तत्राप्यन्यत्रस्थ एव वह्निर्विषयः । पर्वतातिरिक्तवृत्ति वह्निः पर्वते नास्तीति ज्ञानानन्तरं पर्वतो वह्निमानिति भ्रमानुमितौ गुञ्जापुञ्जादेरेव तत्त्वेन विषयत्वात् । किञ्च गौरवमपि, व्यापकत्वेन गृहीतत्वापेक्षया व्यापकतावच्छेदकत्वेन गृहीतधर्माश्रयत्वस्यातिगुरुत्वादित्याहुः ।

नव्यास्तु — घटत्वात्यन्ताभावप्रत्ययानुपपत्तिरेव सामान्यप्रत्यासत्तौ प्रमाणम् । तथाहि — प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानमभावधीहेतुः । तच्चेह घटत्वत्वम् । तच्च घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वम् । तज्ज्ञानं च सकलघटज्ञानमन्तरेण न सम्भवति । तदर्थं सामान्यप्रत्यासत्तिः कल्प्यत इति वदन्ति । तच्चिन्त्यं, घटेतरावृत्तित्वे सति घटनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्यैव घटत्वत्वपदार्थतया तज्ज्ञानस्य तथा विनापि सम्भवादिति ।

ननु सामान्यलक्षणाङ्गीकारे सर्वसर्वज्ञतापत्तिः, संशयानुपपत्तिश्च । न च तेन रूपेण सार्वज्ञ्यसंशयाभावावङ्गीक्रियेते एव, रूपान्तरेण त्वापादकाभावः । तत्प्रकारकज्ञानाभावादिति वाच्यम् । भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वस्यैव प्रकारत्वरूपतया प्रमेयमिति ज्ञाने घटत्वादिप्रकारवैशिष्ट्यभानेन प्रकारत्वस्य घटत्वादावनपायात् । तत्प्रकारकसंशयानुपपत्तेरपापादत्वात् । न च जनकज्ञानविषयत्वमपि प्रकारताघटकं, तच्च प्रमेयमिति ज्ञाने प्रमेयत्वस्यैव, न तु घटत्वादेरिति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रमेयवानिति ज्ञाने प्रमेयमात्रस्य जनकज्ञानविषयत्वेन प्रकारतया घटत्वादिप्रकारकसंशयविरोधित्वापातस्य वज्रलेपत्वादिति । मैवम् । तत्प्रकारकं ज्ञानं संशयविरोधीति सत्यं, परं तु प्रकारो द्विविधः किञ्चिदवच्छिन्नः, अन्यानवच्छिन्नश्च । तत्र च यद्रूपोपस्थितयत्प्रकारकं ज्ञानं तद्रूपोपस्थिततत्प्रकारकसंशयविरोधि, शुद्धतत्प्रकारकसंशयविरोधि चेति । यथा दण्डिमद् गृहमिति ज्ञाने पुरुषस्य चैत्रादेः प्रकारत्वेऽपि दण्डावच्छिन्नस्यैव तथात्वाद् दण्डिमत् वेति संशयो न भवति । अन्यादृशस्तु भवत्येव चैत्रवद् गृहं न वेति । तथाच प्रकृतेऽपि प्रमेयत्वोपस्थितसर्व(प्र)मेयप्रकारकनिश्चय प्रमेयवान् न वेति संशय प्रतिबन्धकस्यैव । घटो घटत्वादिसंशयप्रतिबन्धाय तथात्वमिति न दोषशङ्कापि । अन्ये तु तादृशसंशयप्रतिबन्धक एव, यथा घटोऽयमिति ज्ञानं शुद्धघटत्वप्रकारकं घटो न वेति संशयव्यावर्तकमिति । वस्तुतस्तु प्रकारस्य ज्ञानविशेषस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषः संशयादिविरोधेन इष्यत इति फलबलेन घटोऽयमिति ज्ञाने घटत्वस्य स प्रका-

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

चारि रूपे सुरभित्वव्यभिचारित्वाद् रूपत्ववदिति क्रमेण व्यभिचारानुमानसम्भवात्, सुरभित्वेऽतिव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वादिति ।

अत्र प्रतिभाति — साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्यतावच्छेदकरूपमेवस्त्वत्र व्यभिचारित्वातिरिक्तधर्माविशेषित यद्व्यभिचारित्व हेतौ साध्यव्यभिचारित्वसाधके व्याप्ति-पक्षधर्मतोभयवत्, (यदापि?) स सर्वथा तत्साध्यकहेतावुपाधि । अत एव नानित्वदोषता, न वा घटादावतिप्रसङ्गशङ्का, धूमव्यभिचारित्वसाधने घटव्यभिचारित्वस्य व्याप्त्यभावात् । न चावृत्तिसाध्यके तथापि घटादेरुपाधित्वस्यादेव, अवृत्तिव्यभिचारित्वव्याप्यतराद् घटव्यभिचारित्वस्येति वाच्यम् । अवृत्तिव्यभिचारव्याप्यताया वृत्तित्वमात्रस्यैव लाघवेनावच्छेदकत्वाद्, घटव्यभिचारित्वत्वादेरतथात्वात् । नीलधूम(त्व)स्यावच्छेदकत्वाभावेन नीलधूमस्य व्याप्त्यभाववद् घटव्यभिचारस्यावृत्तिव्यभिचाराव्याप्यत्वात् । अत एव गो शुक्ल पशुत्वादित्यत्र न साक्षावत्त्व गोत्वावच्छिन्नशुक्लत्वव्यापकमुपाधि । पशुत्व शुक्लत्वव्यभिचारीत्यत्र गोत्ववति गोत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यन्यतरघटितसाक्षावत्त्वव्यभिचा(रीत्य? रित्व)स्याहेतुत्वात् । उभयथापि स्वरूपासिद्धत्वात् । पशुत्वस्य गोत्ववति साक्षावत्त्वव्यभिचारित्वाभावाद् गोत्वव्यभिचारित्वाच्च । अत एव 'घट पृथिवी द्रव्यत्वादित्यत्र घटान्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापक घटावृत्तिगुणवत्त्वमुपाधि स्यात् । द्रव्यत्व पृथिवीत्वव्यभिचारे द्रव्यत्वमेयत्वपटत्वानीतिधीविशेष्यत्वे सति घटावृत्तिगुणवत्त्वव्यभिचारित्वाद् मेयत्ववदिति क्रमेण व्यभिचारानुमितिसम्भवात् । हेतौ द्रव्यत्वपद पक्षधर्मतासिद्ध्यर्थम् । मेयत्वपद च दृष्टान्तसिद्ध्यर्थम् । पटत्वपद पटत्वे सत्यन्तसिद्ध्यर्थम् । न च तदेव व्यर्थमिति वाच्यम् । घटावृत्तिगुणवत्त्वव्यभिचारित्वस्य विशेष्यभागस्य तथा सति वैयर्थ्यप्रसङ्गाद्, द्रव्यत्वमेयत्वे इतिधीविशेष्यत्वस्यैव पृथिवीत्वव्यभिचारव्याप्यत्वात् । तस्माद् द्रव्यत्वमेयत्वपटत्वानीतिधीविशेष्यतायाः पटत्वेऽपि सत्त्वेन तत्र पृथिवीत्वव्यभिचारित्वरूपसाध्याभावेन व्यभिचार वारणादिति घटावृत्तिगुणवत्त्वव्यभिचारित्वपदम् । न चैवमपि द्रव्यत्वमेयत्वे इतिधीविशेष्यत्वस्यैव व्याप्यत्वे तद्धटितद्रव्यत्वमेयत्वपटत्वानीतिधीविशेष्यत्वघटितहेतौ नीलधूमवदव्याप्यत्वमेवेति वाच्यम् । द्रव्यत्वमेयत्वपटत्वगोचरज्ञानस्याखण्डस्य हेतुशरीरप्रविष्टत्वेन वैयर्थ्यशङ्काविरहात् । एव पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र व्यञ्जनवत्त्वमुपाधि स्यात् । धूमो वह्निव्यभिचारी धूममेय

त्वमहानसत्वानीतिधीविशेष्यत्वे सति व्यञ्जनवत्त्वव्यभिचारित्वाद् मेयत्वादावि व्यभिचारानुमितिसम्भवादि'ति दूषणमपास्तम् । साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्यतावच्छेदकघटान्यत्ववर्तीत्यस्य, घटान्यत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यस्य वा हेतौ प्रवेशयितुमशक्यत्वात् । घटान्यत्ववति द्रव्यत्वस्य घटावृत्तिगुणवत्त्वव्यभिचारित्वाभावाद् घटान्यत्वव्यभिचारित्वाच्च द्रव्यत्वस्य । अत एव न प्रसिद्धानुमाने व्यञ्जनवत्त्वेऽतिप्रसक्तिः । उक्तहेतोर्वह्निव्यभिचारव्याप्यत्वाभावाद्, धूमस्य व्यभिचारात् । वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् प्रमेयत्वाद् वेत्यत्र च बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्ष(त्व)व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिरेव । वहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वबहिर्द्रव्यत्ववत्त्वान्यतरगर्भोद्भूतरूपवत्त्वव्यभिचारित्वस्य हेतुत्वसम्भवात् । अथ गन्धो गुणत्वादित्यत्रासुरभित्वाभावावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य सुरभित्वस्य तूपाधित्वमेव । गुणत्वं गन्धत्वव्यभिचारि असुरभित्वाभाववति सुरभित्वव्यभिचारित्वाद् रूपत्ववदित्यनुमानसम्भवात् । इदमेव सर्वं मनसिकृत्य पक्षधरमिश्रैः साक्षात्त्वस्यानुपाधित्वं सुरभित्वस्य चोपाधित्वमवादीति ।

ननु शुद्धसाध्यव्यापक उक्तलक्षणमव्याप्तं, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठोपाधिव्याप्यतावच्छेदकधर्मस्य तत्राभावेन तद्घटितलक्षणासम्भवादिति चेद्, न । व्याप्यतान्यूनवृत्तिमात्रस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वाद्, न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽनतिप्रसक्तोऽवच्छेदकान्तरासमानाधिकरणो वा उपाधिव्याप्यत्वावच्छेदकत्वेन विवक्षितः । तथा च शुद्धसाध्यव्यापकेऽपि द्रव्यत्वादिकमार्द्रेन्धनादिव्याप्यतावच्छेदकं भवत्येवेति न कोऽपि दोषः । वस्तुतस्तु —— साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्यतावच्छेदकमात्रमेव प्रकृतलक्षणे प्रविष्टम् । तच्च शुद्धसाध्यव्यापके साध्यतावच्छेदकमेव । साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोस्तु साधनपक्षधर्मावेव इति नाव्याप्तिगन्धोऽपि । यद्वा साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्यतावच्छेदकधर्मवति यद्व्यभिचारस्थले साधनस्य साध्यव्यभिचारनियमः, स तत्रोपाधिः । अत एव वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः । बहिर्द्रव्ये वाय्वादावुद्भूतरूपव्यभिचारिणि मेयत्वे प्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वात् । अत एव उपाध्याया निरुक्तार्थे तृतीयेति व्याख्यातवन्तः । यत्तु —— यद्व्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचार इत्यत्र व्यभिचारपदमुभयत्राप्यव्याप्यत्वपरम् । अन्यथा इदं द्रव्यमाकाशादित्यत्र परिमाणवत्त्वोपाधौ स्वाव्याप्यत्वेन द्रव्यत्वाव्याप्यत्वसाधने उपाधिलक्षणामानेना-

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

व्याप्तिप्रसङ्गादिति । (त च 'तत्र ।) तत्र व्यर्थतयोपाध्यव्याप्यत्वस्याशी साध्याव्याप्यत्वासाधकत्वाद्, (घट 'अ)वृत्तित्वेन वा अव्याप्यत्वेन न तत्साधनात् । किञ्च, उपाधिव्यवस्था पारिभाषिकी । सा च व्यभिचारोन्नायक एव शास्त्रकारस्य नान्यत्रेति, अव्याप्यत्वानुमानेऽपि न तस्य समाधृता । अन्यथा हेत्वाभासान्तरोन्नायकेऽव्याप्तिरित्येव कुतो नाशङ्क्येथा । शास्त्रकाराव्यवहारश्च समान एवेति दिक् ।

ननु साध्यव्यभिचारोन्नायकः कस्यचिद् व्यभिचारः कस्यचिन्नेत्यत्र नियामकाभाव । न च साध्यव्यापकव्यभिचार एव तथा । साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्थला व्याप्तेरिति चेद्, न । पर्यवसितसाध्यव्यापकव्यभिचारस्य तथात्वात् । पर्यवसितत्व च साध्यप्रसिद्ध्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वम् । साध्यप्रसिद्ध्यवच्छेदकत्व च साध्यप्रसिद्ध्यधिकरणवृत्तित्वम् । तेन वह्निर्द्रव्यत्वादौ पक्षधर्मे नाव्याप्ति । एव च 'साध्यप्रसिद्ध्यधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमपि लक्षणान्तर पर्यवस्यती'ति मणिकृत ।

अत्र वदन्ति — एव सति प्रसिद्धानुमाने महानसत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापक व्यञ्जनवत्त्वमुपाधि स्याद्, महानसत्वस्यापि साध्यप्रसिद्ध्यधिकरणवृत्तित्वात् । न चेष्टापत्ति । सर्वेषामेव हेतूनामेव सोपाधित्वे सोपाधिनिरुपाधिव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गादिति ।

अत्रोपाध्याया — साधनवति साध्यप्रसिद्ध्यन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्व विवक्षितम् । वह्निर्द्रव्यत्वादिकं च तथा, प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्ववति प्रत्यक्षत्वप्रसिद्ध्यन्यूनवृत्तित्वात् । अतस्तदवच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिरेव । महानसत्व च धूमवति वह्निप्रसिद्धिन्यूनवृ(त्तिरे'त्ये)वेति न तदवच्छिन्नवह्निव्यापक व्यञ्जनवत्त्वमुपाधि । यद्वा, साधनव्यापकीभूतत्व साध्यप्रसिद्ध्यवच्छेदकधर्मविशेषण, वह्निर्द्र(व्य 'व्यत्व) च प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वव्यापकम्, अतो वह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वमुपाधि । महानसत्व च न धूमव्यापकं, पर्वतादौ व्यभिचाराद्, इति न महानसत्वावच्छिन्नवह्निव्यापकं व्यञ्जनवत्त्वमुपाधिरिति समादधु ।

तच्चिन्त्यम् — वायु प्रत्यक्ष वायुत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वोपाधा(व)व्याप्ति, साधनवति साध्याप्रसिद्धे । किञ्च, वायु प्रत्यक्ष मेयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वमु-

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

पाधिर्न स्यात् । वह्निर्हि यत्र यत्र मेयत्वमिति प्रत्यक्षत्वमसिद्धिन्यूनवृत्तित्वात् मेयत्व-व्यापकत्वाद्य । न च तत्र प्रत्यक्षमात्मप्रा उपाधित्व, न तूद्भूतरूपवत्त्वमिति वाच्यम् । स्वव्यभिसामर्थ्येन तयोरुक्तावविश्वासात् । न च विशेषणाव्यभिचारि(त्व) सहकारेण यद्व्यभिचार गम्यव्यभिचारानुमापक , न त्वार न यत्र तत्र प्रमेयत्वहेतुके प्रमेयत्वप्रत्यक्षत्वव्यभिचारि वह्निर्व्यत्वव्यभिचारित्वे सति वह्निर्हि यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकोद्भूतरूपवत्त्वव्यभिचारित्वादित्यव्याप्तिरुक्ता साध्यव्यभिचारेणानुमापकतदुपाधित्वाभावनम्येष्ट एवेति वाच्यम् । विशेषणवति यद्व्यभिचार साध्यव्यभिचारानुमापक इत्येव लाघवात् प्रतामयत्वके, तत्र प्रमेयत्वहेतुकेऽप्यस्त्येव, प्रमेयस्य प्रत्यक्षत्वाभिचारि, वह्निर्यत्वाते उद्भूतरूपवत्त्वव्यभिचारित्वादित्येव व्यभिचारानुमानसम्भवादिति तत्राव्याप्ति कथं न दोषाय भवेदिति न किञ्चिदेतत् ।

इदं तु सम्भाव्यते — पर्यवसितपदमुभयत्रापि साध्ये साधने च देयं, तथा च यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं लक्षणार्थः । महानसत्वावच्छिन्नवह्निव्यापकं तदवच्छिन्नधूमव्यापकं च व्यञ्जनवत्त्वं तद्भावात्राव्याप्तिः । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकं चोद्भूतरूपवत्त्वोपाधौ वह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापके वह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वाव्यापकत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिः । यद्वा, यत्र साधनाव्यापकत्वं, तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षितम् । व्यञ्जनवत्त्वन्तु पर्वतादौ धूमाव्यापकं तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नवह्निव्यापकं न भव(ती ?)ति, पर्वतादावेव व्यभिचारादिति न तत्राव्याप्तिः । अथवा, उपाध्यनधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षितम् । व्यञ्जनवत्त्वं च न तथा, व्यञ्जनानधिकरणधूमाधिकरणगोष्ठादिवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावादिति न तत्राव्याप्तिरिति ।

अत्र कश्चित् — गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यत्र एतद्गन्धप्रागभावकालीनरूपवत्त्वमेव तद्गन्धप्रागभावकालीनत्वावच्छिन्नगन्धव्यापकमुपाधिः स्यात् । एतद्गन्धप्रागभावकालीनत्वावच्छिन्नगन्धव्यापकस्यैतद्गन्धप्रागभावकालीनरूपवत्त्वस्यैतद्गन्धप्रागभावकालीनत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वाव्यापक

१ 'रात्रु' क पाठ

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

त्वात्, पक्ष एव व्यभिचारात्। एवमेतत्कालीनरूपवत्त्वस्य पक्षे पृथिवीत्वव्यापकस्य तद्घटस्येतद्गन्धप्रागभावकालीनत्वावच्छिन्नगन्धव्यापकत्वसत्त्वाद् द्वितीयलक्षणस्यापि तत्रातिव्याप्तिः। एवमेतत्कालीनरूपवत्त्वानधिकरणपृथिवीत्वाधिकरणवाध्यभूतघटवृत्त्येतद्गन्धप्रागभावकालीनत्वरूपधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसत्त्वादेतत्कालीनरूपवत्त्वस्य तृतीयलक्षणमपि तत्रातिव्याप्तमेव। किञ्च, घटः पृथिवी द्रव्यत्वादित्यत्र घटान्यत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव्यापकस्य घटावृत्तिगुणवत्त्वस्योपाधित्वाभावापत्तिः। घटान्यत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव्यापकस्य तदवच्छिन्नद्रव्यत्वव्यापकत्वाद्, घटे द्रव्यत्वाव्यापकस्य तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याव्यापकत्वाद्, घटावृत्तिगुणवत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वाधिकरणघटवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याव्यापकत्वाच्चेति दूषणमाह। तदसञ्जुलम्। तद्धर्मावच्छिन्नेत्यस्य तद्धर्मसामानाधिकरण्यावच्छिन्नेत्यर्थः। तथा च तद्धर्मसामानाधिकरण्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमर्थः। न चैतदेतद्गन्धप्रागभावकालीनरूपवत्त्वेऽ(स्तीति[1] स्ति)। एतद्गन्धप्रागभावकालीनत्वसामानाधिकरण्यावच्छिन्नगन्धस्यैतद्घट एव पक्षीभूते सत्त्वेन तत्रैतत्कालीनरूपवत्त्वाभावेन व्यभिचारात्। एवमग्रिमलक्षणद्वयेऽपि न तत्रातिप्रसङ्गः, धर्मावच्छिन्नपदस्य सर्वत्र सामानाधिकरण्यावच्छिन्नार्थत्वकल्पनात्। यच्च किञ्चेत्यादिना दूषणमुक्तं, तदपि न। घटावृत्तिगुणवत्त्वानुपाधित्वस्य प्रागेव प्रतिपादिततया तत्राव्याप्तेरदोषत्वात्। यदि च तदुपाधित्वमवश्यं स्वीक्रियत एव, तदा स्वविशिष्टसाध्यनाधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणम्। स्वपदं च साध्यपरम्। तथा च पृथिवीत्वविशिष्टघटावृत्तिगुणवत्त्वानधिकरणं यद् द्रव्यत्वाधिकरणं जलादि, तद्वृत्तिघटान्यत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव्यापकत्वमस्त्येव घटावृत्तिगुणवत्त्वस्येति न तत्राव्याप्तिरिति।

पक्षधरमिश्रास्तु — यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव लक्षणार्थः। न चैवं सति व्यञ्जनवत्त्वे महानसत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽतिव्याप्तिः। महानसत्वावच्छिन्नवह्नौ साध्ये तस्याप्युपाधित्वेन समाधेयत्वात्। व्यभिचारानुमापकतावच्छेदकस्योपाधिलक्षणस्य विशिष्टव्यभिचारोन्नायके व्यञ्जनवत्त्वे सत्त्वस्यादोषत्वादित्याहुः।

तन्न बुध्यते। शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकतावच्छेदकस्य प्रकृते विचा-

1. 'स्वा' क. पाठ

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

र्यत्वात्, तस्य च यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपस्य व्यञ्जनवत्त्वेऽपि सत्त्वेन ततोऽपि शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नयनापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वादिति ।

वस्तुतस्तु — यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति शुद्धसाध्यव्यापकव्यभिचारिसाधनाव्यापकत्वं लक्षणम् । अत एव न व्यञ्जनवत्त्वादावतिप्रसङ्गः, तत्र शुद्धवह्निव्यापकव्यभिचारित्वस्य धूमेऽभावात् । साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नयोरपि शुद्धसाध्यव्यापकं प्रत्यक्षसामग्र्यादि, तद्व्यभिचारिप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादिरूपसाधनाव्यापकत्वमुद्भूतरूपवत्त्वादेरुपाधेरस्त्येवेति नाव्याप्तिः । एवं च घटः पृथिवी द्रव्यत्वादित्यत्र घटावृत्तिगुणवत्त्वं घटान्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुपाधिरेव । तत्र द्रव्यत्वस्य साधनस्य पृथिवीत्वरूपसाध्यव्यापकगन्धवत्त्वव्यभिचारित्वात् । गौः शुक्लः पशुत्वादित्यत्रापि गोत्वावच्छिन्नशुक्लत्वव्यापकं सास्नावत्त्वमुपाधिरेव । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । अथवा, यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नव्यभिचारिसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं लक्षणम् । व्यञ्जनवत्त्वादौ व्यभिचारिसाध्यव्यापकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । साध्यव्यभिचारिसाधनाव्यापकत्वे सति यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा लक्षणार्थः । अथवा, यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साध्यानधिकरणे साधनाव्यापकत्वं विवक्षितम् । न च व्यञ्जनवत्त्वं तथा, तस्य धूमाव्यापकत्वेऽपि वह्न्यनधिकरणे तदभावात्, तत्र धूमस्यासत्त्वादिति दिक् ।

इदं तु विचार्यते — व्यभिचारघटितोपाधिज्ञानं वा प्रतिबन्धकं, साध्यव्यापकत्वादिघटितं तज्ज्ञानं वा । नाद्यः । साधने साध्यव्यभिचारस्य साध्यव्यापकत्वादिग्रहोत्तरकाल्यत्वात्, व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारित्वनियमात् । न तु प्रथममेव तद्ग्रहः, उपाधेर्व्यर्थतापत्तेः । नापरः । यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे व्यञ्जनवत्त्वस्यापि तद्ग्रहात् तेनापि वह्न्यनुमितिप्रतिबन्धापत्तेः । शुद्धसाध्यव्यापकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गः । न च यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमिति नाप्रसङ्गाविति वाच्यम् । तथा सति भिन्नभिन्नधर्मावच्छेदेन साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोर्ग्रहे प्रतिबन्धानापत्तेः, शुद्धसाध्यव्यापकत्वेन ग्रहे प्रतिबन्ध(का ? क-त्वा)

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

तस्मादिदमत्र तत्त्वं — वायुः प्रत्यक्षः वायुत्वादित्यादौ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेवोद्भूतरूपवत्त्वादेः, साधनावच्छिन्नसाध्यस्याप्रसिद्ध्या तद्व्यापकत्वासम्भवात् । प्रागभावो विनाशी जन्यत्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव भावत्वाद्युपाधेः । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यस्य पक्षेऽपि सत्त्वात्, तत्र च भावत्वाद्युपाधेरभावात् पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्यासम्भवात् । न चैवं त्रैविध्यव्यवस्थितावपि घटरूपादिपक्षकप्रत्यक्षत्वसाध्यकरूपत्वादिहेतावुक्तचातुर्विध्यं न निराकृतमिति वाच्यम् । तत्र तस्योपाधित्वेनादोषत्वेऽप्यक्षतेः । उक्तत्रैविध्यस्थल एव शास्त्रकारस्योपाधित्वव्यवहारात् । यदि च तत्राप्युपाधित्वेन सङ्ग्रहः, तदा शुद्धसाध्यव्यापकत्वे(त्वेन) साधनपक्षधर्मानवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षितमिति न काप्यनुपपत्तिः । जगन्नाथस्तु — उदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्तुरीय एव । विभागस्तूपलक्षणपर इति समादधुः ।

अन्ये तु — यदभावात् साधनवति क्वचित् साध्याभावः साधयितुं शक्यते, स एवोपाधिः । तथा च साधनाधिकरणं साध्याभावाधिकरणमुपाध्यभावाधिकरणत्वादित्यनुमितिर्जायमानान्यत्र साधनाधिकरणे साध्याभावस्य बाधावधारणात् पक्ष एव साध्याभावं गोचरीकरोतीति सत्प्रतिपक्ष एव पर्यवसानमित्याहुः ।

तच्चिन्त्यं — क्वचिदेव सत्प्रतिपक्षपर्यवसानेऽपि यत्र पक्षे साध्यसाधनोपाधीनां निर्णयः, अनुमितत्वया चानुमानप्रवृत्तिस्तत्र पक्षे साध्याभावविषयत्वस्यासम्भवेन भिन्नविषयतया सत्प्रतिपक्षासम्भवाद् व्यभिचारानुमान एव पर्यवसानमिति दिक् ।

ननु साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारितया हेतौ कथं साध्यव्यभिचारित्वानुमितिः । यतः साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकतया उपाधेरेव साध्याव्यापकत्वानुमित्या साध्यव्यापकत्वज्ञानासम्भव इति चेद्, न । उपाधौ साध्यव्यापकताग्राहकस्य बलवत्त्वेन तत्र साध्यव्यापकताग्रहात् तद्व्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमितिसम्भवात् । यदि च हेतुसाध्ययोः साध्योपाध्योश्च तुल्यमेव व्याप्तिग्राहकं, तदोपाधौ साध्यव्यापकत्वसन्देहेन हेतावपि साध्यव्यापकव्यभिचारित्वसंशयाहितसाध्यव्यभिचारसंशय इति भवत्येव तथाप्यनुमितिप्रतिबन्धः ।

इदं त्ववधातव्यं — परामर्शोत्पत्तिपूर्वमुपाधिप्रतिसन्धाने तेन व्यभिचारो व्याप्त्यभावो वा ज्ञायत इति करणविघटनादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमुपाधेः, परामर्श

उत्पन्ने तु समबलतादशायां सत्प्रतिपक्षद्वारा, अधिकबलतादशायां तु बाधद्वारा प्रतिबन्धकत्वम्। न चोपाधिव्यभिचाराद् व्यभिचारानुमित्यनावश्यकत्वेन तद्घटितोपाधिलक्षणव्याहतिरिति वाच्यम्। तत्स्वरूपयोग्यताघटितत्वात् तल्लक्षणस्येति पूर्वमेवोक्तत्वादिति। व्यभिचारज्ञानं चोपाधिव्यभिचारित्वरूपविशेषदर्शनजन्यं क्वचिल्लौकिकप्रत्यक्षं, क्वचिदुपाधिव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारानुमितिरूप(प [1] पम्)। न च साक्षात्कारनिश्चये साक्षात्कारविपरीतज्ञानस्य विरोधित्वात् कथं व्यभिचारानुमितिर्व्याप्तिप्रत्यक्षविरोधिनीति वाच्यम्। अन्यत्र तथात्वेऽपि व्यभिचारज्ञानस्य तज्ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात्। अन्यथान्यत्र ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वात् सन्दिग्धानैकान्तिकमप्यप्रतिबन्धकं स्यात्। तथा च व्यभिचारानुमितिरप्यव्यभिचारप्रत्यक्षप्रतिबन्धिकैव।

इदं तु शङ्क्यते — व्यभिचारानुमितिसामग्रीभूतस्य परामर्शस्यैवाव्यभिचारप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वमस्तु। यद्धीर्यत्र प्रतिबन्धिका, तत्र तत्सामग्र्यपीति युक्तेस्तत्प्रतिबन्धकतावश्यकत्वस्योभयसिद्धत्वात्। अन्यथा विशेषदर्शनादीनां संशयादिप्रतिबन्धकतापि न स्यादिति।

अत्रोच्यते — अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं विना तत्सामग्रीभूतपरामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः। प्रतिबन्धक(क)धीसामग्रीत्वरूपविपक्षबाधकतर्काभावात्। न च पूर्वमेव तत्सामग्र्यैव प्रतिबन्धे जाते व्यभिचारानुमितिः किं प्रतिबध्नात्विति वाच्यम्। प्रतिबन्धयोग्यतामस्त्वे परामर्शनाशकालीनव्याप्तिप्रत्यक्षस्य प्रसक्तस्य तया प्रतिबन्धसम्भवादिति दिक्।

उपाधिश्च द्विविधः — निश्चितोपाधिः सन्दिग्धोपाधिश्च। तत्राद्यस्य दूषकतोक्तैव। अन्यस्य तु साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वान्यतरसन्देहेन व्यभिचारसंशयाधायकतया दूषकत्वम्। नन्विदमनुपपन्नम्। स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वस्य साधनाव्यापकत्वसंशयः पक्ष एव वाच्यः। अन्यत्र मित्रातनये श्यामत्वनिश्चयेन शाकपाकजन्यत्वनिश्चयात्। तथा च तत्संशयेन पक्षे साध्याभावसंशयात्मकव्यभिचारसंशयो जननीयः। स च न दोषः, हेतुमत्त्वेन निश्चिते साध्यसंशयात्मकव्यभिचारसंशयस्यादोषत्वात्। अन्यथानुमानमात्रविलयप्रसङ्गादिति।

१ मेत'क पाट

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

अत्रोपाध्याया: — व्यभिचारसंशयमात्रमेव दूषणं, व्यभिचारज्ञानस्येव लाघवात् प्रतिबन्धकत्वात् । तथा च हेतुमति साध्यसन्देहोऽपि प्रतिबन्धक एव । तर्कादिना तदपनये सत्यनुमानप्रवृत्तिरिति न तन्मात्रोच्छेद इति समाधिः ।

तत्र पक्षधरमिश्रा: — व्यभिचारसंशयमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वेऽनुमानमात्र एव पक्षीयव्यभिचारशङ्कापनोदनार्थं तर्कापेक्षापत्ते:, तर्कमूलभूतव्याप्तेरपि निश्चयार्थं तर्कान्तरानुसरणेनानवस्थाप्रसङ्गाच्चेति दूषणमाहुः ।

अत्र केचित् — साध्यसंशय: सर्वत्र भविष्यत्येवेत्यत्र मानाभाव:, कोटिस्मृत्यादिहेतुनियमात् । तथा च सर्वत्र न तर्कापेक्षेति नेदं दूषणमिति ।

अत्राये मिश्राणां समाधि: — सन्दिग्धमात्रपक्षे सर्वत्र तर्कापेक्षापत्ति: । नहि सर्वत्र तर्कापेक्षेति कश्चिद् ब्रूते, अनुभवानुरोधको वा । किञ्च तत्र तर्कमूलभूतव्याप्तेरपि पक्षीयसाध्यसन्देहेन निश्चयासम्भव इत्यत्रापि तर्कान्तरापेक्षायामनवस्थेति ।

तस्मादत्राये समाधि: — अनुमानमात्रोच्छेदापत्त्या सर्वत्र संशय: प्रतिबन्धक इति मास्तु । पक्षताघटकसामान्यसंशयत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । तथा च स्वारसिकसाध्यसंशयस्य पक्षताघटकतया न प्रतिबन्धकत्वमिति नानुमानमात्रोच्छेद: । अन्याहितसंशयस्तु न पक्षताघटक इति प्रतिबन्धक: स्यादेव । वस्तुतस्तूपाध्यायादिसन्देहाहितसन्देहस्य पृथगेव विरोधित्वम्, अन्याहितसंशयस्य प्रामाण्यसंशयाहितार्थसंशयादेरपि प्रतिबन्धकतौचित्यादिति ।

इदं त्ववधेयं — पक्षधराणां पूर्वमुपाधिसंशयस्य व्यभिचारादिसन्देहाधायकत्वेन दूषकत्वं परमतानन्तरं च बाधसंशयाधायकतया दोषत्वम् । न च साध्यसंशयतया बाधसंशयो न विरोधीति किं तदाधायकत्वेनेति वाच्यम् । अन्याहितव्यभिचारसंशयवत् तादृशबाधसंशयस्यापि प्रतिबन्धकताया युक्तिसाम्यादिति सर्वमेव ॥

उपाधिवाद: समाप्त: ।

अथ पक्षधर्मतावाद: ।

व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्मता निरूप्यते । सा च पक्षताश्रयवृत्तिता पक्षता च

१ [illegible]

DR.RUPNATH JI(DR. RUPAK NATH)

सन्दिग्धसाध्यकत्वमिति माञ्च । तन्न । साध्यसंशयस्योपलक्षणत्वे निश्चितेऽप्यनुमित्यापातात् । विशेषणत्वे चानुमितिपूर्वं नियमत. सत्ता वाच्या, सा चास(म्भा॰म्भ)विनी, व्याप्तिस्मृत्यादिव्यवहितत्वात् । अत एव सिसाधयिषाविरहसाध्यधर्मकत्व तदित्यपि निरस्तम्, उक्तक्रमेण विशेषणतोपलक्षणत्वविकल्पग्रासादिति मणिकृत ।

अत्रेदं शङ्कयते — संशये विशेषणतोपलक्षणत्वविकल्पोऽस्तु, न तु सिसाधयिषायामपि । सा हि सिद्धिजनकीभूता सिद्धिविषयेच्छा ईश्वरसाधारणा विवक्षितेति भवति विशेषणमेव । न चैव सिद्धसाधनोच्छेद', भगवदिच्छाया नित्यतया तद्घटितपक्षतासत्त्वस्य दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । फलीभूतसिद्धीच्छाया एव पक्षताघटकत्वात् सिद्धसाधनस्थले फलीभूतसिद्ध्यनुत्पादेन तद्गोचरभगवदिच्छाविरहात् तस्या फलैकफल्प्यत्वात् । अत एव घनगर्जितादावन्याप्तिर्निरस्ता । तत्रानुमितेरनुभूयमानत्वेन तद्गोचरभगवदिच्छासत्त्वादिति ।

अत्र ब्रूम —एवं सति सिद्धसाधनस्थलेऽनुमितिर्दुर्वारा, प्रहरानन्तरोत्पत्स्यमानसिद्धिगोचरभगवदिच्छायास्तदापि सत्त्वेन पक्षताया सत्त्वात् । न च तस्या सत्या पक्षतासत्त्वेऽपि भाविप्रहरानन्तरक्षणस्यैव हेतोस्तदानीमभावान्न तस्यास्तदोत्पत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति सिद्धसाधनस्थले सर्वत्रानुमित्यनुत्पाद क्षणविशेषरूपहेतुविलम्बादेवास्त्विति पक्षता कारणमेव नेति कृत भगवदिच्छायास्तत्कुक्षिनिक्षेपेण । किञ्च, सिद्धिसामग्रीसमवहितभगवदिच्छारूपसिसाधयिषाघटिता पक्षता ज्ञानमात्र एवाव्यभिचाराद्धेतुरस्तु । तथा चानुमित्यसाधारणजनकत्वलाभात इति सिद्धिसमानाधिकरणसिसाधयिषाघटिता वाच्या । तथा च विशेषणत्वोपलक्षणत्वविकल्पो निर्विकल्प एव मणिकृतामिति नाय पन्था इति ।

अत्र मणिकृत — सिसाधयिषाविरहसहकृतसाधकमानाभाव पक्षता । (मा॰स) च विशिष्टाभाव क्वचित् साधकमानरूपविशेष्याविरहात्, क्वचित् सिसाधयिषाविरहरूपविशेषणविरहात्मन्निमाधयिषात, क्वचिदुभयत इत्याहु. ।

अत्रोपाध्याया — मान मिति तत्करण च । तथा च सिद्धित्वकरणान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेन तदुभयाभावस्य हेतुत्व पक्षतापदवाच्यत्व च । तथा च सिद्धसाधनस्थले मनयोत्तरप्रत्यक्षस्थले च क्वापि न पक्षतेति नानुमितिरित्याहु ।

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

अत्र मिश्रा —एवं सति तृणादीनामप्यन्यान्यत्वेन वह्निजनकत्वे परस्परं शक्तिवैजात्यान्यतरकल्पना भज्येत । न चानुगतकारणतावच्छेदकासम्भवात् तत्र वैजात्यकल्पनमिति मार्थं, किन्त्वनुभवसिद्धत्वादिति वाच्यम् । कल्पितेऽन्यान्यत्वे-नोपपत्तावतीन्द्रियशक्तिकल्पनायामतथाप्यप्रसक्तेः । तस्मादन्यान्यत्वं [illegible]तावच्छेदक-मिति वाच्यम् । तथा चात्रापि सिद्ध्यभाव साधकमानाभावश्च प्रत्येकमेवानुमिति हेतु पक्षता च । लाघवात् सिद्ध्यभाव एव पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदमुक्तमित्युपस-हारस्य मणौ दर्शनादिति ।

अत्र केचित्—तृणान्यान्यत्वेन हेतुत्वे तृणफूत्काराभ्यामिवारणि(मणि?) फूत्काराभ्यामपि वह्निप्रसङ्गात् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने सहकारिसमवधानस्यैव कार्योपादकत्वात् । अत्र तु अन्यान्यत्वस्य हेतुतावच्छेदकप्रवेशे बाधकाभाव । प्रत्युताभावद्वयापेक्षयैकाभावहेतुतैव ज्यायसी । यच्च पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तलाघव मभ्यधायि, तदज्ञानात् । नह्यत्र परमेश्वरस्येच्छे(ति?)त, येन स लघुन्येव कल्प्येत । अपि तु शास्त्रपरिभाषा । तत्र च गौरवमतन्त्रम् । अत एव मणि(कण्ठे? ग्रन्थे) सशयोत्तरप्रत्यक्षे सामग्रीमत्त्वादनुमितापादितायां पक्षताविरहान्नानुमितिरिति क(ण्ठाव? ण्ठ)रवेणाभिहितमिति ।

अत्रायमभिसन्धिर्मिश्राणाम्—अरणिफूत्काराभ्यां कार्योत्पत्तेरनेकशक्तिम-त्त्वेन कारणतायामपि सामान्यादृष्टेनान्यान्यत्वेनैवोपपत्तावतीन्द्रियशक्तिकल्पनाया मानाभावाद् अन्यान्यत्वमवच्छेदककोटिप्रविष्टं न भवतीत्यवश्यं वाच्यम् । किञ्च, एककारणताकल्पना कारणताद्वयकल्पनाविरोधिनी तत्रैव, यत्र प्रत्येककारणता-वच्छेदकद्वयाघटितं कारणतावच्छेदकम् । इह तु प्रत्येकाभावकारणतावच्छेदकं स्यैकाभावनिष्ठकारणतावच्छेदके प्रवेशाद् अतिरिक्तान्यपदार्थप्रवेशाच्च कुत्रैकाभा वहेतुतायां लाघवशङ्कापि । यच्चोक्तं शास्त्रकारपरिभाषायां गौर(व? वम्) किञ्चि-त्करमिति । तदत्यन्ताबोधात् । शास्त्रकारतात्पर्यस्य कल्प्यत्वस्थले तत्रापि लाघ-वादराः । सशयोत्तरप्रत्यक्षेऽनुमित्यभावस्य पक्षताविरहात् प्रत्यक्षसामग्रीबल बलाद्वा सम्भव इति सशये, समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वादित्यादि मणिग्रन्थानुसारेण लाघवानुसारेण च पक्षतात्वे सिद्ध्यभावस्यैव प्रमाणममरात् । किं बहुना, एवं सति कार्यमात्र एवैकमन्यान्यत्वमवच्छेदकमस्त्विति गत

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

दण्डत्वादेः कारणतावच्छेदकत्वेन । यदि च दण्डत्वैकान्यान्यत्व [illegible]त्वादिघटि-तमिति तदेव लाघवादवच्छेदकमङ्गीक्रियते, तदा प्रकृतेऽपि [illegible] दृष्टि । तस्मात् सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभाव एव पक्षता, सिषाधयिषा चानुमितिगोचरेच्छामात्रं, सा च सिद्धित्वप्रकारानुमितित्वप्रकारिका [illegible] विशेषो नादरणीयः ।

नन्विदं लक्षणमनुपपन्नम् । सिसाधयिषा हि [illegible]तत्पक्षकतत्साध्यक-तत्पुरुषीयेच्छा पक्षताघटिका वाच्या, अन्यथाति[illegible] । तथा च यस्य घनगर्जितायनुमितौ नेच्छा, तस्य तत्सिसाधयि[illegible] पक्षताविरहाद् गर्जितेन घनानुमानं न स्यादिति चेद्, न । [illegible]मिद्धावीश्वरेच्छा स्वेच्छा च प्रयोजिका । तथा च फलीभूतसिद्धिप्रयोजकत[illegible]त्)साध्यकेच्छाविरहसमाना-धिकरणसिद्ध्यभावो यदात्मनि, तदात्मनि प[illegible]कारात् घनगर्जितादावपीश्वरे-च्छामादाय प्रसि(द्धि ? द्धे)रदुष्टत्वात् । न च सिद्धसाधनस्थलेऽप्यनुमिति स्याद्, ईश्वरेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य [illegible]स्थलेऽपि सत्त्वादिति वाच्यम् । ईश्वरे-च्छाविरहसमानाधिकरणसिद्धेरेव [illegible]नात्मनि सत्त्वेन तदभावाभावात् । [illegible] [illegible] [illegible] । अस्तु वा तत्सिद्धयनन्त[illegible]साध्यकसमानाधिकरण-[illegible] पक्षतापटिका, अतो न [illegible]ऽतिप्रसङ्गादापि । न चैवं यत्र क-दापि [illegible] नास्ति, तत्रासिद्धिरिति वाच्यम् । तत्र विशिष्टाभाव-रूपपक्षतायाः [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] कारण, [illegible] नियमहाथ । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

नन्वेवं [illegible] विशिष्टाभाव [illegible] [illegible] न [illegible], सिद्धिसमये [illegible] । [illegible]-[illegible] । न च [illegible] विशिष्टाभाव । तथा सति सिद्ध-साधनस्थले [illegible] । [illegible] चेद्, न । यत्र सि-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] ।

१ [illegible]

पक्षधरमिश्रास्तु — द्वित्रक्षणान्तरितायामपि सिसाधयिषायामनुमितिदर्शनात्, सिद्धिसामान्येच्छाया परामर्शोत्पत्त्युत्तरजातायामप्यनुमितिदर्शनाच्च सिसाधयिषोत्पत्त्युत्तरकालीनतद्विषयसिद्ध्यनुत्पादकाल एव तद्योग्यतारूपः पक्षताघटकः । यद्वा सिसाधयिषोत्पत्त्युत्तरकालीनत्वमपि न विशेषणम् । न चैव सिद्धौ जातायां सिसाधयिषातोऽनुमितिर्न स्यात्, सिसाधयिषाविषयीभूतपूर्वसिद्ध्यनुत्पादकालाभावादिति वाच्यम् । इच्छायामनागतविषयत्वनियमेन पूर्वसिद्धेः सिसाधयिषाविषयत्वाभावेनैवानतिप्रसङ्गात् । तथा च सिसाधयिषाविषयसिद्ध्यनुत्पादकाल एव सिसाधयिषायोग्यतारूपः पक्षताघटकः । वस्तुतस्तु — सिसाधयिषाविषयसिद्ध्यननुगुणानन्तरितानुत्पादकाल एव तद्योग्यतारूपः पक्षताघटकः । अत एवाथ सिसाधयिषायां जातायामपि दैवात् सिद्ध्यनुत्पादे [illegible]घटितपक्षततो नानुमितिः, अन्तरायकालस्य सिद्ध्यननुगुणत्वात् । फलबलात् तथा कल्पनादित्याहुः । अत्र च प्रथमपक्षेऽपि सिसाधयिषायां दैवात् सिद्ध्यनुत्पादे तद्घटितपक्षतातोऽनुमितिप्रसङ्गः । सिसाधयिषाविषयसिद्ध्यनुत्पादकालसत्त्वादिति दूषणाच्चरमपक्ष एव साधीयानिति द्रष्टव्यम् । अत एव यावज्जीवमनुमिनुयामितीच्छायामपि न यावज्जीवमनुमित्युदयः । तादृशसिसाधयिषायां सत्यामप्यनुमित्युत्पादस्यानुभवसिद्धतयान्तरायकालस्य सिद्ध्यननुगुणान्तरितत्वकल्पनात् । फलबलस्यैव तत्र तत्परत्वादिति । न चैवं संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलेऽनुमितिरेव स्यात्, सिसाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावरूपपक्षतापरिपूर्णानुमितिसामग्र्याः परामर्शात्मिकायाः सत्त्वादिति चेत्, न । समानविषयकसिद्धिकरणान्तराभावस्याप्यनुमितिसामग्रीघटकत्वात् । संशयोत्तरप्रत्यक्षे च समानविषयकानुमानातिरिक्तसिद्धिकरणस्य प्रत्यक्षस्यैव सत्त्वान्नानुमितिः । तत्रापि संशयानन्तरमनुमिनुयामितीच्छायामनुमितिदर्शनादनुमित्सोत्तेजिका । तथा चानुमित्साविरहसहकृतानुमानातिरिक्तसाधकमानाभावः पक्षतापदप्रतिपाद्योऽप्यनुमितिहेतुरिति नातिप्रसङ्ग इति वदन्ति ।

तत्रेदं शङ्क्यते — तत्रानुमित्सा किमनुमितिगोचरेच्छामात्रम्, उतानुमितित्वप्रकारेच्छा । नाद्यः । सिद्धिर्मेऽस्त्वितीच्छायामपि साधकमानस्थलेऽनुमित्यापत्तेः । उत्तेजिकाया अनुमितिगोचरेच्छाया सिद्धित्वप्रकारिकाया सत्त्वात् । नान्त्यः । संशयानन्तरं प्रत्यक्षान्यसिद्धिर्मेऽस्त्वितीच्छायामनुमितिर्न स्यात् । तदि-

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

कत्वमनुभवासिद्धमिति गुरुरपि विशिष्टाभाव कारणत्वेनाङ्गीक्रियते, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति ।

अत्रेदं विचार्यते—एवं सति विशेषादर्शनविशिष्टसंशयाभाव एव प्रत्यक्षे हेतुरस्त्विति तदुत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनं हेतुरिति न स्यात्। तथाच विशेषसामग्र्युच्छेदप्रसङ्ग इति समोऽयमनुयोग । किञ्च, मण्यादिस्थले उत्तेजकानामननुगतत्वान्न विशेषसामग्रीकल्पनं, प्रकृते च सिसाधयिषाहेतुत्वे बाधकाभावात् । यत्तु—सिद्धे प्रतिबन्धकत्वज्ञानं विना सिसाधयिषाया विशेषकारणता निश्चेतु न शक्यते, सामान्यसामग्रीत एव कार्यसम्भवात्। प्रतिबन्धकत्वं च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमित्युपजीव्यतयोत्तरकाले तत्र बाध्यते । किन्तु तत्रोत्तेजक(त्व)-मात्रं कल्प्यते । एवमप्रामाण्यादिस्थलेऽपीति । तत्र सिद्धस्थलीयानुमितौ सिसाधयिषाया अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव हेतुतानिश्चयात् (तु?) तदर्थं सिद्धिप्रतिबन्धकत्वज्ञानं पूर्व(मु?म)पेक्षितं, येनोपजीव्यविरोधः स्यात् । अस्तु वा तदपेक्षा । उत्तरकालीनलाघवप्रति(व?स)न्धानेन तस्याः बाधकाभावात् । अन्यथा नित्य कार्यान्वितशक्तिवादिनेति । यदपि—सिद्धपरामर्शस्यानुमितावहेतुत्वे सिद्धसाधनस्थलेऽनुमित्यापत्ति । न च सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिसाधयिषा हेतुरिति तदभावात् तदभाव इति वाच्यम् । सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ तथापि बाधकाभावात् तत्सामग्रीसत्त्वात् । न च सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ सिद्ध्यभाव कारणमिति तदभावादेव तदभाव इति वाच्यम् । तथा सति सामग्रीद्वयकल्पने विपरीतगौरवाद् विशिष्टाभाव एव हेतुरस्त्विति नव्यदूषणम् । तदपि न । विशेषदर्शनप्रतिबन्देरनुद्धारात् । अत एव निश्चितार्थसंशये प्रामाण्यसंशया विशेषसामग्रीति सिद्धान्त । अन्यथा तत्रापि विशिष्टाभावहेतुतापत्तेरिति ।

अत्राचीना—यत्रोत्तेजकस्य फलं प्रति हेतुत्वं प्रमाणान्तरेण सिद्धमस्ति, तत्र विशेषसाम(ग्र्य?ग्र्ये)व कल्प्यते । न विशिष्टाभाव, यथा संशयोत्तरप्रत्यक्षे । तत्र गुणत्वेन विशेषदर्शनप्रमाया संशयोत्तरप्रमा प्रति हेतुत्वकल्पनात् । उत्तरकालेऽपि सिद्धकारणभावस्यैव विशेषदर्शनस्य हेतुत्व कल्प्यते । यत्र तु नैवं, तत्र लघुतया विशिष्टाभाव एव हेतु कल्प्यते दाहे मण्यभाव इव । तदत्र सिसाधयिषाया कथमप्यनुमित्यहेतुत्वाद् विशिष्टाभावो हेतुत्वेन कल्प्यत इति वदन्ति ।

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

हात् । अत एवानुमितिधारापमङ्गभिया सिद्धि प्रतिबन्धिकेति निरस्तं, परामर्शाभावादेव तदभावसम्भवात् । न चानुमितिरेव लिङ्गविषयकतया परामर्श इति वाच्यम् । लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानस्याग्रे निरस्यत्वादिति कथं पक्षतानुमितिहेतुरिति ।

अत्रोच्यते—एवं सति संशयोत्तरप्रत्यक्षानन्तरं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायो न स्याद्, न स्याच्च तदनुरोधात् प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वकल्पनं, तत्प्रत्यक्षे व्याप्यस्यापि जनकीभूतविशेषदर्शनविषयस्य विषयतया परामर्शरूपतत्प्रत्यक्षादनुमित्युत्पादस्यैव सम्भवात् । भिन्ने विषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वात् । तस्मात् तत्र सिद्धिसत्त्वान्नानुमितिरिति वाच्यम् । अतस्तदभावोऽवश्यमनुमितिहेतु । किञ्च, यत्र व्याप्यवत्त्वं पक्षतावच्छेदकं, तत्रानुमितिपरम्परैव स्याद्, नानुमिनोमीत्यनुव्यवसाय । पक्षतावच्छेदकतया व्याप्यस्यानुमितौ भानेन पूर्वपूर्वानुमितेः परामर्शात्मिकाया सत्त्वादित्यवश्यं सिषाधयिषाभावस्तत्र कारणमिति सङ्क्षेपः ॥

इति पक्षधर्मतावाद ।

अथ परामर्शवादः ।

पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टस्य धीरनुमितिहेतु । ननु व्याप्यतावच्छेदकरूपेण व्याप्तिधीस्तेनैव रूपेण पक्षताधीरप्यनुमितिहेतु । न तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताधीस्तत्र हेतु । तदभावादिति न्यायेन तज्जनकादुक्तादेवानुमितिसम्भवात् । न च व्याप्तिस्मृतौ समरूपोपनायकदर्शने च पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानमावश्यकमिति तदेव हेतुरिति वाच्यम् । भिन्नविषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वेन परामर्शोत्पादक्षणेऽनुमितिसामग्रीसत्त्वेनानुमितेरेवोत्पादात् । न च पक्षधर्मे व्याप्यभेदज्ञाने सत्यनुमितिर्नेति तदभेदधीर्हेतुरिति वाच्यम् । धूमत्वरूपव्याप्तिनियतधर्मज्ञाने व्याप्यभेदज्ञानस्यैवासम्भवात् । न च समानप्रकारकज्ञानं विरोधिधीप्रतिबन्धकमिति धूमत्वेन व्याप्तिज्ञानेऽपि तद्धूमत्वेन तदभावज्ञानमस्त्विति वाच्यम् । यद्धर्मावच्छेदेन यन्निश्चय, तद्धटितधर्मप्रकारकतद्व्यतिरेकज्ञानस्यासम्भवात् । अन्यथा घटत्वावच्छिन्नं द्रव्यमिति ज्ञाने सत्यपि नीलघटो द्रव्यं न वेति ज्ञाना

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

पत्तेः । भवतु वा व्याप्यपक्षधर्मयोर्भेदाग्रहोऽप्यनुमितिहेतुः, अभेदज्ञानजनकत्वेनस्यावश्यकत्वात् तत एवानुमित्युपपत्तावनन्तराभेदज्ञानकल्पनायां गौरवात् । न च भेदग्रहस्यानुमितौ प्रतिबन्धकतायामभेदज्ञानस्य तत्र हेतुत्वमावश्यकं, जनकज्ञानविघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । तथा सति परामर्शे भेदधीः प्रतिबन्धिका न स्यात्, तत्राभेदधीहेतुत्वस्य त्वयाप्यनभ्युपगमाद्, व्याप्तौ विशेषणान्तरप्रवेशे स्वप्रयोजकत्वादिति ।

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

ज्ञानत्वेनैव हेतुता, न तु तन्नियतधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनेति पक्षधर-चरणाः ।

वस्तुतस्तु — नीलधूमत्वादेरपि व्याप्त्यनतिप्रसक्तत्वरूपव्याप्तिनियतत्वस-त्त्वात् तत्प्रकारकज्ञानादप्यनुमितिः स्यात् । तथा च व्यर्थतादोषस्त्वेव न स्यात् । न च तादृशलघुधर्माघटितत्वमपि नियतत्वघटकम् । तथा सति व्याप्यतावच्छेदक-प्रकारकज्ञानस्यैव हेतुतागमनाद्, अनतिप्रसक्तत्वे सति तादृशलघुधर्माघटितत्वस्यै-वानवच्छेदकपदार्थत्वात् । तथा च धूमालोकान्यान्यत्वेन पक्षधर्मताज्ञानेऽनुमितिर्न स्यादिति मणिकृद्भिर्वज्रलेपायितम् । किञ्च, व्याप्तिनियतत्वेन ज्ञायमानधर्मप्र-कारकत्वमतिप्रसङ्गभीत्या वाच्यम् । तथा चातिगौरवमनुसन्धेयम् । नहि धूमो वह्नि-व्याप्य इति ज्ञाने सति धूमत्वस्य वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वाज्ञानेऽनुमितिर्न भवति । धूमस्य वह्निव्याप्तिग्रहसामग्रीतो धूमत्वस्य वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वज्ञानसामग्र्या भिन्न-त्वादिति सिद्धं लाघवादनतिप्रसङ्गाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतु-त्वमिति ।

ननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मबोधस्य, पक्षीयसाध्यसामानाधिकरण्यनिरूपण तन्नि-यतसामानाधिकरण्यात्मकव्याप्तेर्विशेषणाप्रसक्तत्वात् । न च व्याप्तिरूपनिर्वचनमपि, पूर्वमज्ञानादिति चेत्, न । महानसीयधूमवह्निसहचारदर्शनादिना व्याप्तौ प्रागेव धूमत्वपुरस्कारेण ग्रहणात् पक्षधर्मधूमे धूमत्वदर्शनानन्तरं तदुपनयात् । यद्धर्माव-च्छेदेन यद्धर्मग्रहः, तद्धर्मग्रहस्य तदुपनायकत्वात् । विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रिय-सन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहरूपविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याश्चाविकलत्वात् । न च व्याप्ति-रूपविशेषणं न ज्ञातमिति वाच्यम् । व्याप्तेरेतत्पर्वतीयवह्निधूमग्रहादेव पूर्वं ग्रहणादित्यलौकिकस्मरणानन्तरं पक्षधर्मधूमे वह्निविशिष्टज्ञाने बाधकाभावादिति मणिकृत ।

अत्र वदन्ति व्याप्तिः सामानाधिकरण्यात्मिका । सा च प्रत्येकं भिन्नेति पर्वतीयवह्निधूमसामानाधिकरण्यस्य प्रागज्ञानेन कथं तत्स्मरणम् । न च सामाना-धिकरण्यावच्छेदकरूपेण परम्परासम्बन्धेन पर्वतीयसामानाधिकरण्यस्यापि ज्ञातत्वात्, तस्य च प्रागपि ज्ञानादुपनाय इति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव तदुपपत्तेः तथा लघुत्वेन हेतुत्वात् । न च तत्स्मरणानन्तरं । नित्यज्ञानेऽपि धूम

वह्निसामानाधिकरण्यत्वेन ज्ञानस्य प्राक् सम्भवादिति महानसीयधूमपर्वतीयवह्न्यो-रेकव्याप्तिपक्षोऽनुपपन्न इति ।

अत्रोच्यते — यद्यर्थविशेषणताहेत्वाभासतया अवच्छेदकलक्षणव्याप्तिपन्न एवोपपत्तेस्तदनुरोधात् तज्ज्ञानमेवानुमितिहेतुरिति वाच्यम्। तथा च तदभिप्रायेणैकेन हि सा व्याप्तिरिति मणि । यद्वा एकैव व्याप्तिरित्यस्य महानसीयधूमव्याप्त्या पर्वतीयधूमव्याप्तेरन्यथासिद्धिरिति नार्थः, किन्तु पूर्वानुभूतेदानीमनुभूयमानयोरैक्यम् । महानसीयधूमव्याप्तिग्रहस्थले धूमव्याप्तित्वेन पर्वतीयधूमव्याप्तेरपि ग्रहात् तदुपनये बाधकाभाव इति ।

केचित्तु — व्याप्त्या सह ज्ञानं न प्रत्यासत्तिः, द्रव्यभिन्नज्ञानाभिन्नगुणप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायस्यैव प्रत्यासत्तितया ज्ञानस्यानासत्तित्वात्, किन्तु पर्वतधूमसंयोगरूपव्याप्त्या सह संयुक्तसमवाय एव प्रत्यासत्तिरिति वदन्ति । तत्तु चिन्त्यम् । गुणाभावप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायं विनापि गुणस्य भानेन त्वदुक्तनियमस्य व्यभिचारात् । न च तद्भिन्नत्वमपि विशेषणम् । सामान्यलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षे तथापि व्यभिचारात् । न चासत्त्यन्तराभावे सत्येव ज्ञानस्यासत्तिरसिद्धिः संयुक्तसमवायसत्त्वान्न तदासत्तिरिति वाच्यम् । आसत्त्यन्तराभावस्थले ज्ञानस्यासत्तिता कल्प्यते । तत्र चासत्त्यन्तराभावस्य गौरवेणासत्तितावच्छेदकता न कल्प्यते । मानाभावात् । तस्मादिह ज्ञानं संयुक्तसमवायश्चोभयमपि प्रत्यासत्तिरिति ।

इदं त्ववधेयम् — विशिष्टसामानाधिकरण्या(ति / स)त्मव्याप्त्या सह ज्ञानमेवासत्तिः, तावदंशे संयुक्तसमवायासम्भवात् । तदेकदेशेन संयोगेन सहोभयमर्यादात । यत्तु विशेषणसन्निकर्षं कारणमेव नेति । नैवं व्याप्तिसन्निकर्षणेति । तन्न । घटसन्निकर्षे सति पटप्रत्यक्षापत्त्या तत्प्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षहेतुतासिद्धौ विशेषणसन्निकर्षस्यापि हेतुतासिद्धिरित्युक्तं प्रत्यक्षमणिसार इति दिक् ।

इदं तु विचार्यते — यथा धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिर्णयात् पक्षधर्मे धूमत्वनिर्णयोपनीतव्याप्तिभानं, तथा धूमत्वावच्छेदेन वह्निमत्त्वनिर्णयात् पर्वते धूमत्ववह्निमत्त्वसहचार प्रत्यक्षमेवास्तु समानविषये प्रत्यक्षसामग्रीबलवत्त्वस्य सर्वाभ्युपगमसिद्धत्वादिति ।

अत्र केचित् — पर्वते वह्निप्रत्यक्षं लौकिकं न सम्भवति, लौकिकस्य तत्र तज्जे इन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वात्, वह्नेश्चासंयुक्तत्वात् । नाप्यलौकिकम् । तथात्वे नियतलिङ्गपरामर्शापेक्षा न स्यात् । उपनीतभानान्तरवदुपपत्तेः ।

किञ्च, मानान्तरविलयापत्त्या सर्वत्रोपनीतभानप्रत्यक्षसामग्री दुर्बलेति कल्प्यम्। तथा च कथं प्रत्यक्षमिति समादधते।

तत्र शङ्क्यते—उपनीतवह्निप्रत्यक्षमस्तु। अस्तु च परामर्शोपेक्षा। उपनायकधर्मज्ञानस्योपनीतभानेऽपेक्षितत्वात्। व्याप्यवत्त्वस्य चोपनायकत्वात्। न च धूमवत्त्वावच्छेदेन वह्निमत्त्वग्रहणात् तन्मात्रज्ञानमपेक्ष्यतां न तु व्याप्त्युपनयपर्यन्तमिति तात्पर्यमिति वाच्यम्। प्रत्यक्षत्वाविशेषेऽपि चाक्षुषादिप्रत्यक्षे तत्तच्चक्षुराद्यसाधारणापेक्षावदनुमितिरूप उपनीतप्रत्यक्षे तृतीयलिङ्गपरामर्शापेक्षायां दोषाभावात्। पक्षधर्मधूमे धूमत्वज्ञानमात्रमपेक्षितं, न तु व्याप्त्युपनय इति वदन्तं प्रत्युक्तापादनस्येष्टापत्तिपराहतत्वाच्च। यच्च किञ्चेत्युक्तं, तदपि न। उपनीतभाने नान्यथासिद्धिमापादयतो मानान्तरविलोपस्येष्टत्वात्। किञ्च, उपनीतमानसामग्र्या इतरज्ञानसामग्र्यपेक्षया दुर्बलत्वे संशयानन्तरं भ्रमरूपविशेषदर्शने सति भ्रमरूपव्यापकप्रत्यक्षं न स्याद्, अनुमितिसामग्रीसत्त्वात्। न च दोषाघटितोपनीतप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयानुमित्यादिसामग्री बलवतीति वाच्यम्। तथा सति भ्रमानुमितिः क्वापि न स्याद्, दोषघटितोपनीतप्रत्यक्षसामग्र्या एव तत्र सत्त्वात्। यदपि समाहितमुपनीतप्रत्यक्षाङ्गीकारे धूमवान् वह्निमानित्यनुमितिरेव स्यान्न तु पर्वतो वह्निमानिति, उपनायकधर्मावच्छिन्नत्वेनैव ज्ञाते धर्मिण्युपनीतप्रत्यक्षसामग्र्याः सत्त्वादिति। तदपि न। उपनायकधर्मविशिष्टे धर्मिण्युपनयो न तु तद्विशिष्ट एव, गौरवादिति पर्वतत्वभानसामग्र्या तद्भानमपि स्यादेव। किञ्चैवमिदं चन्दनं सुरभीत्युपनीत प्रत्यक्षं न स्याद्, इदन्त्वावच्छेदेन सौरभ्याज्ञानादिति।

अत्र नव्याः—वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायेनानुमितित्वजातिः सिद्धा। सा च न मानसप्रत्यक्षे। तथा सति साक्षात्करोमीति तदाकारापत्तेः। वह्निं न साक्षात्करोमि किन्त्वनुमिनोमीति तदाकारविरोधाच्च। तथा चानुमितिरूपविलक्षणज्ञानान्तरावुपनीतप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्सामग्र्यपेक्षया दौर्बल्यं कल्प्यमिति। न चैवं सति प्रागुक्तदोषः। प्रत्यक्षमात्रप्रयोजकदोषाघटितोपनीतभानसामग्र्या अनुमित्यादिसामग्र्यपेक्षया दुर्बलत्वात्। संशयोत्तरभ्रमे च प्रत्यक्षस्यानुभूयमानतया तन्मात्रप्रयोजकदोषघटितैव सामग्रीति नानुपपत्तिः। अत एव न भ्रमानुमित्युच्छेदोऽपि, तत्रानुमितेरनुभूयमानतया प्रत्यक्षमात्रप्रयोजकदोषाघटिततया तादृशोपनीतभानसामग्र्या दुर्बलत्वाद्, दोषस्य फलबलकल्प्यत्वादिति वदन्ति।

DR.RUPAK NATH)

तथा च ज्ञानरूपोपनीतान्तरप्रत्यक्षसामग्र्या तादृशं प्रत्यक्षं कुतो न स्यात्, यद्यनुमितिसामग्री तत्र न प्रतिबन्धिका । न चास्तु तादृशोपनीतप्रत्यक्षे उपनीतप्रत्यक्षविशेषरूपानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । अनुमितिसामग्रीप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकतया तत्रोपनीतप्रत्यक्षत्वस्यैव कल्पनात्, न त्वनुमितिभिन्नोपनीतप्रत्यक्षत्वस्य, गौरवात् । तद्बलाच्चानुमितेः प्रत्यक्षभिन्नत्वमपि कल्प्यते । अत एवानुमितित्वजातेरनुभवत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वकल्पनापेक्षया तद्व्याप्यप्रत्यक्षत्वव्याप्यमानसत्वव्याप्यताकल्पनागौरवमपि न भवति । अत एव च वह्निं न साक्षात्करोमीत्यस्य न लौकिकप्रत्यक्षत्वाभावविषयत्वकल्पना, सामान्याभावविषयत्वेनोपपत्तेः । अनुमितेः प्रत्यक्षवैलक्षण्यस्योक्तयुक्त्या साधितत्वादिति दिक् ।

ननु तथापि व्यापकत्वपरामर्शापेक्षया व्याप्यत्वपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वे किं विनिगमकं, प्रत्युत व्याप्यत्वे सामानाधिकरण्यभागस्याधिकस्य प्रवेशेन गौरवम् । न चैवं पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निरिति परामर्शाकारः स्यात् । तथा च तत्रोपसर्जनीभूतस्य पर्वतस्यानुमितौ विशेष्यत्वं न स्याद्, जनकज्ञानोपसर्जनीभूतस्य जन्यज्ञानेऽपि तथात्वादिति वाच्यम् । भूतले घटाभाव इति ज्ञानजन्ये घटाभाववद् भूतलमिति ज्ञाने व्यभिचारेणोक्तव्याप्तेरभावात् । परामर्शस्वभावादेवानुमितेः पक्षविशेष्यकत्वोपपत्तेः ।

अत्र मिश्राः—पर्वतवृत्तिधूमव्यापकत्वं वह्नौ तदा ज्ञातुं न शक्यते, वह्नेर्विशेष्यस्य लौकिकसन्निकर्षाभावेन बहिरिन्द्रियाप्रवृत्तेः । मनसश्च बहिरर्थे स्वातन्त्र्याभावात् । न च ज्ञानान्तरोपनीतपर्वतीयधूमव्यापकत्वं मनसा ग्राह्यमिति नास्वातन्त्र्यमिति वाच्यम् । यदि पर्वतीयधूमव्यापकत्वं स्मृतं सद् वह्नावुपनेयं, तदा तस्यापि वह्निवदनुमितिविषयतापत्तौ सर्वत्र तस्याः समूहालम्बनत्वापातात् । किञ्च, साध्यसामानाधिकरण्यं व्यापकत्वेऽपि प्रवेश्यमेव । अन्यथाकाशस्यापि व्यापकतापातात् । धूमवन्निष्ठाभावस्य प्रतियोग्यसमानदेशस्य घटाभावादेरप्रतियोगित्वादाकाशस्य । आकाशाभावस्य प्रतियोगिदेशाप्रसिद्ध्या समानदेशत्वाभावात् । तस्मादनियमादुभयपरामर्शो हेतुरिति वदन्ति ।

तत् तु विचार्यम् । पर्वतीयधूमव्यापकत्वमुपनीयतां स्मृत्या । न चैतावता तद्धर्मिणोऽप्युपनयनियमः, येन तस्यानुमितौ भाने समूहालम्बनत्वं स्यात् । न चैकानुभव एव विशिष्टसंस्कारद्वारा विशिष्टस्मारक इति वाच्यम् ।

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

कुण्डलादिविशिष्टदेवदत्तानुभवे सति विशेषणसंस्कारानुद्बोधवदुपपत्ते । प्रमुष्टताकस्मृतिवदुपपत्तेश्च । गृह्यता वा पर्वतीयधूमव्यापक तद्रूपादे (१)। न चैतावता तस्यानुमितिविषयतास्ति । तेषां प्रत्यक्षसिद्धतया सिद्धसाधनेनानुमित्युदयायोगात् । अस्तु वा प्रत्येकं स्मृतानां पदार्थानां वह्नौ धूमव्यापकत्वं धूमे च पक्षवृत्तित्वमिति विशेष्ये विशेषणमिति न्यायावताराद् ग्रहणमिति । यच्च किञ्चिदुक्तं, तदपि न । आकाशस्य व्यापकत्वेऽपि क्षत्यभावः । बाधादेव तदननुमितेः । वस्तुतो व्यापकत्वमेव न, स्वप्रतियोगिसमानदेशभिन्नत्वस्याकाशाभावेऽपि सत्त्वात् । स्वोपादानेत्यादौ (१) तथैव स्वीकारात् । भवतु वाकाशव्यावृत्त्यर्थं साधिकरणत्वं विशेषणम् । तावतापि व्याप्यत्वापेक्षया लाघवमागतमेवेति ।

उपाध्यायास्तु — साध्याप्रतियोगिकसमानाधिकरणाभावकत्वमेव व्याप्यत्वमस्तु, तथा चात्रापि सामानाधिकरण्याप्रवेशान्न तदपेक्षया व्यापकत्वं लघ्विति न तद्धीहेतुः । किञ्च, कारणीभूतज्ञाने यावद्विषयकतया हेतुत्वं, तत्रोपसर्जनतया भातस्य कार्यभूतज्ञानेऽपि तथात्वमिति नियमः । भूतले घटाभाव इत्यादौ घटाभावादिविषयकत्वेन हेतुत्वाद् व्यभिचारः । तथा च व्यापकत्वपरामर्शहेतुतापक्षे पक्षविशेष्यकानुमितिर्न स्यादिति व्याप्यत्वपरामर्शो हेतुरित्याहुः ।

अत्र मिश्राः — व्याप्यत्वे सामानाधिकरण्याप्रवेशेऽपि व्यापकत्वापेक्षया विनिगमकमप्रासमेव । किञ्च, व्याप्यत्वे साध्याप्रतियोगिकसमानाधिकरणयावदभावकत्वं प्रवेश्यम् । अन्यथा व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यापातात् । स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य सामान्याभावरूपस्य प्रवेशान्न तत्साधारण्यमिति न यावत्प्रवेश इति व्यापकत्वमेव लघ्विति तद्धीरेव हेतुरिति । यच्च जनकेत्यादिव्याप्त्यां पक्षविशेष्यकत्वं न स्यादित्युक्तं, तदपि न । भूतले घटाभाव इत्यादिज्ञानजन्यज्ञानवद् विशेषणविशेष्याभावोपपत्तावुक्तव्याप्तेरप्रयोजकत्वादिति वदन्ति ।(य१अ)त्र यद्यपि व्यापकत्वेऽपि यावत्त्वं प्रवेश्यमेव, अन्यथा हेतुसमानाधिकरणघटाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावस्य व्यभिचारिण्यपि सत्त्वेनातिव्याप्त्यापातात् । तथा च व्यापकत्वे क्व लाघवम् । तथापि विनिगमनाविरह एव तात्पर्यम् । वस्तुतो भवतु सामानाधिकरण्याविशेषिता व्याप्तिः, तथापि सामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तिधीहेतुत्वसिद्धान्तो गत एवेति तात्पर्यम् । तस्माद् व्याप्यत्वापेक्षया सामानाधिकरण्यागर्भत्वेन व्यापकत्वं लघ्विति तद्धीरेव हेतुरस्तु ।

DR RUPNATHJI(DR RUPAK NATH)

अत्रोच्यते — सामानाधिकरण्यसंशये तद्व्यतिरेकनिश्चये च सति नानुमितिरित्यनुभवसिद्धम् । तथा च यत्संशयेत्यादिव्याप्त्या तद्धीरेव हेतु । अत एव विरुद्धो हेत्वाभास । अन्यथा जनकीभूतज्ञानाविरोधितया तस्याप्रतिबन्धकतापत्ते । न च विरुद्धत्वेनाव्यभिचारज्ञानविघटनम् । ग्राह्याभावानवगाहित्वात् । न च विरुद्धत्वेन व्यभिचारानुमानम् । व्याप्तिज्ञानदशाया तदभावेनानुमितिप्रतिबन्धापत्त्या प्रतिबन्धनियमघटितहेत्वाभासतानुपपत्ते । एव व्यभिचारधीप्रतिबन्धकत्वानुरोधादव्यभिचाराशधीरपि हेतुरित्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्यधीहेतुत्वसिद्धिरिति ।

गौडास्तु — सामानाधिकरण्यग्रहविषयीभूतसम्बन्धस्यैवानुमितौ भानात् तद्धीरवश्य हेतु , न व्यापकताधीमात्रम् । तथा सत्यनुमितौ साध्यसम्बन्धभाने नियमाभावेन सम्बन्धान्तरेण सामानाधिकरण्यज्ञाने सम्बन्धान्तरेण साध्यभानापातात् । न च यत्सम्बन्धेनाव्यभिचारग्रह , तत्सम्बन्धेनानुमितौ साध्यमानमिति वाच्यम् । सम्बन्धद्वयेनाव्यभिचारग्रहेऽपि सामानाधिकरण्यविषयीभूतसम्बन्धस्यैव भानादिति वदन्ति ।

तच्चिन्त्यम् । सम्बन्धद्वयेन सामानाधिकरण्यद्वयग्रहस्थले सम्बन्धद्वयस्याप्यनुमितौ भानापातात् । तत्र चेष्टापत्ते अव्यभिचारधीविषयसम्बन्धद्वयस्यापि भाने तन्त्रत्वस्य वक्तु शक्यत्वादिति संक्षेप ।

इति परामर्शवाद ।

अथ लिङ्गकरणतावादः ।

अनुमितौ च लिङ्गपरामर्श करण , न तु परामृश्यमानलिङ्गम् । न च परामर्शमात्र न हेतु , किन्तु लिङ्गपरामर्श एव । तथा च विशिष्टकारणताग्राहकस्य विशेषणेऽपि कारणताग्राहकत्वम् । कथमन्यथा दण्डसयोगहेतुतासिद्धिरिति वाच्यम् । तत्र हि दण्ड विना सयोगासत्त्वादुभयोरपि विनिगमनाविरहाद्धेतुत्वमुपपद्यते । ज्ञानविद्यमानता न विषयविद्यमानतानियता , येनात्रापि तथा सम्भाव्येत । अतीतादिलिङ्गज्ञानादप्यनुमिते । न च तत्रापि लिङ्गप्रसादिरपि व्याप्य एवेति स एव हेतु । तस्याज्ञानात् । ज्ञातस्य च धूमस्यासत्त्वात् । अत एव धूमात्यन्ताभा-

DR.RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

वात्यन्ताभावत्वमेव त्रितयसाधारणं व्याप्यतावच्छेदकमिति निरस्तम् । धूमत्वप्रकारकज्ञानादनुमित्यनुत्पादापातात् । किञ्च, यत्र पर्वते धूमभ्रमाद् वह्निभ्रमः, तत्र व्याप्यं किमपि नास्तीति कथं तस्यानुमितिहेतुता । तथा च तत्र परामर्शस्य हेतुत्वात् तत्सत्त्वादेव प्रमानुमित्युपपत्तेर्न यत्किञ्चिद्व्याप्यस्य प्रमानुमितौ गुणत्वेनापि हेतुत्वकल्पनम् । किं बहुना, यत्र भाविसद्धेतुभावं सर्वमुक्त्यानुमीयते, तत्र भाविव्यतिरिक्तव्याप्याभावेनानुमितिर्न प्रमा स्यादिति लिङ्गकरणतापक्षो न क्षोदक्षम इत्युपेक्ष्यते । नन्वनुमितौ परामर्शश्चरमकारणतया निर्व्यापारः इति न करणं, करणान्तरं च नास्त्येवेति कथमनुमानं प्रमाणमिति चेद्, न । व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शव्यापारकस्यानुमितिकरणत्वादिति मणिकृत ।

अत्र वदन्ति — पर्वतवृत्तिधूमे वह्निव्याप्तिरिति परामर्शे व्याप्तिविशेष्यके व्याप्तिज्ञानं न हेतुरिति तज्जन्यानुमितौ व्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारः । किञ्च, विशकलितव्यभिचाराभावसहचारदर्शनयोः सत्त्वे पर्वतीयधूमे वह्निसामानाधिकरण्यं वह्नौ धूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं च विशिष्ये विशेषणमिति न्यायेन यत्र गृहीत्वा परामर्श उत्पद्यते, तत्र परामर्शपूर्वं व्याप्तिज्ञानं नेति व्यभिचारः । अपि च, स्मृतिरूपपरामर्शादनुमितौ व्याप्तिज्ञानं व्यवहितत्वान्न हेतुः, संस्कारस्यानुमित्यहेतुतया तद्द्वाराव्यवधानस्यासम्भवात् । किं बहुना, व्याप्तिज्ञानहेतुत्वे एव मानाभावः, परामर्श एव जनकत्वादन्यथासिद्धेः । न चानुमितेः सकरणत्वानुरोधात् तद्धीहेतुताकल्पनम् । पक्षधर्मताज्ञानादेरेव करणादनुमित्युपपत्तेरिति ।

अत्राहु — व्याप्तिपक्षधर्मतादेः सर्वस्यापि ज्ञानमनुमितौ करणम् । तच्च न प्रत्येकम्, अननुगमात् । किन्तु, परामर्शजनकज्ञानत्वेन । तथा च यदेव यत्र परामर्शजनकीभूतं ज्ञानं, तदेव तत्र करणमिति न व्यभिचारः । न चानेन रूपेण हेतुत्वेऽन्यमतीत्यन्यथासिद्धिरिति वाच्यम् । अन्यमित्यस्य व्यापारान्यमित्यर्थस्य बहुशो निवेदितत्वात् । अन्यथा दण्डत्वस्य हस्तादिसाधारण(स्य¹)चक्रभ्रमिजनकत्वातिरिक्तस्य निर्वक्तुमशक्यतया तत्राप्यन्यथासिद्धत्वापत्तेः । यत्तु — तत्रापि चक्रभ्रमिजनकता येन रूपेण, तेनैव घटजनकताप्यस्तु । सा च न चक्रभ्रमिजनकत्वेन, आत्माश्रयात्, किन्त्वन्यदेव तज्जनकतावच्छेदकमङ्गीकार्यमित्यन्यमित्यत्र व्यापारान्यत्वार्थत्वे मानाभाव इति । तन्न । भ्रमिं प्रत्यननुगतरूपेण विशेषतो हेतुत्वेऽपि घटत्वावच्छिन्नकार्यं प्रति भ्रमिजनकत्वेनानुगमे दोषाभावात् । न च स्मृतिरूपपरामर्शस्थले किं

DR RUPNATHJI(DR RUPAK NATH)

ज्ञानं करणमिति वाच्यम् । पूर्वानुभवस्यैव तत्र करणत्वात् । न च संस्कारव्यवहित स इति वाच्यम् । संस्कारद्वारा परामर्शं प्रति परामर्शद्वारा चानुमितिं प्रत्यव्यवधानात् । अस्तु वा परामर्शजनकत्वेनैव हेतुता, न तु ज्ञानत्वान्तर्भावेन । तथा च संस्कार एव तत्र कारणम् । न च तज्जन्यत्वे स्मृतित्वापत्तिः । तन्मात्रजन्यत्वस्यैव स्मृतित्वप्रयोजकत्वात् । अन्यथा तद्ध्वंसेऽतिप्रसङ्गात् । न चैव परामर्शजनकस्य कालादेरपि करणत्वापात । इष्टत्वात् ।

केचित्तु — व्याप्तिज्ञानत्वेन लाघवात् करणत्वे निश्चिते व्याप्तिविशेष्यक परामर्शादिर्नानुमितिरित्येव कल्प्यत इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । पक्षधर्मताज्ञानत्वादिनापि करणत्वे लाघवतौल्यात् । तस्माद् विनिगमनाविरहात् सर्वेषां करणत्वमित्युक्तक्रमेणैवानुगम इति तत्त्वम् । अत एवानुमितेः क्रियात्वेन करणजन्यत्वानुमाने लाघवान्मनः करणत्वं विषय इति परामर्शव्यापारकं मनस्तत्र करणमित्युपाध्यायमतमपास्तम् । करणजन्यत्वानुमाने लाघवात् कालकरणत्वस्यैव विषयत्वापातात् । मनसामनेकत्वात् तदपेक्षया कालस्यैकत्वेन लघुत्वात् । एवं दिक्करणत्वेऽपि लाघवम् । तस्माद् विनिगमनाविरहात् सर्वेषामपि करणत्वमिति ।

मिश्रास्तु — मनःकरणत्वे मानसत्वापत्तिः । मानसत्वे मानान्तरासहकृतमनोजन्यत्वस्य तन्त्रत्वात् । न च संनिकृष्टमनोजन्यत्वं तत्र प्रयोजकं, तच्च नेहेति वाच्यम् । परामर्शस्यैवात्र ज्ञानरूपसंनिकर्षत्वान्मानसत्वस्य दुर्वारत्वादित्याहुः । तत् तु न सम्यक् । वह्निमनुमिनोमि न साक्षात्करोमीति प्रतीत्या साक्षात्त्वाभावस्य निर्णयात् परामर्शस्यासत्तित्वाकल्पनात् सन्निकृष्टमनोजन्यत्वाभावेन मानसत्वाभावादिति ।

ननु परामर्श एवानुमितौ करणमस्तु । न च तस्य व्यापाराभावः । विषयपरिशोधकतर्कस्यैव तद्व्यापारत्वात् । न च तर्कः परामर्शाजन्य इति न तद्व्यापार इति वाच्यम् । यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्याकारस्य तस्य धूमाभावापादनरूपस्य [illegible]रसिकधूमवत्त्वज्ञानजन्यतया तादृशतर्कस्य परामर्शजन्यत्वावश्यकत्वादिति चेद्, न । येन रूपेण कारणता, तेन रूपेण व्यापारस्य वाच्यत्वात् । कारणतायाश्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेन विवक्षितत्वात् । तर्कस्य च धूमवत्त्वज्ञानमात्रजन्यत्वात् । किञ्च, तर्कः शङ्कानिधूननद्वारोपयोगी । शङ्का च न सर्व-

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

त्रेति नानुमितौ तस्य नियतपूर्वसत्त्वारूपहेतुतेति न परामर्शव्याप्यत्वमिति तत्त्वम् ।

केचित् तु — विषयपरिशोधकतर्कस्यानुपयोग एव । क्व व्यापारः । न च विरोधिशङ्कानिवर्तकतया तदुपयोगी । ग्राह्यसंशयस्याविरोधित्वात् । विरोधित्वे वा परामर्शरूपविशेषदर्शनाच्छङ्काया एवाभाव , येन तन्निवृत्त्यर्थं तर्कान्तरापेक्षा स्यादिति वदन्ति ।

अत्र प्राञ्च — विरोधिजिज्ञासानिवृत्त्यर्थं तर्कोऽपेक्ष्यते, तस्यास्त्वनिष्टप्रसङ्गात्मकतर्कना(व ')श्यत्वात् । न च विरोधिजिज्ञासायाः प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव । कामिनीजिज्ञासादिप्रतिबन्धकत्वानुरोधेन तदावश्यकत्वादित्याहु । तच्चिन्त्यम् । कामिनीजिज्ञासावह्न्यभावजिज्ञासासाधारणस्य विशिष्टजिज्ञासात्वस्यैकस्य ब्रह्मणापि निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मात् कामिन्यादिजिज्ञासाया फलबलेन तद्रूपेण प्रतिबन्धकत्वेऽपि साध्याभावजिज्ञासाया प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति ।

मिश्रास्तु — शङ्का द्विविधा स्वरसवाहिनी आहिता च । तत्राद्याया अप्रतिबन्धकत्वेऽपि चरमायास्तथात्वमस्त्येव । अत प्रकृतेऽपि साध्याभावसाधकनिबन्धना साध्याभावशङ्कानिरसनीया तर्केण निवर्त्यते । साध्याभावसाधक किमपि नास्तीति तर्कावतारेण निर्णयाद्, आधायकशङ्काविरहे सत्याहितशङ्कानुत्पत्त्या चानुमानोपपत्तेरित्याहु ।

अत्र कश्चित् — विरोधिनिर्णयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् स्वारसिकी अन्याहिता वा शङ्का न प्रतिबन्धिकेत्याह । तदसत् । एव सत्युपाध्यादिसन्देहाहितव्यभिचारादिसन्देहस्य प्रतिबन्धकत्वाभावप्रसङ्गात् । तथा चान्याहितशङ्का प्रतिबन्धिकैवेति दिक् ॥

इति लिङ्गकरणतावाद ।

अथ केवलान्वयिवादः ।

लिङ्ग च त्रिविध केवलान्वयिसाध्यक केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकि चेति । तत्राद्य यथा घट प्रमेयो द्रव्यत्वादिति । अत्र केवलमन्वयसहचारे-

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

णैव व्याप्तिग्रहः । साध्यव्यतिरेकाप्रसिद्ध्या व्यतिरेकसहचारासम्भवात् । विचारप्रयोजकसंशयोऽपि मेयत्वं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्येव, साध्यसिद्धिनिवर्त्यसंशयस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । ननु किमिदं केवलान्वयित्वम् । अत्यन्ताभा(व ? वा)प्रतियोगित्वमिति चेद्, न । संयोगाभावाकाशाभावादावव्याप्तेः । तस्यापि संयोगादिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद्, अभावाभावस्य भा(वा ? वत्वा)दिति ।

अत्र कश्चिद् — अभावाभावो न प्रतियोगिरूपः । तथा सति घटवति भूतले घटान्योन्याभावबुद्धिर्न स्यात्, तदभावात्मकस्य प्रतियोगिनः सत्त्वात् । तस्मादभावाभावाभिन्न एव । स च संयोगाभावादेर्नास्तीति नाव्याप्तिरित्याह । तन्न । अत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वाद्, अन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकधर्मरूपत्वात्, तेनैव सह तस्य विरोधाद्, अभावप्रतियोगिकपृथगभावकल्पनायां गौरवादनवस्थाप्रसङ्गाच्चेति भावः ।

अत्र पक्षधरमिश्राः — अत्यन्ताभावाभावो न प्रतियोगिमात्रम् । तथा सति संयोगेन घटसत्त्वे समवायेनापि तदभावस्यासत्त्वप्रसङ्गात् । प्रतियोगिनो विरोधिनः सत्त्वात् । न च तत्र मास्तु समवायारोप्यकघटाभाव इति वाच्यम् । तथा सति समवायेन घटो नास्तीति प्रतीतिविरोधात् । तथा चारोप्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावो वाच्य इत्यावश्यकत्वादारोप्यसम्बन्ध एवाभावाभावोऽस्त्विति वदन्ति ।

तत्र नव्याः — अभावाभावस्यारोप्यसम्बन्धरूपत्वे रूपसमवायवति वायौ रूपाभावो न स्यात् । समवायरूपस्याभावाभावस्य सत्त्वादिति दूषणमाहुः । तदभव्यम् । विशेषणताविशेषविशिष्टसमवायस्य तत्रारोप्यसम्बन्धत्वात्, तस्य च तत्राभावेन रूपाभावसत्त्वाविरोधादिति ।

इदं तु विचारयामः — सम्बन्धमात्रमपि नाभावाभावः । केवलपुरुषे भूतलेऽपि सति दण्डाभावो न स्यात् । आरोप्यपुरुषसंयोगस्य सत्त्वात् । तथा च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकारोप्यसम्बन्धो वाच्यः । तथा च विशिष्टसम्बन्धस्य विशेषणारोप्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न एवाभावाभावोऽस्तु । न चान्योन्याभावाभावस्य तादात्म्यरूपारोप्यसम्बन्धस्य कृतकत्वेऽपि तत्रापि नैव कल्प्यत इति वाच्यम् । तत्रापि नाश्यावच्छिन्नप्रतियोगिन एव ... । निरारोप्यसम्बन्धस्य विशेषणतारूपत्वे, न तु प्रतियोगिरूपत्व-

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

प्रदेशोऽपि । अन्यथा समवायावच्छिन्नाकाशाभावाप्रतियोगित्वाकाशसमवायस्य गगना-द्यवच्छिन्नाकाशस्य चाप्रसिद्ध्यापत्तेः । अपि च, यो यदभावः स तदभाव इति व्याप्त्या प्रतियोगित्वस्याभाव, न स्वरूपसम्बन्ध । प्रतियोगिनश्चारोप्यसम्बन्धेन (सह?)अभावविरोध इत्येतत्सम्बन्धेन प्रतियोगित्वे तद[..]न्धेन तदभावो न विरुद्ध । तस्मात्संयोगाभाव प्रतियोगीत्येवेति संयोगाभावाकाशाभावादेरपि संयोगाकाशादिरूपाभावप्रतियोगि अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्व केवलान्वयित्वलक्षणमनुपपन्नमिति ।

अत्र मणिकृत —वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्व केवलान्वयित्वम् । आकाशश्च न वृत्तिमानिति नाकाशाभावाव्याप्तिरित्याहु । तन्निदमनुपपन्नम् । वृत्तिमत्त्वे दत्तेऽप्याकाशाभावाव्याप्तिस्तदवस्था । [..]नाभावाकाश इति प्रतीत्याकाशस्यापि वृत्तिमत्त्वात् संयोगेनाकाशस्य भूतलादिवृत्तित्वाच्च । एवं संयोगाभावेऽप्यव्याप्ति, संयोगस्याभावप्रतियोगित्वात्, संयोगस्य च वृत्तिमत्त्वादिति चेद्, न । स्ववृत्तिविरोधिवृत्तेरेव वृत्तिपदेन विवक्षितत्वात् । भवति च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाकाशावृत्ति समवायावच्छिन्नाकाशाभावाविरोधिनीति विशिष्टाभावसत्त्वान्नाव्याप्ति । अत एव संयोगाभावेऽपि नाव्याप्ति, संयोगवृत्ते संयोगाभाववृत्त्यविरोधित्वात् । न चैव वृत्तिमत्त्वस्याव्याप्तिवारकतया भागासिद्धिवारकत्वाद् व्यर्थम् । विशिष्टाभावतया सार्थक[..]विति । अव्याप्तिवारकस्यापि व्यवहारे साध्येऽप्रसिद्धिवारकतया [..]महोपाविरुद्धत्वादित्यन्ये । वस्तुतोऽत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वापेक्षया वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमधिकदेशवृत्तीति प्रमाविषयत्वरूप विशेषरविशेषणत्वान [..]र्थकमिति प्रत्यक्षमणिसारे विवेचितम् ।

मिश्रास्तु —वृत्तिमदिति विशेषण नाव्याप्तिवारक, किन्त्वप्रसिद्धिवारकम् । तथाहि—मेयत्वादेरपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसत्त्वात्तस्य चाभावाप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धिरेव । न च मेयत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात् कथं तदत्यन्ताभाव इति वाच्यम् । समवायसम्बन्धेन तस्य क्वाप्यसत्त्वात् । तेन सम्बन्धेन तदभावस्य सर्वत्र सत्त्वात् । प्रतियोग्यवृत्तिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वात् । न चैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमापात । प्रतियोगितान्यधिकरणस्य तदवच्छेदकत्वानङ्गीकारात् । आरोप्यसम्बन्धस्याङ्गीकारे बाधकाभावात् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धतया ज्ञानासम्भवेन व्यति

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

करणधर्मावच्छिन्नाभावानङ्गीकारः । इह त्वारोप्यसम्बन्धस्य न ज्ञानमपेक्षितं, येन व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावोऽपि न स्यात् । संसर्गश्च सर्वत्रप्रसिद्ध एवारोप्यत्वादिति वदन्ति ।

अत्र शङ्क्यते — आकाशसमवायस्याप्रसिद्धस्य कथमारोपः । भूतलादौ च घटादिसंयोगोऽत्र प्रसिद्ध एवारोप्यते । किञ्चाहार्योऽयमारोपः । स चाकरणसाध्यः । न चेच्छात्मकः तदज्ञाते सम्भवतीति न समवायसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाद्यारोप इति ।

अत्र प्रतिभाति — घटसंयोगमात्रं नारोपविषयः, किन्तु भूतले घटसंयोगः । स च पूर्वाप्रसिद्ध एव । अप्रसिद्धावपि तस्यारोपे प्रमाणं वा क्वापि नापेक्ष्यम् । संसर्गप्रसिद्धेरनङ्गत्वात् । न च संसर्गप्रसिद्धेरनङ्गत्वेऽप्याकाशसमवायस्यालीकस्य कथमारोप इति वाच्यम् । आकाशस्यैव समवायलक्षणसम्बन्धेनारोप्यत्वात् । आकाशस्य समवायस्य च सत्त्वेनालीकत्वाभावात् । अत एव विकल्पतात्, संसर्गज्ञानस्येच्छायां तन्त्रत्वाभावात् । अन्यथा सुखप्रकारकज्ञानानन्तरं मम सुखमास्त्विति इच्छा न स्यात्, सुखसमवायस्य प्रसिद्धत्वादिति । वस्तुतोऽन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं केवलान्वयित्वम् । घटावच्छिन्नान्योन्याभावस्यैव घटावच्छिन्नान्योन्याभावाभावादिति न काप्यनुपपत्तिरिति तत्त्वम् ।

वयं तु — एकेन केनचित्सम्बन्धेन सर्ववृत्तित्वं केवलान्वयित्वम् । अस्ति च मेयत्वादेस्तथात्वं, स्वरूपसम्बन्धेन जगद्वृत्तित्वात् । घटादेस्तु न तथात्वं, क्वचित् संयोगेन क्वचित् समवायेन क्वचित् स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तेः । न चैवं घटाभावस्यापि जगद्वृत्तित्वात् केवलान्वयित्वापात । कपालादावपि सम्बन्धान्तरेण तद्भावनियमादिति वाच्यम् । घटाभावत्वादिना केवलान्वयित्वस्येष्टत्वात् । संयोगावच्छिन्नघटाभावत्वादिना त्वतथात्वं, भूतलादाववृत्तेरिति ब्रूमः ।

ननु प्रमेयत्वं कथं केवलान्वयि, प्रमाविषयत्वरूपस्य तस्य प्रमातद्विषयत्वयोरननुगमेनाननुगतत्वादिति चेद्, न । प्रमात्वेनोपस्थिता प्रमाव्यक्तयस्तद्विषयत्वानुगमिका इति प्राञ्चः ।

तत्र शङ्क्यते — प्रमात्वमपि यथार्थत्वनाननुगतं कथं प्रमाव्यक्तयनुगमकं स्यात् । किञ्च, विशेष्यतावच्छेदकं यद्येकं तदा परं विशेषणानुगमेनानुगमस्वीकारः । अन्यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ छत्रिणाविनत्यत्रापि छत्रि त्वेनोभयानुगमप्रसङ्गात् । तथा च विषयत्वानुगमः कथं प्रमात्वानुगतधर्मेण ।

कालें व्यतिरेकित्वप्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः । तदा तस्य केवलव्यतिरेकित्वापत्तेरिति वाच्यम् । केवलान्वयिसाध्यकत्वेन केवलान्वयितया तद्विरुद्धकेवलव्यतिरेकित्वायोगादिति ।

अत्र प्रतिभाति — केवलान्वयिभिन्नत्वे सति केवलव्यतिरेकसहचारग्राह्यव्याप्तिकत्वं यस्य यदा, स तदा केवलव्यतिरेकी । संयोगाभावसाध्यकं च केवलान्वय्येवेति न तत्रातिप्रसङ्गः । न च केवलव्यतिरेकिभिन्नत्वे सति केवलान्वयिसाध्यकत्वमेव केवलान्वयित्वमस्त्विति संयोगाभावसाध्यके केवलव्यतिरेक्येवास्त्विति वाच्यम् । अन्वयसहचारमात्रेण व्याप्तिग्रहदशायां तस्य तदा केवलव्यतिरेकसहचारमात्रग्राह्यव्याप्तिकत्वाभावेन केवलव्यतिरेकित्वासम्भवेन केवलान्वयित्वस्यावश्यं वाच्यतया केवलव्यतिरेकिभिन्नत्वघटितलक्षणेऽव्याप्तिः । अन्योन्याभावस्य तद्वृत्त्यभावात् । न च तदातनकेवलव्यतिरेकिभिन्नत्वमर्थः । तत्रान्वयसहचारमात्रग्राह्यव्याप्तिकतादशायामस्त्येवेति नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । एतदपेक्षया केवलान्वयिभिन्नत्वस्यैव लघुतया व्यतिरेकिलक्षणे प्रवेशौचित्यात् । तदातनत्वस्य तत्राप्रवेशात् । एवं सति केवलान्वयित्वकेवलव्यतिरेकित्वयोर्न सङ्करशङ्कापीति युक्तमुत्पश्यामः ।

अन्वयव्यतिरेकित्वं तु अन्वयव्यतिरेकोभयसहचारग्राह्यव्याप्तिकत्वमिति सर्वे । तदपि चिन्त्यते — प्रत्येकमन्वयो व्यतिरेकश्च यत्र व्याप्तिग्राहकस्तत्त्वमित्यर्थो वा मिलितौ यत्र तद्ग्राहकावित्यर्थो वाभिमतः । नाद्यः । केवलान्वयिनि केवलव्यतिरेकिणि चातिव्याप्तेः । नान्त्यः । वह्निसाध्यकेऽन्वयसहचारमात्रेण व्याप्तिग्रहदशायां तुरीयतापत्तेः । केवलान्वयित्वस्य केवलव्यतिरेकित्वस्य वा लक्षणाभावादिति ।

अत्र ब्रूमः — केवलान्वयिभिन्नत्वे सति केवलव्यतिरे(कि ? क)सहचाराग्राह्यव्याप्तिकत्वदशावर्तित्वमन्वयव्यतिरेकित्वम् । इदं लक्षणं च केवलमन्वयसहचारेण सहचाराभ्यां (वा) व्याप्तिग्रहदशायामस्तीति न कोऽपि दोषः ।

इदं त्ववधेयं — केवलव्यतिरेकित्वान्वयव्यतिरेकित्वयोः कालभेदेन सङ्करोऽस्त्येव । केवलान्वयित्वस्य केनापि सङ्करो नेति दिक् ।

ननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेनानुमितौ हेतुत्वाद् व्यतिरेकिस्थले व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः व्यतिरेकान्वयविषयकत्वेन भिन्नविषयकत्वनियमात् कथ-

DR RUPNATHJI(DR RUPAK NATH)

मनुमितिरिति चेद्, न। व्यतिरेकसहचाराग्रहान्वयव्याप्तिग्रहाद् व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताधीसम्भवात्। न चान्वयसहचाराग्रहे कथमन्वयव्याप्तिधीरिति वाच्यम्। प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात्। यद्वा, व्यतिरेकसहचाराद् व्यतिरेकव्याप्तिधीरेव। न चैवं परामर्शाभावादनुमित्यनुदयापात्तः। व्याप्तिज्ञानत्वेनानुमितित्वावच्छेदेन हेतुत्वाद् अन्वय्यनुमितौ परामर्शस्य व्यतिरेक्यनुमितौ च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य विशेषणसामग्रीत्वादिति सङ्गिरन्ते।

अत्र वदन्ति — व्यतिरेकसहचारादन्वयव्याप्तिधीः कथन्, अधिकरणाघसनिरूपित। न च यत्राधिकरणादिभिर्निरूपितं तत्र प्रथमः पक्षः, अन्यत्र तु द्वितीयः पक्ष इति वाच्यम्। तथाप्यन्वयसहचाराद्व्यतिरेकसहचारयोरननुगमाद् व्याप्ति(ता)ग्राहकत्वानुपपत्तेः। किञ्च, यत्र सहचाराभ्यां मिलिताभ्यां व्याप्तिग्रहस्तत्र प्रत्येकसहचारधीजन्यव्याप्तिधियोर्वैलक्षण्यं वाच्यम्, तच्च विषयकृतं नेति जातिकृतं वाच्यम्। तच्च चाक्षुषत्वादिना सङ्करादसम्भवीति।

अत्राहुः — अन्वयव्यतिरेकसहचारयोर्न प्रत्येकं प्रयोजकता, येनोक्तदोषप्रसज्येत। किन्तु व्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेनानुगतेनैवेति नाननुगमो न वा जातिसङ्करोऽपि। नह्येकदण्डजन्यघटापेक्षया दण्डद्वयजन्यघटस्य वैलक्षण्यमस्ति। तथा च सहचारद्वयजन्ये व्याप्तिज्ञाने तथैवेति। यत्तु तत्र दूषणं सहचारज्ञाने विद्यमानेऽपि बहुधा दृष्टव्यभिचारज्ञानात् सहचारज्ञानं तद्धीविरोधीति कथमुक्तक्रमेणानुगम इति, तन्न। स्वाधिकरणे व्यभिचारधीविरोधित्वस्य विवक्षितत्वादिति प्रागेवोक्तत्वात्। यथा चैव नातिप्रसङ्गस्तथा सहचारग्रन्थ एव व्युत्पादितम्। अत एव सहचारधीर्व्याप्तिग्रहे विशेषणज्ञानत्वेन हेतुरिति कारणविशेषणीभूतव्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्तिग्राहकत्वमिति कस्यचित् प्रलपितमपास्तम्। विरुद्धस्थलीयव्याप्तिग्रहानुरोधेन सहचारधीत्वेनापि हेतुत्वस्य प्राग् व्यवस्थापनात्। न चैवमपि स्वसहचारज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि स्वव्यतिरेकसहचारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। स्वसहचारज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेन सामान्येन हेतुत्वात्। न च तस्य सामान्यत्वेऽपि स्वसहचारज्ञानत्वस्य विशिष्यस्य लघुशरीरत्वमिति वाच्यम्। तथा सति प्रमेयत्वादिना स्वसहचारज्ञानेऽपि व्याप्तिग्रहप्रसङ्गात्। तस्माद् व्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानं हेतुर्वाच्य। तथा च व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्तिग्राहकत्वमवर्जनीयमिति दिक्।

द्वितीयपक्षे तु शङ्क्यते — विशेषसामग्रीद्वयकल्पने मानाभावः । व्यतिरेकिसहचारेण व्यतिरेकव्याप्तिग्रहपक्षेऽपि व्यतिरेकिण्यपि परामर्शस्यैव हेतुत्वसम्भवात् । हेतुनिष्ठाव्यभिचारज्ञानविरोधिव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकपक्षधर्मताज्ञानस्यैव परामर्शत्वात् तस्य च सर्वानुमितिसाधारण्यादिति ।

अत्र मिश्राः — अन्वय्यनुमितौ व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वस्य व्यतिरेक्यनुमितौ व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वप्रकारकत्वस्य चानुभवसिद्धकार्यवैलक्षण्यस्यान्यथानुपपत्त्या विशेषसामग्रीद्वयमवश्यं कल्प्यमेव । अन्यथा कार्यवैजात्यमाकस्मिकं स्यात् । तथा च तत्र एवातिप्रसङ्गभङ्गे सामान्यसामग्र्यनुगमे मानाभावः । अत एव टीकादौ सर्वत्र नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरमिति व्यतिरेकमुखेनैव व्यतिरेक्युपदर्शनमित्याहुः ।

तन्नेदं विचार्यते — एवं सत्यन्वयव्यतिरेकिणि व्यापकतावच्छेदकप्रकारिका व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वप्रकारिका चैकानुमितिः स्यात् । तथा चानुभवविरोधः । न च व्यतिरेकसहचारात् तत्रान्वयव्याप्तिधीरेव, तत्सामग्रीभूताधिकरणसन्निकर्षसत्त्वादिति तत्र व्यापकतावच्छेदकवह्नित्वादिप्रकारिकैवानुमितिः, न वह्न्यभावाभावत्वादिप्रकारिकेति वाच्यम् । व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्यतिरेकोभयव्याप्तिग्रहं प्रति कारणत्वेनेतरसामग्रीसमवधाने सत्युभयव्याप्तिग्राहकत्वाविरोधादिति । न चान्वयव्यतिरेकिणि परस्परविरोधेनानुमितिरेव नोभयव्याप्तिग्रहदशायामिति वाच्यम् । अनुभवविरोधादिति ।

अत्र ब्रूमः — उभयव्याप्तिग्रहदशायामपि वह्निमानित्याकारानुमितेरेवोत्पत्त्या लाघवेन वह्नित्वप्रकारकानुमितेरेव निश्चयेन तत्सामग्र्या वह्न्यभावाभावत्वप्रकारकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं धर्मिणा कल्प्यते । प्रतिबन्धकताया मण्यादिवत् प्रतिबन्धककल्प्यत्वात् । यच्चात्र न यद्दूषणमदायि — प्रतिज्ञानुमित्योः समानाकारतयेतरभेदाभावाभावत्वप्रकारकानुमितिसमानाकारा इतरभेदाभावाभाववती पृथिवीति प्रतिज्ञा स्यान्न त्वितरभेदवतीति । तदज्ञानात् । व्यतिरेकसहचारादन्वयव्याप्तिग्रहपक्षे इतरभेदवतीत्याकारानिरोधात् । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहपक्षे तु नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरमित्येव प्रतिज्ञाकारादिति । यत्तु — व्यतिरेकस्थले व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वप्रकारकानुमितिर्नास्त्येव । अन्यथा यत्र क्रमेण प्रमेयत्वादिव्यतिरेकग्रहाद् व्यतिरेकसहचारज्ञानं, तेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहः, तत्र प्रमेयत्वप्रकारकानु

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

मिति स्यात् । न चेष्टापत्तिः । जनकीभूतव्याप्तिज्ञानस्य भ्रमत्वेन प्रमानुमितित्वभ्रमादित्यनुमितिभ्रमत्वनिर्वाहाय प्रमेयत्वाभावाभाववत्प्रकारकत्वमनुमितेरप्रामाण्यमेवेति । तन्न । वह्निमति धूमपक्षे धूमभ्रमेण वह्न्यनुमितेर्विषयाबाधेन प्रमात्ववत् प्रमेयत्वप्रकारकानुमितेरपि प्रमात्वे बाधकाभावादिति न किञ्चिदेतत् ।

इदं तु शङ्कधरे—व्यतिरेकिणि साध्याभावव्यापकत्वाभावप्रतियोगित्वं न नियामकम् । संयोगेन रूपानुमानापातात्, रूपाभावव्यापकस्य संयोगाभावप्रतियोगित्वात् संयोगस्य । संयोगाभावस्य केवलान्वयितया सर्वत्र सत्त्वात् । एवं द्रव्यत्वेन संयोगानुमानं न स्यात् । संयोगाभावव्यापकत्वाद् द्रव्यत्वाभावस्येति ।

अत्राहुः—प्रतियोगिविरुद्धसाध्याभावव्यापकप्रतियोगिविरुद्धाभावप्रतियोगित्वं नियामकम् । तथा चाद्याभावविशेषणाद् द्वितीयाभावविशेषणाच्च निरुक्तदोषद्वयस्य निरास इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते—एवं सत्ययं संयोगविशेषाभाववान् विभागविशेषाभाववत्त्वादित्यत्र व्यतिरेकव्याप्तिग्रहदशायामनुमितिर्न स्यात् । साध्याभावहेत्वभावयोः संयोगविभागरूपयोः प्रतियोगिविरुद्धत्वाभावादिति ।

अत्र कश्चित्—तत्रानुमितिर्न भवत्येव, उक्तहेतुद्वयस्य(?)त्वसम्भवादिति । तत् तुच्छम् । निर्वचनासामर्थ्येनात्रानुभवापलापस्य वाग्व्यापारमात्रत्वादिति ।

अत्र ब्रूमः—संयोगाभावसाध्यकस्य केवलान्वयित्वेन तत्र व्यतिरेकसहचारादन्वयव्याप्तिग्रह इत्येव वाच्यम् । तथा च तत्र परामर्श एव हेतुः, न तूक्तः, तस्य व्यतिरेकस्य तत्रानुमितावहेतुत्वात् । यद्वा, यत्राव्याप्यवृत्तितानियताभावप्रतियोगी साध्यं हेतुर्वा, तत्र प्रतियोगिविरुद्धत्वं न विशेषणम् । अतिप्रसङ्गाभावात् । सकलसाधारणैकनियामकस्य ब्रह्मणापि वक्तुमशक्यत्वादिति ।

इदं तु विचारणीयम्—किं वस्तुगत्या साध्याभावव्यापकत्वज्ञानमुपयोगि, उत साध्याभावत्वेन ज्ञायमानस्य व्यापकताज्ञानं वा । नाद्यः । यत्र पटादौ घटाभावमारोप्य तद्व्यापकतया लोष्टत्वादि गृहीतं, तत्र लोष्टत्वाद्यभावेन घटानुमानापातात् । नान्त्यः । अप्रसिद्धसाध्यकाव्याप्ते, तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तदभावत्वेन ज्ञानासम्भवात् । एवं हेत्वभावेऽपि विकल्पनीयमिति ।

अत्रायं समाधिः — यद्रूपावच्छिन्नव्यापकतया यद्रूपावच्छिन्न ज्ञायते, तद्रूपावच्छिन्नाभावत्वप्रकारिका तद्रूपावच्छिन्नोपस्थितिरभावज्ञानादनुमितिः । अस्ति चैतदप्रसिद्धसाध्यकेऽपि । अप्रामाण्यत्वेनोपस्थिताप्रामाण्यव्यापकतत्ताभावात् तदभावत्वेनानुमितेरारोपस्थलेऽप्युक्तमस्त्येवेति न काचिदनुपपत्तिः । अधिकं च प्रत्यक्षमणिसारे सुव्यक्तमिति नेह तन्यते ।

इदं त्ववधेयं — व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहपक्षे पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वे दोष एव ना(स्ति?)स्तीति) पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यनुमानमविरुद्धम् । अन्वयव्याप्तिग्रहपक्षेऽपि नानुपपत्तिः । पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमिति ज्ञानेऽपि पृथिवीविशेष्यकेतराविशेषणेतरभेदविशेषणकज्ञानस्योद्देश्यस्याभावेन पक्षतावच्छेदकहेत्वभेदानिबन्धनसिद्धसाधनानवकाशात् । अनुमितिसमानाकारासिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वात् । व्याप्तिबुद्धौ पृथिवीत्वस्य विशेष्यत्वात् । इतरभेदस्य सामानाधिकरण्यविशेषणतया भानाच्चानुमितिसमानाकारताविरहात् । अस्तु वा समानविषयसिद्धिमात्र प्रतिबन्धकम् । तथापि पृथिवीविशेष्यकेतरभेदविशेषणकासिद्धेरुद्देश्याया असिद्धत्वात् सिसाधयिषपाऽपि पक्षतामत्त्वमस्तीति नानुपपत्तिः । प्राञ्चस्तु — गन्धवत्त्वमेव पक्षतावच्छेदकं, न पृथिवीत्वमिति नोक्तदोष इत्याहुः ।

ननु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इत्यादिव्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्ध्या पक्षताघटकसंशयसाध्यरूपविशेषणाभावान्वयव्यतिरेकान्यतरव्याप्तिज्ञानात्मकानुमितिप्रयोजकानामभावात् कथं सेति चेत् । अत्र काश्चिद् — इतरप्रतियोगिकभेदाभाव एव साध्यः । इतरप्रतियोगिकभेदस्य घटभेदस्याभावो घट एव प्रसिद्धः । स च पृथिवीत्वावच्छेदेन सिध्यन्नेक एव सिध्यतीति न तत्तत्पृथिव्या स्वस्वभेदाभावमादाय सिद्धसाधनम् । न चैवमुक्तो विशिष्टाभाव सिध्यतु, न त्वितरभेद इति वाच्यम् । भेदत्वविशेष्यवति विशिष्टाभावस्येतरप्रतियोगित्वरूपविशेषणाभावमादाय सिद्धचेतरभेदसिद्धिरिति । तन्न । एवमपि विशिष्टाभावत्वप्रकारिकानुमिति स्याद्, न त्वितरभेद(त्व)प्रकारिकेति ।

अत्र प्राञ्च — पृथिव्यामेव साध्यप्रसिद्धिः । पृथिवी जलभिन्ना न वेत्यादिनिरयाद्येककोटिकैकसंशयेन तस्या त्रयोदशभेदागमनेः । न चैव पक्ष एव साध्यप्रसिद्ध्या सिद्धसाधनम् । निश्चयार्थं व्यतिरेकिप्रवृत्ते । अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहस्य सर्वत्र सत्त्वेनानुमानमात्रविलयापातादित्याहुः ।

DR. RUPAK NATH(

ब्रूते । अथायमाशय साध्यसाधनसामानाधिकरण्यमशय प्रतिबन्धक इति । तदपि न । मात्रसशयस्याप्रतिबन्धकत्वात् ।

केचित् तु — विशिष्टज्ञाने विशेषणनिश्चयत्वेन हेतुता वाच्या । अन्यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सशयानन्तर स्थाणुत्वविशेषणज्ञानात् स्थाणुरिति निश्चयज्ञानापातात् । तथा च प्रतियोगिनोऽप्यभावविशेषणतया तन्निश्चय विना नाभावनिश्चय इति सशयरूपसाध्यप्रसिद्धिरकिञ्चित्करीति । तदप्यसारम् । सशयोत्तर स्थाणुरिति विशिष्टप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुतया तदभावेन तदनुत्पादात् । तत्सत्त्वे चेष्टापादनात् । किञ्चैव सशयानन्तर सशयो न स्यात् । निश्चयरूपविशेषणज्ञानाभावात् ।

गौडास्तु — पृथिव्या तदितरभेदसशये कथ व्यतिरेकिप्रवृत्ति , हेतो साध्याभावसामानाधिकरण्यात्मकव्यभिचारसशयात् । न चानुमानमात्रोच्छेदकतया हेतुमति साध्यसशयो न विरोधीति वाच्यम् । व्यापकाभाववत्तया निश्चिते व्याप्यसशयात्मकव्यभिचारसशयस्य सन्दिग्धानैकान्तिकतानुरोधेन प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारात् प्रकृतेऽपि पृथिवीत्वाभावरूपव्यापकाभाववत्तया निश्चयादितरभेदाभावरूपव्याप्यसशयस्यावश्य प्रतिबन्धकत्वात् । तथा च सशयरूपसाध्यप्रसिद्धिर्न तन्त्र, प्रत्युत विरोधिनीति वदन्ति । तदपि न भद्रम् । भवत्वेव, तथापि व्यतिरेकव्याप्तिं गृह्णता, तन्नोक्तव्यभिचारसशयस्य प्रतिबन्धकत्वात् । आचार्यास्तु व्यतिरेकसहचारादन्वयव्याप्तिग्रह मन्यन्तो नेव पर्यनुयोज्या , निरनुयोज्यानुयोगप्रसङ्गात् । तस्मान्मात्सर्यमुत्सार्य सम्यग् विचारणीयमेतत् सूरिभिरिति ।

मणिकृतस्तु — नेह साध्याप्रसिद्धि । घटादावेवेतरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । घटो न जलादिरिति प्रतीते । न चेतराकाशादेरयोग्यतया कथ तद्भेद प्रत्यक्ष इति वाच्यम् । अयोग्यप्रतियोगिकत्वेऽपि योग्यानुपलब्धिसत्त्वेन ग्रहणसम्भवात् । प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकानुपलब्धेरेव तत्त्वात् । तदभावात्रापि घटे यदि तत् स्यात्, तद्वयोपल(भ्ये)तेत्यादिना सत्त्वात् । अत एव स्तम्भे पिशाचान्योन्याभाव प्रत्यक्ष । न चैव सिद्धसाधन, घटस्यापि पक्षतया तत्र साध्यस्य सिद्धत्वादिति वाच्यम् । एकदेशे साध्यसिद्धावपि सर्वा पृथिवी इतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीत्यभावेन सिद्धसाधनानवकाशात् । पक्षतावच्छेदकनानात्व एवाशते सिद्धसाधनात् । अत एवानित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र अनित्या वागिति सिद्धेरुद्देश्य-

तथा सति घटेऽप्याकाशत्वसत्त्वगमनादिति योग्यव्यक्तिवृत्तिजातित्वोपलम्भापादनं तस्य घटे कर्तुं शक्यत एवेति कथं तद्भेदो न प्रत्यक्षः। एवं घटे यदि विशेष-(त्व)वत्त्वं स्याद्, ऐन्द्रियकवृत्ति स्यात्। तथा च प्रत्यक्षं स्यात्। अतीन्द्रि-यमात्रवृत्तित्वेनैव तस्यायोग्यत्वादिति विशेषादिविरहोऽपि प्रत्यक्ष इति वदन्ति।

अत्र शङ्क्यते — यद्यापादितयोग्यतया उपलम्भापादनेनाभावः प्रत्यक्षः, तदा घटेऽणुपरिमाणाभावज्ञानापातः। अणुपरिमाणं यदि घटे स्यात्, तदा योग्यवृत्तिपरिमाणत्वेन योग्यं स्यात्। तथा च गृह्येतेत्यापादनसम्भवादिति।

अत्र ब्रूमः — यदधिकरणे आपाद्यमानं तस्यायोग्यतां नापादयति, तत्र तदभावो योग्यानुपलब्धिगम्यः। अणुपरिमाणं च घटे आपाद्यमानं तस्यायोग्यतामेवापादयति, अणुपरिमाणवत्त्वेनैवायोग्यत्वात्। पिशाचत्वाकाशत्वादिकं च जातिरूपतयापाद्यमानमधिकरणयोग्यतान्तर्भूतयोग्यताकं न योग्याधिकरणे घटादावयोग्यतामापादयतीति तदत्यन्ताभावस्तद्वदन्योन्याभावो वा भवत्येव प्रत्यक्षः। अत एव यत्र प्रतियोग्यधिकरणयोरन्यतरस्मिन्नन्यतरसंसर्ग आपाद्यमानोऽन्यतरस्मिन् नायोग्यतामापादयति, तत्र तदधिकरणे तदभावः प्रत्यक्षो योग्यानुपलब्ध्या भवत्येवेति योग्यानुपलब्ध्यर्थः। अर्थान्तरस्य निर्वक्तुमशक्तेः। अत एव वायावुद्भूतरूपसंसर्ग आपाद्यमानस्तत्र योग्यतामेवापादयति, उद्भूतरूपवत्त्वेनैव बहिर्द्रव्यस्य योग्यतावत्त्वादिति तदभावः प्रत्यक्ष एव। अत एव च स्तम्भेऽपि पिशाचत्वसंसर्गे आपाद्यमानस्तत्र नायोग्यतामापादयति, व्यक्तियोग्यतायां जातियोग्यताया अतन्त्रत्वात्। प्रत्युत व्यक्तियोग्यतया तत्र पिशाचत्वस्यैव योग्यतापाद्यत इति तदत्यन्ताभावस्तद्वदन्योन्याभावो वा घटादौ प्रत्यक्ष इति किमधिकं पल्लवेनेति। यद्वा, आकाशत्वादिना तद्भेदज्ञानाभावेऽपि पृथिवीतरत्वस्य पृथिव्यन्योन्याभाववत्त्वस्य योग्यतया तेन रूपेणोपलम्भापादनसम्भवात् तेन रूपेण भेदज्ञाने बाधकाभावः। येन रूपेण यत्र यदुपलम्भापादनं, तद्रूपावच्छिन्नतदभावस्य तत्र सामर्थ्यसत्त्वेन प्रत्यक्षत्वात्। अत एव घटो न रूपमित्यादिसर्वसाक्षिकः प्रत्ययः। अन्यथा रूपत्वावच्छिन्नाभावस्यातीन्द्रियप्रतियोगिकतयाप्रत्यक्षत्वापातात्। तस्मादुक्तमेव नियामकमिति।

इदं तु ध्येयं — पृथिवी इतरभिन्नेत्यत्रेतरत्वेनाभावस्याप्युपस्थितेस्तदन्यो-न्याभावोऽपि साध्यः, न तु तेन सह स्वरूपभेदः। साध्यभेदे मानाभावात्। न

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

च पृथिवीतरत्व पृथिव्यन्योन्याभाववत्त्वम् । तच्च नाभावेऽस्ति । अभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणयोरनङ्गीकारादिति वाच्यम् । पृथिवीत्वासामानाधिकरण्यावच्छिन्नमेयत्वरूपभावाभावसाधारणाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावाधिकरणस्याप्यभावस्याङ्गीकारे बाधकाभावात् । किं बहुना, पृथिवीभिन्नसर्वविषयतानुयोगिविषयत्वरूपभावाभावसाधारणाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतया जलादिवद्भावस्याप्यन्योन्याभावसाधनमप्यत्यूहमेव । युक्तं चैतत् । अभावप्रतियोगिकोऽभावाधिकरणको वा नाभावोऽभ्युपेयत इत्यत्र च स्वप्रतियोगिनैव वल्लप्ताधिकरणेनैवोपपत्तेर्नातिरिक्तकल्पनमित्येव बीजम् । भावाभावसाधारणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणकाभावातिरिक्ताभावस्याङ्गीकारात् । अभावेन सह (स्व)रूपभेदस्य साध्यत्वादिति मणिकृद्वचन चाभावप्रतियोगिकाभावानङ्गीकारेऽपि नानुपपत्तिरित्यभिप्रायेणेति ।

इद तु विचार्यते —पक्षतावच्छेदकभेदे एवात्र सिद्धसाधनमिति यन्मणिकृतोक्त, तत्र सङ्गच्छते । पक्षतावच्छेदकाभेदेऽपि यदि तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्धिं साध्यस्योद्देश्या, तदा [illegible] सा [illegible] [illegible]मितिप्रतिबन्धादवश्यं सिद्धसाधनं भवत्येव । पक्षतावच्छेदकभेदेऽपि यदि समूहालम्बनानुमितिरुद्देश्या, तदा अनुमितेः पक्षतावच्छेदकभेदेन [illegible] [illegible]पपद्यत इत्येति नाशन सिद्धसाधनमित्यतः सिद्धसाधने पक्षतावच्छेदकभेदो न तन्त्र, अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादिति ।

अत्र मिश्रा —[illegible] [illegible] नाय विचारः, किन्तु सिद्धसाधनमात्रादाय । तत्र च [illegible] प्रतिबन्धकत्वात् तदभाव पक्षतावेन हेतु[illegible] [illegible] [illegible] तत्र पक्षता नाः [illegible] [illegible] सिद्धसाधन पक्षतावच्छेदकभेदाद् भवति । पक्षतावच्छेदकभेदे तु [illegible] पृथिवी [illegible] [illegible] पक्षता न भवेति नात्र सिद्धसाधनमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु —पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सिद्धसाधनमेव, उद्देश्यसिद्धेः । अथ पृथिवीत्वावच्छेदेन [illegible]निर्दिष्टोद्देश्या, तदा तदसिद्धत्वात् सिद्धसाधनमिति पक्षतावच्छेदकाभेदे [illegible] सिद्धसाधन नास्त्येव । यत्र तु [illegible] [illegible] [illegible]निर्दिष्टोद्देश्या, न [illegible] पक्षता-

DR.RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

वच्छेदकनानात्वे एकपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्ध्यापरपक्षतावच्छेदकावच्छेदेना-सिद्ध्या भवत्यंशतः सिद्धसाधनमिति पक्षतावच्छेदकनानात्वे तत्र तन्नमुक्तं, पक्ष-तावच्छेदकैक्ये सति सिद्धसाधनादेवेति दिक् ।

यच्चोक्तं मणिकृता — घटत्वेनेतरभेदनिश्चयेऽपि पृथिवीत्वेनेतरभेदसंशयो भविष्यतीति, तत् समानप्रकारकत्वेनैव संशयनिश्चययोः प्रतिबन्धकत्वमभिप्रेत्य। अत एव धूमवत्त्वेन वह्निमत्त्वनिश्चयेऽपि पर्वतत्वेन वह्निसंशय उदाहृतः। यद्यप्येवं सति घटत्वेन निश्चयानन्तरं प्रमेयघटोऽस्ति न वेति संशयापातः, एवं भूतले घट इति ज्ञानानन्तरं घटवद् भूतलं न वेति संशयापातः, निश्चयस्य भिन्नप्रकारकत्वे-नाप्रतिबन्धकत्वात्। तथा च समानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकता वाच्या। तथा च पृथिवीत्वेनापि घटे कथमितरभेदसंशयः, घटत्वेन रूपेण तन्निश्चयसत्त्वादिति। तथापि समानविषयकत्वेनापि प्रतिबन्धकताङ्गीकारे घटत्वेन निर्णयानन्तरं नीलघ-टत्वेन संशयो न स्यात्। तस्माद् यद्रूपेण निर्णयस्तद्रूपव्यापकत्वेन गृहीतो यो धर्मस्तदवच्छिन्नत्वेनोपस्थिते न संशय इति वाच्यम्। तथा च यत्र घटत्वव्यापकता पृथिवीत्वस्य न गृहीता, तादृशस्थले पृथिवीत्वेन संशयो भविष्यतीत्येतत्परोऽयं मणिः। अत एवेदंपर्वतत्वेन वह्निनिश्चये पर्वतत्वेन न वह्निसंशय इति सिद्धान्तः। पर्वतत्वस्य इदंपर्वतत्वव्यापकतया ग्रहात्। अत एव यदा पृथिवीत्वे घट(त्व)व्यापक-तापि दैवाद् गृहीता, तत्र कथं पृथिवीत्वेन रूपेण संशय इत्याक्षेपं मनसि निधाय मणिकृता पक्षान्तरमुक्तं — यद्वा घटादिभिन्नपृथिवीत्वेन पक्षतेत्यास्तां ग्रन्थविस्तरः।

नन्वेवमपि आकाशमितरेभ्यो भिद्यते आकाशत्वादित्यादिव्यतिरेकिणि सा-ध्याप्रसिद्धिर्नोद्धृतैव। नहि पृथिव्येकदेशे घटादौ साध्यप्रसिद्धिवत् तत्राप्येक-देशे तथा अस्तीति चेत्। अत्र मणिकृतः — त्रयोदशान्योन्याभावास्त्रयोदशसु प्रत्येकं प्रसिद्धाः पृथिव्यादौ साध्यन्ते। यद्वा, जल तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नप्रति-योगिकान्योन्याभाववद् द्रव्यत्वात् तेजोवदिति त्रयोदशभिन्नत्वस्य सामान्यतः सिद्धौ पृथिव्यां त्रयोदशभिन्नत्वं साध्यत इति न साध्याप्रसिद्धिरित्याहुः।

मिश्रोपाध्यायाः — प्रत्येकान्योन्याभावत्वमिह साध्यतावच्छेदकमुत समु-दिताभावत्वम्। नाद्यः, असाधारण्यात्, जलादिभिन्नवाय्वादेः सपक्षात् पृथिवी-त्वेनेतरव्यावृत्तत्वात्। नान्त्यः, अभावसमुदायस्याप्रसिद्धत्वादिति प्रथमपक्षे दूष-णं समर्पयन्ति।

तत्र मिश्रा — साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्व्यावृत्त्या नासाधारण्यं, किं त्वनुमितिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्व्यावृत्त्या। तच्चेहाप्रसिद्धं, समुदित स्यानुमितिविषयस्यान्यत्राप्रसिद्धेरिति नासाधारण्यमिति भूषयन्ति। तच्चिन्तनीयम्। असाधारण्य सत्प्रतिपक्षतया दोषावहम्। न च प्रत्येकं साध्यवद्व्यावृत्तत्वे तत् सम्भवति। अभावसमुदायरूपानुमितिविषयविरोधाभावादिति खलु मिश्राणामभिसन्धि। स चायुक्त। प्रत्येक साध्यवद्व्यावृत्त्या प्रत्येकसाध्याभावसिद्धिसामग्र्या मिलितसाध्यासिद्धे प्रतिबन्धनियमात्। समुदायाभावज्ञानस्य समुदायज्ञानविरोधित्वात्। किं बहुना, प्रत्येकसाध्यसाधने मिलितसिद्धिवत् प्रत्येकसाध्यवद्व्यावृत्त्या प्रत्येकाभावे साध्यमाने मिलिताभावसिद्धिरप्यनुमितिविरोधिनी दुर्वारैवेति नायं पन्था। तस्मादसाधारण्य दशाविशेषे दोष इतीह निशेषदर्शनसत्त्वान्न तदवतार इत्येव समाधानम्।

वस्तुतस्तु — स्वस्वाधिकरणस्थितानितेन जलादिभेदाना त्रयोदशत्व गृहीत्वा त्रयोदशत्वावच्छिन्नभेदा पृथिव्यां साध्यन्ते। त्रयोदशत्वावच्छिन्नभेदवत्तया च न जलादेर्ज्ञान, तद्भेदस्य तत्राज्ञानादिति नासाधारण्यम्। अत एव व्यतिरेकव्याप्तिग्रहोऽपि नानुपपन्न। जलादौ व्यासज्यवृत्तित्रयोदशत्वरूपधर्मावच्छिन्नभेदाभावस्य सत्त्वात्। व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य यत्किञ्चिदाश्रयासत्त्वेन सत्त्वाज्जलादौ स्वभेदाभावेन विशिष्टाभावसत्त्वात्। अत एव च नान्वयित्वशङ्कापि, त्रयोदशत्वावच्छिन्नभेदवत सपक्षस्याभावादिति युक्तमुत्पश्याम। यद्वेति द्वितीयपक्षे यद्यपि जल तेज प्रभृतिद्वादशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववदित्यनेन पृथिव्यन्योन्याभावो जले सिध्यति, न तु जलान्योन्याभाव पृथिव्यामित्युद्देश्यासिद्धि, तथापि तेज प्रभृतिद्वादशभिन्नत्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्व तदर्थ इति भवति पृथिव्या जलभेदस्यापि सिद्धिरिति मिश्रा।

वस्तुतस्तूक्तानुमानानन्तर यद् यद्भिन्न, तत् तन्निष्ठभेदप्रतियोगीति ज्ञान सहितेन तस्मोत्तरकाल जलभेदोऽपि पृथिव्या गृह्यत इति मणिकृदाशय। वस्तुतस्तु इतरभेदप्रतियोगिन मेयत्वादित्यनुमानेन लाघवादेकभेदप्रतियोगित्व विषय (इति) इतरत्वावच्छिन्नभेद सामान्यत प्रसिद्ध पृथिव्या साध्यत इति न कोऽपि दोष इति प्रतिभाति।

प्राञ्चस्तु — अभावसाध्यको व्यतिरेकी क्वचित् साध्यप्रसिद्धि विनापि सा

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

धयितुं शक्यते, यत्र भाव सुप्रसिद्ध इतीहापीतरतादात्म्यजलत्वादिव्यापकतया पृथिवीत्वाभावग्रहात् तदभावरूपेण पृथिवीत्वेन तद्भेद पूर्वाप्रसिद्ध एव सिध्यति, सामग्री(स)त्त्वादिति नान्वयित्व, नासाधारण्य, न व्याप्तिग्रहानुपपत्तिरिति वदन्ति।

अत्रेद विचार्यते — इतरतादात्म्यजलत्वादिव्यापकतया हेत्वभावग्रहाद् हेतुना जलत्वा(द्य)त्यन्ताभावसिद्धिरस्तु । जलाद्यन्योन्याभावसिद्धिस्तु कुत । व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यैव सिद्धे, वह्न्यभावेन धूमाभाववदिति ।

अत्रोपाध्यायाः — जलत्वाद्यत्यन्ताभाव एव जला(द्य)न्योन्याभाव, न तु भिन्न, प्रमाणाभावात् क्लृप्तेनैव धर्मात्यन्ताभावेन धर्म्यन्योन्याभावबुद्ध्युपपत्तौ तन्नियामकधर्म्यन्तरकल्पनागौरवाच्चेति ।

अत्र मिश्रा — धर्म्यन्योन्याभावधर्मात्यन्ताभावयोरैक्य न घटते । तथा सति घटे पटत्व न, घट पटो न इति प्रतीत्योर्वैलक्षण्य न स्याद्, विषयभेदाभावात् । किञ्च, वायौ रूपात्यन्ताभाव प्रत्यक्ष, रूपवदन्योन्याभावस्तु न प्रत्यक्ष, अन्योन्याभावे योग्याधिकरणत्वस्य योग्यतावच्छेदकत्वादिति स्वोक्तिविरोध । एकस्य योग्यत्वायोग्यत्वयोर्विरोधात् । अपि चैव सति घटत्वात्यन्ताभावधीर्न स्याद्, घटत्वत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकरूपस्य दुरवधारणत्वात् । तस्य च घटेतराद्यघटितस्य घटत्वात्यन्ताभावधीसाध्यतयाऽऽत्माश्रयाज्ज्ञातुमशक्यत्वादिति समादधते ।

अत्रेद शङ्क्यते — घटे पटत्व नेत्यत्र पटत्वससर्ग आरोप्य । घट पटो नेत्यत्र तु पटत्वमेव तादात्म्यरूपमारोप्यमित्येव भेद । न त्वभावांशेऽपि भेद । किञ्च, घटान्योन्याभावाभावो घटत्वमिति त्वयाप्युररीक्रियते । तथा च यो यदभाव स तदभाव इति व्याप्त्या घटत्वप्रतियोगिकत्व तद्वदन्योन्याभावेऽवश्यमभ्युपेयमेवेति प्रतीतिर्वलक्षण्य यथाकथञ्चित् समर्थनीयम् । यच्च वायौ रूपवदन्योन्याभावाप्रत्यक्षत्वेन स्वोक्तिविरोध इत्युक्तम् । तदपि न । अन्योन्याभावत्वप्रकारकप्रमातावधिकरणयोग्यतायास्तन्त्रत्वस्य मयाऽङ्गीकाराद् वायौ रूपवदन्योन्याभावत्वप्रकारकप्रतीतिनिरस्तेति तद्व्यावर्थाद् विरोधगन्धाभावात् । यच्च घटत्वात्यन्ताभावधीर्न स्यादेवमिति । तदपि न । घटत्वात्यन्ताभावत्वप्रकारकज्ञान एव घटत्व ज्ञानस्य हेतुतया घटत्वविशिष्टज्ञानाद् घटान्योन्याभावत्वप्रकारकप्रतीत्यनन्तर घटेतरत्वविशिष्टज्ञानसम्भवेन घटत्वात्यन्ताभाव(त्व)प्रकारकप्रतीत्युपपत्ते । किं बहुना, प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेवाभावधिय जनकमिति न नियम । यथा तथा प्रमे-

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

यमिह नेति मत्यनापत्ते । किन्तु सप्रकारकप्रतियोगिज्ञानमभावधीहेतुः । तथा च घटवृत्तित्वादिरूपातिप्रसक्तधर्मप्रकारकघटत्वज्ञानादपि घटत्वात्यन्ताभावधी सम्भवतीति न घटेतरावृत्तित्वज्ञानं नियमतोऽपेक्ष्यत इत्यलमतिविस्तरेणेति ।

अत्र नव्या — यदि धर्मात्यन्ताभावधर्म्यन्योन्याभावयोरैक्यं, तदा वृक्षे संयोगाभाववत् संयोगवदन्योन्याभावोऽप्यस्तीति भेदाभेदापत्त्या सिद्धान्तव्याकोप, भेदस्य स्वरूपभेदव्याप्यतया तस्य द्वित्वादिमङ्ख्योत्पत्तिनियामकतया द्वाविति बुद्धिप्रसङ्गश्चेति वदन्ति । तच्चिन्त्य — सिद्धान्तव्याकोपस्यापि युक्त्यभावेन धर्मिद्वयकल्पनागौरवेण च सोढव्यत्वात् । अत्यन्ताभावविशेषवदन्योन्याभावविशेषस्यैव स्वरूपभेदव्याप्यत्वाच्चैकस्मिन् वृक्षे द्वित्वाद्यनुत्पत्तेरित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति ।

अत्रेदं प्रतिभाति — वस्तुभेदे सर्वत्र प्रतीतिरेव प्रमाणम् । सा च यथा घटपटयोरयं घटः, अयं पट इत्याकारा विलक्षणेति तयोर्भेदः, तथा घटत्वात्यन्ताभावे घटत्वप्रतियोगिकत्वया घटान्योन्याभावे घटप्रतियोगिकत्वयानुभूयमाने विलक्षणेति कथं तयोर्न भेदः । अन्यथा घटप्रतियोगित्वानुभवो भ्रान्त(न्ति) स्यात् । न चेष्टापत्तिः । प्रमात्वेनैवोपपत्तौ भ्रमत्वाकल्पनात् । न चात्यन्तान्योन्याभावयोर्धर्मिभेदकल्पनागौरवात् प्रतीतेर्भ्रमत्वं कल्प्यमिति वाच्यम् । एवं सति घटपटयोरपि भेदो न स्यात्, वैलक्षण्यप्रतीतेरुक्तक्रमेण भ्रमत्वकल्पनात् । धर्मिद्वयकल्पनागौरवस्य प्रतीतिबलात् प्रामाणिकत्वमिति यदि, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । न च यो यदभावः स तदभाव इति व्याप्त्या घटत्वाभावो घटान्योन्याभाव इति वाच्यम् । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नघटस्यैव घटान्योन्याभावाभावरूपतया घटत्वस्य तदभावरूपत्वाभावात् । किञ्च, सहभावनियतधर्मात्यन्ताभावधर्म्यन्योन्याभावयोरैक्ये तथाभूतवस्तुद्वयोच्छेदः सर्वत्र प्रसज्येत । विलक्षणप्रतीत्योरपि त्वदुक्तरीत्या ध(म)र्मि(र्मि)द्वयकल्पनागौरवेण वस्तुद्वयाव्यवस्थापकत्वात् । व्यवस्थापकत्वे प्रकृतेऽपि स्यादिति दिक् ।

नन्वेवं सति प्रकृते कथं जलाद्यन्योन्याभावसिद्धिरित्याक्षेपस्य कथं परिहार इति चेद्, इत्थं — तादात्म्यरूपसम्बन्धेनेतरं प्रति व्यापकतया पृथिवीत्वाभावग्रहात् तदभावरूपेण पृथिवीत्वेन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नेत(र ? रा)भावस्य सिद्धिः । यत्सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतया यद्ग्रहः, तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव तदभावेनानुमितेः स एवान्योन्याभाव इति नानुपपत्तिः । किञ्च, यद्व्यापकतया

DR RUPNATHJI(DR RUPAK NATH)

हेत्वभावग्रहः, तद्धिरेऽप्यभावस्तद्धेतुना सिध्यतीति प्रत्यक्षमणिसारे व्युत्पादितम् । तथा च जलत्वा(च)त्यन्ताभाववद् जलाद्यन्योन्याभावोऽपि जलत्वादिविरोध्यवश्यं सिध्यतीति सङ्क्षेपः । व्यतिरेक्युदाहरणस्थलान्तरं चातिविस्तारभिया नेह विशिष्य विविच्यत इति वेदितव्यम् ॥

इति व्यतिरेकिग्रन्थः ।

अथार्थापत्तिनिरासः ।

एवं व्यतिरेकिणि निरूपितेऽर्थापत्तिर्नानुमानान्तर्भूतेति भट्टादिमतमपास्तम् । अर्थापत्तेरपि केवलव्यतिरेक्यनुमानरूपत्वात् । नन्विदमयुक्तं — ज्योतिःशास्त्रोदितलिङ्गादिना देवदत्तः शतवर्षजीवीति ज्ञात्वा प्रत्यक्षेण जीवी गृह एवेत्यवधार्य योग्यानुपलब्ध्या च गृहे नास्तीति यत्र निश्चितं, तत्र जीवित्वग्राहकगृहसत्त्वनियमग्राहकप्रमाणयोर्विरोधे इदं वा प्रमाणमिदं वेति संशयात् स जीवति न वेति संशयः, तदनन्तरं जीवनकल्पने लाघवावतारे ज्योतिःशास्त्रप्रामाण्यरक्षादिरूपतर्कावतारे च जाते जीवनोपपादकं बहिःसत्त्वं तत्र कल्प्यते । तत्र प्रमाणसहकारिता तर्कस्य, तच्चान्यत्रेति प्रमाणद्वयविषयकप्रामाण्यसंशयस्य तज्जन्यजीवनादिसंशयस्य वा सहकारी स इति संशयकारणिकार्थापत्तिरवश्यमङ्गीकार्या, अनुमितिसामग्रीविरहादिति चेत् । अत्र वदन्ति — 'प्रमाणयोरनयोरेकं बाध्यं, विरुद्धार्थग्राहित्वादि'ति सामान्यतो दृष्टमवश्यमुभयसिद्धावतारमुररीकार्यम् । अन्यथार्थद्वयकल्पनाप्रसङ्गात् । तथा चात्रानुमाने जीवनतर्कादिसहकृते गृहनियमग्राहिणो बाध्यत्वं विषय इति निष्परिपन्थिजीवनग्राहिप्रमाणाज्जीवित्वलिङ्गनिश्चयाद् अनुमान एव बहिःसत्त्वं ज्ञायते देवदत्तो बहिरस्ति जीवित्वे सति गृहासत्त्वादिति (कथंकृत)मर्थापत्त्या ।

ननु अनयोरेकं प्रमाणमिति ज्ञानानन्तरं जीवनादिसंशयानन्तरं च यत्र तर्कावतारस्तत्र तदा सामान्यतो दृष्टावतारस्य नष्टत्वात् संशयसहकार्येव तर्क इति कृतार्थापत्तिर्मानमिति चेद्, न । संशयानन्तरमपि तर्कावतारो विमर्शसाध्यतां किञ्चिद् विलम्बावश्यकत्वे पुनः संशयस्तत्रापि कल्प्यः । तद् वरं क्लृप्तप्रमाणभावस्य सामान्यतो दृष्टस्यैवावतारः कल्प्यतां, किमर्थापत्त्या मानान्तरेण ।

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

एवमनुपपत्तिरन्(णता 'णा)प्यर्थापत्तिरपास्ता । जीविनो गृहाभावस्य बहिः सत्त्वं विनानुपपन्नं सत् कल्पयतीति हि सा । सा च पूर्वानुमानेनैव गतार्था । ननु गृहेऽभावविशिष्टो यदि न स्यात् देवदत्ते कथमनुमापयतु, व्यधिकरणत्वात् । पक्षधर्मताज्ञानस्यानुमापकतया तन्त्रत्वात् । न च गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं देवदत्तवृत्ति तत्र बहिः सत्त्वानुमापकमिति वाच्यम् । तस्य ग्रहणानियमादिति चेद् । अत्राहु — गृहे देवदत्तस्याभाव इति ज्ञाने षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य प्रतियोगित्वस्य प्रकारतया गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य लिङ्गस्यावश्यमुपस्थानादनुमानप्रवृत्तिरिति न सामग्री दुर्भिक्षमिति नार्थापत्तिस्तद्वादिभिर्मूलेति ।

अत्रेदमालोचयाम — गृहे देवदत्तस्याभाव इत्यत्र षष्ठ्यर्थप्रतियोगित्वरूपसम्बन्धभानेऽपि प्रतियोगित्वत्वभाने मानाभाव । षष्ठ्या सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धोपस्थापकत्वात् । अन्यथा नानार्थत्वप्रसङ्गात् । किञ्च, गृहे देवदत्तो नेति ज्ञानस्थलेऽनुमितिसामग्र्यसम्भव एव । संसर्गमर्यादया प्रतियोगित्वरूपलिङ्गस्य भानेऽपि प्रतियोगित्वत्वरूपलिङ्गतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यानुमितिहेतोरसम्भवात् । न च बहिः सत्त्वं विना गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमनुपपन्नमिति ज्ञानमर्थापत्तिवादिनापि हेतुतया वाच्यं, तथा च प्रतियोगित्वत्व(रूप?)प्रकारकज्ञानमुभयसमाधेयमिति वाच्यम् । गृहे देवदत्ताभावो देवदत्ते बहिः सत्त्वं विनानुपपन्न इति ज्ञानस्यार्थापत्तिवादिना हेतुत्वेनाङ्गीकारात् तन्मते प्रतियोगित्वत्वप्रकारकज्ञानानावश्यकत्वात् । न च संसर्गमर्यादया प्रतियोगित्वभानानन्तरं मानसं तत्प्रकारकज्ञानमस्तु, प्रमाणान्तरकल्पनातो लाघवादिति वाच्यम् । सामग्रीबलेन प्रमाणान्तरसिद्धावीदृग्गौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अन्यथोपनीतभानेनान्यथासिद्धमनुमानमपि मानान्तरं न स्यात् । अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायवदर्थापयामीत्यनुव्यवसायस्यात्रापि सत्त्वात् । यत्र यदा सविता तदा भूमेरालोकवत्ता, यदा नद्या पूराधिक्यं तदा तदुपरिदेशे वृष्टिरित्यादिसमर्थापत्तिरेव । व्यधिकरणेनानुपपत्तेरर्थापत्तित्वात् । अत्र च सामानाधिकरण्यज्ञानानपेक्षतयानुमितित्वनातिरभावात् । एवमिह साध्याधिकरणवृत्तित्वानात्मकमनपानीतमित्यनुमित्यपेक्षया वैलक्षण्यम् । तस्मादनुमानं *सामानाधिकरण्येनावश्यम्भावधी, अर्थापत्तिश्च व्यधिकरणेनावश्यम्भावधीरिति परस्परवैलक्षण्यात् तयोर्वैलक्षण्यमिति पृथक् प्रमाणमेवार्थापत्तिरिति ।

* 'समानाधिकरण' इति वा स्यात् ।

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

स्यैवेति तदुपात्त, न तु तद्यवच्छेदक(त्व?)म् । तज्जनकजनकतापर्यन्तमसम्भवाप नुच्यते । अन्यथानुमितिचरमकारणपरामर्शजनकीभूत मानसज्ञान, शाब्द नानुच्यते । अन्यथानुमितिचरमकारणपरामर्शजनकीभूतमानसज्ञानं, शाब्दं तज्जनकवाक्यत्वमसम्भव्येव स्यात् । यथा च शाब्दज्ञानमेवाहत्य चरमकारण परामर्श जनयति, तथा वक्ष्यते । शाब्दज्ञानपद तु 'नायमाभास', तल्लक्षणा योगादि'ति न्यायबहिर्भूतकण्टकोद्धारवाक्यातिव्याप्तिवारणाय । तदपि चरमकार ण(क?)परामर्शजनक(जनक)योग्यताजनकमेव । न च शाब्दमपि तज्ज्ञान भवत्येवेत्य तिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । शाब्दज्ञानत्वेन तत्प्रयोजकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न्यायजन्यज्ञानस्य शाब्दज्ञानत्वेनैव तथात्वात् । कण्टकोद्धारजन्यज्ञानस्य च योग्यताज्ञानत्वेनैव तत्प्रयोजकत्वाच्छाब्दमशाब्द वा भवत्वित्यत्र न कश्चिद् विशेष । वाक्यपद चातोक्ते वह्निव्याप्यवानयमवाधिताग्निरिति वाक्यावयवावय वेऽतिव्याप्तिवारणाय । तदर्थश्च वाक्यान्तराघटकवाक्यत्वमिति नातिव्याप्ति । नन्वेवमपि, पर्वते वह्नि, धूमो यत, धूमश्च वह्निमन्मात्रवृत्ति, अत स्तादृशधूमे पर्वतवृत्तित्व, तस्मादस्ति पर्वते वह्निरित्यादिन्यायसमानार्थकन्या

| यानात्मक(त्व?)वाक्येऽतिव्याप्तिरिति चेद्, न । तत्र सर्वसम्प्रदायमवमत्यानेन कृत इत्थ प्रयोग इति विरोधिजिज्ञासया परामर्शानुत्पादात् तत्प्रयोजकत्वगर्भल क्षणाभावेनातिव्याप्तिनिरासादिति तात्पर्यं वर्णयन्ति ।

अत्र नव्या — न्यायजन्यज्ञानस्यापि विशेषणज्ञानत्वेनैव परामर्श प्रति प्रयोजकत्व, न तु शाब्दत्वेनेत्यसम्भव । न चान्वयव्यतिरेकाभ्या वादिनस्तथा विधपरामर्श प्रति शाब्दत्वेनेन प्रयोजकत्वम् । तथा सति कृतसमयवाद्युक्तप्रयोग प्रयोज्यपरामर्श प्रति कण्टकोद्धारजन्यज्ञानस्यापि शाब्दज्ञानत्वेनैव प्रयोजकत्वमि त्यतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । किञ्च, पर्वते वह्नि, धूमो यत इत्यादिन्यायसमानार्थके वाक्येऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैव । न च प्रागुक्तरीत्या तद्वारणम् । सभाक्षोभादिना तादृशसम्प्रदायविस्मरणे निराधिजिज्ञासानुत्पादेन तादृशवाक्यस्यापि परामर्शप्रयो जकशाब्दज्ञानजनकतानपायादिति यातेर्वज्रलेपत्वादिति ।

अत्रेद प्रतिभाति — सम्प्रदायाभिज्ञासम्भ्रान्तवादिप्रयोगप्रयोज्यपरामर्श त्वावच्छिन्नप्रयोजक यच्छाब्दज्ञान, तज्जनकवाक्यत्व विवक्षितम् । कण्टकोद्धार वाक्य तु न तथा । समयमन्तरेण वादप्रवृत्तौ तज्जन्यशाब्दज्ञान विनाप्युक्तपरा मर्शोत्पत्त्योक्तपरामर्शत्वावच्छिन्नप्रयोजकज्ञानजनकताविरहात् । एव न्यायसमाना-

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

थैकवाक्येऽप्यतिव्याप्तिरपास्ता। सम्प्रदायाभिज्ञसम्भ्रान्तस्य तादृशवाक्यश्रवणाद् विरोधिजिज्ञासया परामर्शानुत्पादात्। अत एवावाल्यं न्यायसमानार्थकवाक्य एव व्युत्पन्नो यस्तस्य विरोधिजिज्ञासानुत्पत्त्यातिव्याप्तिरिति निरस्तम्। तस्य सम्प्रदायानभिज्ञत्वात्। तत् प्रति तन्न्यायत्वस्येष्टापत्तिपराघातादापादयितुमशक्यत्वादित्यपि कश्चित्।

इदं तु शङ्क्यते — तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वं फलोपधानं स्वरूपयोग्यता वा। नाद्यः। दैवात् प्रतिबन्धादिवशाद् यत्र न परामर्शोत्पादः, तत्र न्यायलक्षणाव्याप्तेः। नान्त्यः। स्वरूपयोग्यतावच्छेदकापरिचयात्। परिचये च तदेव लक्षणमस्तु। किमनेन। किञ्च, प्रतिज्ञादिष्ववयवेष्वतिव्याप्तिः। वाक्यसमुदायरूपस्य न्यायस्य समुदायिप्रतिज्ञाद्यनतिरिक्तत्वात् तज्जन्यज्ञानस्य प्रतिज्ञादिजन्यत्वादिति।

अत्र ब्रूमः — वायुक्तप्रयोगस्थलीयपरामर्शव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिज्ञानजनकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं विवक्षितम्। तच्च क्वचित् परामर्शानुत्पादेऽप्यस्त्येवेति नाव्याप्तिः। प्रत्येकावयवेषु च तादृशज्ञानजनकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं नास्तीति न प्रत्येकावयवातिव्याप्तिरिति दिक्। एतल्लक्षणेन प्रतिज्ञादिवाक्यपञ्चकत्वमुपलक्ष्यत इति केचित्। तन्न। प्रतिज्ञादिवाक्यस्य न्यायघटितत्वेनात्माश्रयादिदोषप्रसङ्गात्। आकाङ्क्षा(?)क्रमोक्तवाक्यपञ्चकत्वमुपलक्ष्यत इत्यपरे। तदपि न। पर्वते वह्निरित्यादिवाक्यपञ्चकातिव्याप्तेः, प्रतिज्ञावाक्यस्याकाङ्क्षाक्रमं विनाप्यभिधानाच्चेति।

ननु न्यायजन्यज्ञानं साक्षादेवानुमितिचरमकारणपरामर्शं जनयतु, किं मध्ये ज्ञानान्तरेण। एवं च लक्षणे जनकत्वमेव प्रवेशयितुमुचितं, न तु जनकजनकत्वमिति चेद्, अत्र मिश्राः— न्यायजन्यज्ञानस्य वादिवाक्यजन्यतया नित्यमप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे न सामर्थ्यमिति तेन पदार्थोपस्थितिरूपेण धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यमित्यादिज्ञानं व्याप्त्यादिविषयकं जन्यते। तेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्श उत्पद्यत इति न्यायजन्यज्ञानं परामर्शप्रयोजकमेव न तु तज्जनकमिति नानुपपत्तिरिति वदन्ति।

अत्र शङ्क्यते — अप्रामाण्यसंशयोऽपि धर्मिज्ञानकोट्युपस्थित्यादिसाध्यतया सर्वत्र नावश्यक इति यत्रैव न धर्म्यादिधीः, तत्र तदभावेन न्यायजन्यज्ञाना-

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

दनुमितिचरमकारणपरामर्श एव साक्षादुत्पाद्यतां, किमन्तरा विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिपरामर्शस्वीकारेण । न चैव शाब्दपरामर्श एवानुमितिहेतुरस्तु । व्याप्तिविशिष्टलिङ्गे पक्षवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शस्यानुमितिहेतोः शाब्दरूपत्वाभावान्मानसपरामर्शस्वीकारात् । उदाहरणोपनीतव्याप्तेरुपनयोपनीतपक्षधर्मतायाश्चैकत्र द्वयमिति न्यायेन न्यायजन्यपरामर्शेन विषयीकरणात् तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वात् । न चोपनयावयवोपनीतव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वं कुतो न विषयीकरोति तदिति वाच्यम् । उपनयस्योदाहरणोपनीतव्याप्त्यंशेऽनुवादरूपतया तदुपनायकत्वाभावात् । अननुवाद्यस्य वाक्योपनेयत्वाद् इत्युपाध्यायमतमेव रमणीयमिति ।

अत्रेदं प्रतिभाति — न्यायजन्यज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्काविरहे तत एवानुमित्युत्पत्तौ मानसः परामर्शः सर्वथा व्यर्थ एव । न चोपनयस्य तत्सार्थकता । अवान्तरवा(क्ययोः/क्यार्थयोः)पस्थितत्वमात्रस्यैव महावाक्यार्थबोधविषयतायां तन्त्रत्वाद्, अननुवाद्यत्वस्य तत्प्रवेशे गौरवात् । न चैवमनुवाद्यस्यापि वाक्यप्रतिपाद्यत्वे 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'त्यत्र लौहित्यवदुष्णीषस्यापि सोष्णीषा इति वाक्यान्तरप्राप्तस्य प्रतिपाद्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । लोहितोष्णीषा इति वाक्यजन्यप्रतीतिविषयत्वस्य प्रतिपाद्यत्वस्य लौहित्यवदुष्णीषेऽपि सत्त्वेन तदापादनस्येष्टापत्तिपराहतत्वात् । तद्वाक्यतात्पर्यविषयत्वलक्षणप्रतिपाद्यत्वस्य त्वन्यतः प्राप्ते उष्णीषे लौहित्यवदभावात् । तस्मादुपाध्यायमतं न साधु । मिश्रमतमप्यप्रामाण्यशङ्काकान्तरस्य परामर्शोत्पादकतया कादाचित्कपरमेव । तथा च क्वचिन्न्यायजन्यपरामर्शात् साक्षादनुमितिहेतुपरामर्शोत्पत्तिः, क्वचिन्मध्यवर्तिमानसपरामर्शजनकद्वारा । तत्र चानुमितिचरमकारणपरामर्शव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं जनकजनकसाधारणं लक्षणं विवक्षितमिति पक्षधरमिश्राभिप्रायः ।

नन्वेवमपि यत्राप्रामाण्यशङ्काविरहेण न्यायजन्यपरामर्शादेवानुमितिः, तत्र न्याये लक्षणमिदमव्याप्तमेवेति चेद्, अत्र ब्रूमः — वादिप्रतिवाद्युभयानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वप्रयोजकत्वान्यतरवद् यच्छाब्दज्ञानं, तज्जनकत्वस्य लक्षणार्थत्वात् । तच्च साक्षादनुमितिजनकत्वात् तज्जनकपरामर्शप्रयोजकत्वाद् वेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । नव्यास्तु — शब्दपरामर्शस्याबाधितत्वादिविषयकत्वाभावेन नातो नानुमितिः, किन्तु मानसोऽबाधितत्वादिविषयकपरामर्शोऽस्य वाच्य एवमाहुः ।

DR RUPNATHJI(DR RUPAK NATH)

इदं तु विचार्यते — ईश्वरास्तित्वज्ञानवतो नैयायिकस्य तन्नास्तित्वबोधकवादिवाक्यादन्वयबोध एव न, अयोग्यतानिर्णयसत्त्वात् । तथा च शाब्दज्ञानजनकत्वं कथं न्यायलक्षणमिति ।

अत्रोच्यते — मदीयं येनेश्वरसत्त्वज्ञानं प्रमाणेन जनितं, 'तदेतदीयनास्तितावोधकप्रमाणाद् दुर्बलं बलीयो वेति संशयेनाहितात् स्वज्ञानाप्रामाण्यसंशयादास्कन्दित तदयोग्यताज्ञानं शाब्दज्ञानप्रतिबन्धाय न प्रभवतीति शाब्दज्ञानं न्यायवाक्यादुत्पद्यत एव । बाधकाभावात् ।

नव्यास्तु — बाधस्यानाहार्यज्ञानविरोधितया प्रत्यक्षादिवदनाहार्यशाब्दादिविरोधित्वेऽपि वादिवाक्यादाहार्यशाब्दज्ञाने बाधकाभावः । एवं सत्प्रतिपक्षादावप्याहार्यानुमितिद्वयमुत्पद्यत एवेति समादधते ।

नन्विदमनुपपन्नम् । प्रत्यक्षे भिन्नरूपेण बाधस्य विरोधित्वमिति तत्रानाहार्यप्रत्यक्षत्वस्य तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽपि परोक्षत्वरूपबाधसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदकेऽनाहार्यत्वविशेषणे मानाभावात् कथमाहार्यं परोक्षं बाधे सत्युत्पद्यतामिति चेद्, अत्र प्रतिभाति — साक्षात्का(रि?र)निर्णये साक्षात्का(रि?र)बाधत्वेन, साक्षात्का(रि?र)निर्णयान्यज्ञाने बाधत्वेनत्वेन प्रतिबन्धकता वाच्या । अन्यथा संशयसाधारणप्रतिबध्यतावच्छेदकालाभप्रसङ्गात् । तत्र विरोधिज्ञानमात्रस्यानुमित्यादि तत्प्रतिबन्धकत्वात् प्रत्यक्षान्तरसाधारण्यविरहात् । तथा चा(हा)र्यसंशयानुरोधाद् द्वितीयप्रतिबध्यतावच्छेदकेऽप्यनाहार्यत्वविशेषणमावश्यकमिति बाधे सत्यप्याहार्यशाब्दज्ञाने बाधकाभाव इति ।

इदं तु चिन्त्यम् — शाब्दज्ञानं प्रति योग्यताधीर्हेतुरिति कथमयोग्यतानिर्णये सति शाब्दधीः, योग्यताज्ञानविरहात् । न चाहार्ययोग्यताज्ञानादाहार्यशाब्दधीरिति वाच्यम् । विशेषसामग्रीकल्पने मानाभावात् । फलस्याप्यनिर्णयात् । न च लाघवाद् योग्यताज्ञानमेव हेतुः, तच्चाहार्यसाधारणमिति वाच्यम् । [illegible] । तस्मादाहार्यनिर्णय- [illegible] । तत्र लाघवाच्छाब्दधीत्वमेव कार्यतावच्छेदकमस्तु । न त्वाहार्ययोग्यताज्ञानत्वेनाहार्यशाब्दज्ञानं प्रति, प्रमाणाभावाद् गौरवाच्चेति दिक् ।

अनुमितिचरमकारणपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वस्वरूपयोग्यतावच्छेद-

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

कावच्छिन्नवाक्यत्वं लक्षणम् । तच्च बाधादिवशादजनितान्वयबोधेऽप्यस्त्येवेति नानुपपत्तिः । योग्यतावच्छेदकं तु प्रतिज्ञादिपञ्चकगोचरधीविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वमिति वस्तुगतिरिति सङ्क्षेपः ॥

इति न्यायलक्षणम् ।

अथावयवलक्षणम् ।

अवयवलक्षणं तु न्यायजन्यज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम् । न च न्यायावयवप्रतिज्ञाद्यवयवातिव्याप्तिः । तस्य न्यायजन्यज्ञानजनकशाब्दज्ञानाजनकतया तज्जनकत्वाभावादिति केचित् । तन्न । प्रतिज्ञाजन्यज्ञानस्य तदवयवजन्यत्वात् समुदायिभिन्नसमुदायाभावादतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । तस्माद् न्यायभिन्नवाक्यान्तराघटकवाक्यत्वं विवक्षितम् । तच्च अवयवावयवे नास्तीति नातिव्याप्तिः । अवयवावयवस्यावयवघटकत्वादिति नव्याः । तदपि न भव्यम् । न्यायान्तर्भूतावयवद्वयरूपवाक्यघटकतयावयवेऽप्येतल्लक्षणासत्त्वात् । किञ्च, न्यायजन्यज्ञानजनकयोग्यताज्ञानजनके कण्टकोद्धारवाक्ये अतिव्याप्तिः । न च यज्जन्यज्ञानस्य वाक्यजन्यज्ञानत्वेन न्यायजन्यज्ञानजनकता, तत्त्वं विवक्षितम् । अत एव वाक्यपदमपि । योग्यताज्ञानस्य च न वाक्यजन्यज्ञानत्वेन तथात्वमिति वाच्यम् । शाब्दज्ञानपदेनैव तदर्थलाभे वाक्यपदानर्थक्यप्रसङ्गात् । भवतु वा यथाकथञ्चित् तद्दोषोद्धारः । अवयवावयवातिव्याप्तिर्दुरुद्धरा । न च न्यायजन्यज्ञानजनकजनकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं लक्षणार्थः । तच्च नावयवावयवे, किन्तु समुदित इति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सत्यसम्भवापातात् । न्यायजन्यज्ञानजनकजनकताया प्रतिज्ञादिष्वपर्याप्तेरिति ।

तस्मादिदमत्र तत्त्वं — न्यायान्तर्भूतप्रतिज्ञादिपञ्चकस्य परस्परसाकाङ्क्षत्वमिति सर्वसिद्धम् । तथा च न्यायान्तर्भूतप्रतिज्ञादिपञ्चकपरस्पराकाङ्क्षापर्याप्त्यधिकरणत्वं लक्षणम् । अवयवावयवे च न तथा, प्रत्येकाकाङ्क्षायाः प्रत्येकावयव एव पर्याप्तेः । यद्वा, प्रतिज्ञादिपञ्चकप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्प्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वं प्रतिज्ञादिपञ्चकविशेष्यकधीविशेष्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं (वा) लक्षणम् । तच्च प्रतिज्ञात्वादिकमेवेति न कोऽपि दोष इति दिक् ॥

इत्यवयवलक्षणम् ।

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

अथ प्रतिज्ञाग्रन्थः ।

अवयवाश्चोदाहरणान्तास्त्रय इति मीमांसकाः । उदाहरणोपनयौ द्वाववयवाविति बौद्धाः । आकाङ्क्षाक्रमानुरोधाद् अवयवपञ्चकमिति वृद्धाः । ते च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि । तत्र प्रतिज्ञात्वं न्यायघटकत्वे सत्यनुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकपदसमुदा(य ²यत्वम्) । प्रतिज्ञैकदेशे च समुदायत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । सत्यन्तेनोदासीनप्रतिज्ञासमानाकारवाक्यव्युदासः । पाषाणमयः पर्वतो वह्निमानित्यत्र पक्षोपस्थापकपदसमुदायेऽनुमित्यनतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकेऽतिव्याप्तिवारणायान्यूनपदम् । न चायमित्यस्य पक्षतावच्छेदकबोध(क)तयानुमित्यन्यूनपदादेव वारणेऽनुमित्यनतिरिक्तपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । सर्वनामपदस्य बुद्धिस्थप्रकारवाचितया तस्मादयं वह्निमानित्यत्र पर्वतत्वप्रकारकबोधादतिव्याप्त्यानतिरिक्तपदस्यावश्यकत्वात् । न चैवमपि अयं वह्निमान् इति निगमनैकदेशातिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । निगमनैकदेशान्यत्वस्यापि विशेषणत्वात् । न च प्रतिज्ञाया ज्ञानलक्षणयानुमित्यनतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वासत्त्वादसम्भव इति वाच्यम् । तत्रापि प्राथमिकबोधस्य मुख्यार्थविषयकस्य (ज्ञानस्य ¹जनक)तयैव लक्षणस्य घटितत्वात् । हेत्ववयवग्रहणानन्तरं चानुपपत्त्योत्तरकाल ज्ञानलक्षणाकल्पनात् ।

इदं तु शङ्क्यते —— प्रमेयत्वं सर्ववृत्ति केवलान्वयिधर्मत्वादित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः । तत्र सर्वस्यैवानुमितिविषयतया तदतिरिक्ताप्रसिद्धेरिति ।

अत्राहुः —— अनुमितिविषयतासमव्याप्तिविषयताकत्वमन्यूनानतिरिक्तविषय-(कत्वे ¹केत्यनेन) विवक्षितमिति न व्याप्यप्रसिद्धिर्न वातिव्याप्तिरिति । नन्वेवमपि व्यतिरेकिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः । अनुमितेः साध्याभावाभावत्वप्रकारकतया प्रतिज्ञाया न्यूनविषयकत्वादिति चेत् । न प्रतिज्ञाया अपि नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरमित्येवमाकारिकाया एव प्रयोगात् । क्वचित् तथाप्रयोगस्तु व्यतिरेकसहचारादन्वयव्याप्तिग्रहाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । यद्वा, पञ्चावयवान्यतमत्वावच्छेदेन लिङ्गविषयकशाब्दज्ञानजनकतानियमः, तदन्यन्यायावयवत्वं प्रतिज्ञात्वमिति क्वापि नातिप्रसङ्गः । अत्र च विप्रतिपत्तिवाक्यादेः साध्यस्यापसिद्धौ प्रतिज्ञावयवो व्यर्थ इति उद्देश्यपदत्वादियम् । विप्रतिपत्तिवाक्यस्य परपरिग्रहादिना व्यवधानात् । आवृत्ति-

DR.RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

न्यथा च साध्योपस्थापकपदस्यैव । सैव प्रतिज्ञाऽस्त्विति क्व व्यर्थता । किञ्च, वि
प्रतिपत्त्या साध्यतदभावोपस्थित्या क्व हेत्वन्वय । योग्यतया वादिवाक्येऽन्वया
नियमात् । अपि च, प्रतिज्ञावाक्ये हेतुत्वान्यथानुपपत्त्या ज्ञानलक्षणेति वक्ष्यते ।
तथा च न विप्रतिपत्त्या तदन्यथासिद्धि , भिन्नविषयकत्वादिति भावः ॥

इति प्रतिज्ञाग्रन्थ ।

अथ हेतुग्रन्थः ।

साध्यनिर्देशानन्तरं कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुसाध्यञ्जकविभक्तिमल्लिङ्गवचनमवोचित, पक्षधर्मतादेस्तदाकाङ्क्षाविरहेण तत्प्रतिपादकपदोपादानेऽप्राप्तकालतापातादिति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यास । हेतुत्वं च न्यायप्रविष्टत्वे सति साध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वमिति मणिकृत । नन्वत्र सत्यन्तेन हेतुसमानाकारोदासीनवाक्य, साध्याविषयकत्वेन तस्मादिति निगमनाद्य , हेतुविभक्तिमदित्यनेन यो यो धूमवानित्युदाहरणैकदेशश्च वार्यतां नाम । शब्दोऽनित्य सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादित्यत्र हेतुचरमांशातिव्याप्ति केन वारणीया । किञ्च, इदं प्रमेयवद् घटादित्यत्र हेतावव्याप्ति । प्रमेयरूपसाध्याविषयकज्ञानाप्रसिद्धे । अपि च, वायु प्रत्यक्ष प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्राव्याप्ति , साध्यविषयकशाब्दधीजनकत्वादिति ।

अत्रोच्यते — चरमशब्दपदाद् य(द)वच्छेदेन हेतुविभक्तिसमभिव्याहार , तदवच्छिन्नशब्दत्वं लक्षणे सूचितम् । सामान्य(व)त्त्वे सतीत्यत्र सतिसप्तम्या सामानाधिकरण्यबोधकतया बलेन विशिष्ट एव हेतुविभक्तिसमभिव्याहार इति न विशिष्टे लक्षणं यामि । न च चरमांशेऽतिव्याप्ति । साध्याविषयकत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकत्वम् । तच्च प्रमेयसाध्येऽप्यस्त्येवेति न तत्राव्याप्ति । साध्याविषयकेत्यत्र न(न्तो ? ञो) व्यत्यास । तेन साध्यविषयकशाब्दधीजनकता यस्य न्यायप्रविष्टस्य नियता, तद्भिन्नमित्यर्थ पर्यवस्यति । हेतुरूपन्यायप्रविष्टस्य च न सर्वत्र साध्यविषयकज्ञानजनकत्वमिति प्रत्यक्षस्पर्शादित्यादौ नाव्याप्ति । तस्मादिति निगमनांशस्य च सर्वत्र साध्यविषयकज्ञानजनकत्वेति तद्भिन्नत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति दिक् ।

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

यच्च मणिकृता लक्षणान्तरमुक्तं पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमितिपरवाक्यत्वमिति। तत्र वदन्ति — न्यायाप्रविष्टवाक्यमनुमितिपरपदेन न्यायप्रविष्टत्वार्थेन वार्यता, निगमनातिव्याप्तिश्च लाक्षणिकपदेनापाक्रियता, तत्र तस्मादिति सर्वनाम्न सर्वशक्ततया च लक्षणाविरहात्। प्रतिज्ञाया चातिव्याप्तिवारणाय पञ्चम्यन्तपदं यदुपात्तं, तत् कुत। न च प्रतिज्ञारा ज्ञानलक्षणासत्त्वादतिव्याप्तिर्मा भूदित्यै(तत् ?)तदर्थं पञ्चम्यन्तपदमिति वाच्यम्। हेतुपदेन ज्ञापकहेतोरभिधानात् पञ्चम्यापि ज्ञापकत्वस्य प्रतिपादनात्। तथा च धूमप्रयोज्यज्ञानविषयत्वं वह्नौ साध्यत्वमिति किं लक्षणया। एवं वह्निविषयकज्ञानजनकज्ञानविषयत्वरूपं वह्निज्ञापकत्वं धूमे पञ्चम्या प्रतिपाद्य(त) इति हेतावपि न लक्षणेत्यसम्भवो लक्षणस्य। किञ्च, हेतुपदेन ज्ञानलक्षणाया वृत्तिद्वयविरोधापत्त्या ज्ञानमात्रस्योपस्थिति र्वाच्या। तथा च लिङ्गस्यानुपस्थित्या तस्य गमकत्वाकाङ्क्षा न स्यात्। प्रत्युत ज्ञान एव गमकत्वाकाङ्क्षा स्यात्। अपि च, 'श्यायते' शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकपदं प्रयो(ज्याम 'श्यामहे)' इति न्यायाद् धूमज्ञानादिति प्रयोगापत्ति। तस्मात् प्रयोजकत्वे पञ्चमीत्येव साधु, न तु ज्ञानलक्षणेति।

अत्र मिश्रा — हेतुत्वशक्ताया पञ्चम्या प्रयोजकत्वे न शक्ति, मानाभावादिति लक्षणा वाच्या। तच्च न सम्भवति, सुब्विभक्तौ लक्षणाविरहस्य शब्दखण्डे प्रतिपाद्यत्वात्। न चैव 'तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाधिगम' इत्यत्र तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानं शास्त्रमिति व्याख्यानात् तस्य च नि श्रेयसाहेतुत्वात् तत्र पञ्चमीसङ्गतिरिति वाच्यम्। तत्रानन्यथासिद्धत्वांशविशेषणं परित्यज्य नियतपूर्ववृत्तित्वरूपविशेष्यांशोपस्थितौ लक्षणाविरहात्। विशेष्ये चैकदेशेऽप्याकाङ्क्षासत्त्वेनान्वयात्। अस्तु वा तदनुरोधा(द्) नियतपूर्ववातत्वमात्रे पञ्चमीशक्ति। उक्तरूपप्रयोजकत्वशक्तौ मानाभावात्। यच्च लक्षणापक्षे वृत्तिद्वयविरोधाद् न लिङ्गोपस्थितिरिति दूषणमदायि, तदपि न। ज्ञानलक्षणयैव तदुपस्थितेस्तत्र गमकत्वाकाङ्क्षासम्भवात्। अन्यथा पाकाद् रक्तमित्यनन्वित स्यात्। पाकस्य रक्तिमगुण एव हे(तु)त्वान्वयात्। तस्य च गुणिलाक्षणिकरक्तपदाद् वृत्तिद्वयविरोधादनुपस्थिते। तस्माद् गुणिलक्षणैव तदुपस्थितिर्वाच्या। तथा च प्रकृतेऽपि समानम्। न चेव लक्षणया प्राधान्येनोपस्थिते ज्ञान एव गमकत्वाकाङ्क्षा स्यादिति वाच्यम्। व्याप्तिविषयत्वेन एतत् ज्ञानं गमकम्। तच्च तदा, यदि धूमो

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

व्याप्य इति । तदुक्रमकृत्वाकाङ्क्षायामेवोदाहरणप्रवृत्ते । अस्तु वा विशेषणव्याप्त्युपस्थिते लिङ्गे गमकस्याकाङ्क्षा, उपस्थितिमात्रस्यैव तत्र तन्त्रत्वात् । यच्च धूमज्ञानादित्याकारकप्रयोगापत्तिरित्युक्तं, तदपि न । तथा सति तज्ज्ञानलाभपातात् । हेतुविभक्तिसमभिव्याहृतधूमादिपदे ज्ञानलक्षणाया निरूढत्वाङ्गीकारात् । अत एव घटं करोतीत्यादाववयवलक्षणायामपि न घटावयवं करोतीति प्रयोग इति समादधते ।

तत्रेदं विचार्यते — प्रतिज्ञायामेका ज्ञानलक्षणा हेतौ चापरेति लक्षणाद्वयं कल्प्यताम् उत हेतुत्वशक्तपञ्चम्या प्रयोजकत्वमात्रं लभ्यत इति । तत्रान्त्ये लाघवात् तदेवास्तु । तद्बलाच्च सुविभक्ता लक्षणा नैयस्य तत्रापाव कल्प्यते । न च पञ्चम्या ज्ञापकत्वमुपस्थाप्यम् । तत्र चैकदेशो ज्ञानमिति साध्यस्य पदार्थस्य तेन कथमन्वयोऽस्तु, 'पदार्थः पदार्थेने'ति व्युत्पत्तेरिति वाच्यम् । ससम्बन्धिकस्थले एकदेशान्वयस्यापि स्वीकारात् । अन्यथा चैत्रपुत्रेत्यादौ चैत्रस्य जनकत्वेन पदार्थैकदेशान्वयो न स्यादिति । यच्च ज्ञानलक्षणया विषयस्य लिङ्गस्याप्युपस्थितिरिति समाहितं, तदपि न । अन्यवृत्त्यान्योपस्थितावतिप्रसङ्गात् । न चैवं पाकाद् रक्तमित्यत्रापि गुणिलाक्षणिके गुणस्यानुपस्थितौ कथं तत्र पाकहेतुत्वान्वय इति वाच्यम् । तत्र 'गुणे शुक्ल' इत्यनुशासनाद् गुणिन्यपि रक्तादिपदस्य शक्त्या तयोरुभयोपस्थितौ पाकहेतुत(क?)त्वस्य गुणेऽन्वयसद्भावात् । यच्चोक्तं हे(तु?)त्ववयवे निरूढलक्षणेति, तदपि न । निरूढत्वानिरुक्तेः । नियततदर्थतात्पर्यमेव तदिति चेद्, न । तात्पर्यस्य पुरुषाधीनतया तदसम्भवात् । न चान्यत्रवृत्तित्वेऽप्यसाधुत्वमित्येव निरूढत्वं, बहुव्रीह्यादिपदवदिति वाच्यम् । एवं सति धूमपदस्यात्र निरूढतया स्वार्थे क्वापि साधुत्वं न स्यात् । न च न्यायप्रविष्टहेत्ववयवत्वावच्छेदेन तथा, न सर्वत्रेति वाच्यम् । एवं सति घोषादिपदसमभिव्याहारावच्छिन्नगङ्गादिपदानामपि निरूढत्वापत्त्या गतं निरूढानिरूढविभागेनेति ।

अत्र प्रतिभाति — विषयाधिक्याल्पत्वकृते हि गौरवलाघवे वावतरति, न तु लक्षणैक्यानैक्यकृतम् । तथा च प्रकृते प्रतिज्ञाहेतुपदयोर्ज्ञानलक्षणाया ज्ञानस्य विषय । हेतुत्वज्ञापकपदमात्रे प्रयोजकत्वलक्षणायाश्च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं विषय इति ज्ञानद्वयं जनकत्वं विषयत्वं च विषय इति महद् गौरवमिति पदद्वयलक्षणैव लघीयसी । न चैवं धूमपदाद् ज्ञानोपस्थितिरेव स्याद्, न तु धूमो-

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

पस्थितिः, अन्यवृत्त्यान्योपस्थित्यभावादित्युक्तमिति वाच्यम् । किञ्चिन्नियामकसत्त्वेऽन्यवृत्त्याप्यन्योपस्थितेः । कथमन्यथा गङ्गांशस्यावच्छेदकतया भानम् । कथं वा तीरत्वांशभानम् । तत्र लक्षणाविरहस्य शब्दपरिच्छेदे सुव्यक्तत्वात् । तथा च यद्वीति न्यायाद् ज्ञानलक्षणया विषयोपस्थितिरस्तु । किञ्च, माणिक्यमते वृत्तिद्वयविरोधो न दोषायेति शक्त्या धूमो लक्षणया ज्ञानमुपस्थितमस्तु । दोषाभावात् । भवतु वा वृत्तिद्वयविरोधः क्वचिद् दोषाय, न तु सर्वत्र । अन्यथा लम्बकर्णादिपदात् कर्णस्यानुपस्थितौ तदानयनाद्यभावप्रसङ्गात् । यच्च रक्तादिपदस्य गुणिनि शक्तिरेवेत्युक्तं, तदपि न । किं रक्तपदस्य रक्तत्वविशिष्टरक्तगुण एका गुणिनि चापरा शक्तिः, तत्रापि शुद्धगुणिनि वा रक्तत्वविशिष्टरक्तगुणविशिष्टगुणिनि वा, रक्तत्वविशिष्टरक्तगुणविशिष्टगुणिन्येवैका शक्तिर्न गुणांशे पृथक् शक्तिरिति । नाद्यः । एकयैव शक्त्योपपत्तौ शक्तिद्वये गौरवात् । न च सा गुणिन्येवास्तु । शुद्धस्य गुणिनो रक्तादिपदादनुपस्थितौ रक्तत्वादिविशिष्टरक्तादिविशिष्टे सा वाच्या । तथा च लाघवाद् रक्तत्वादिविशिष्टे एव सास्तु । अत एवान्त्यपक्षोऽप्यपास्तः । न चैवमनुशासनविरोधः । अनुशासनस्य साधुत्वज्ञापकत्वात् । शक्तेश्चानन्यलभ्यत्वादिकल्प्यत्वात् । न चैव लक्षणया सर्वं सर्वत्र साधु भवत्येवेत्यनुशासनं विफलं स्यादेवेति वाच्यम् । लक्षणयापि तत्रैव साधुत्वमिति ज्ञापयितुमनुशासनाद् व्यत्ययानुशासनादिभिः शब्दपरिच्छेदे वक्ष्यमाणत्वात् । किं बहुना, पाकाद् गन्धो घट इत्यादौ का गतिः । गन्धपदस्य गुणिनि शक्तेः केनाप्यनङ्गीकारात् । तस्मात् तत्र गुणिलक्षणयैव गुणस्योपस्थितौ पाकहेतुत्वान्वय इति । यच्च निरूढत्वं निर्वक्तुमशक्यमित्युक्तं, तदपि न । हेतुपञ्चम्यन्तत्वावच्छेदेन ज्ञाने नियतानादितात्पर्यस्यैव निरूढत्वनियामकत्वाद्, अनादितात्पर्यपूर्वकलक्षणाया एव निरूढलक्षणात्वात्, तादृशस्य पदस्य लक्ष्यादन्यत्रासामर्थ्यनियमात् । न चैवं गङ्गापदं समभिव्याहारविशेषावच्छिन्नं निरूढलाक्षणिकं स्यादिति वाच्यम् । तादृशस्य सत्त्वे इष्टत्वात् । शुद्धस्य चातथात्वादित्यलमतिविस्तरेण । एतेन "पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमितिपरवाक्यत्वं हेतुलक्षणमनुपपन्नम् । अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र ज्ञानज्ञानस्य शक्त्यैवोपस्थितौ लक्षणाविरहेणाव्य

पत्तेश्च

[illegible]वाक्ये हेतुवाक्ये वा न लक्षणेत्यव्याप्तिः । तत्त्वादित्यादिहेतावप्यव्याप्तिः ।

DR. RUPNATH JI (DR. RUPAK NATH)

सर्वनामपदे लक्षणाविरहादि"त्यादिदूषणमपास्तम् । न्यायमविष्टहेतुपदस्यान्त्यावच्छेदेनैव निरूढलक्षणाङ्गीकारात् । शक्तेस्तदपेक्षया दुर्बलत्वात् । अत एव सर्वनामपदेऽपि तत्र लक्षणास्त्येवेति न काप्यतिप्रसङ्ग इति सङ्क्षेपः ।

अत्र च कथाया पक्षधर्मताप्रतिपादनाद मीमांसकवद् मतुप प्रयोगो न कार्यः । अनाकाङ्क्षितपक्षधर्मताप्रतिपादनाय प्रथम तदभिधाने प्राप्तकालतापातात् । एतदभिप्रायेणैव मणिकृतोक्त — कथाया धूमादित्येव प्रयोक्तव्य न धूमवत्त्वाद् (इति), मतुपो व्यर्थत्वादिति । न च तत्र धूमवत्त्वे व्याप्तिविशेषणतया व्याप्तिर्ग्रहीतु न शक्यत इत्येवाभिप्राय इति वाच्यम् । धूमसम्बन्धेऽपि धूमवद् वह्निव्याप्यतया व्यर्थत्वासम्भवात् । समानाधिकरणलघुगुरुद्वयसन्निवेश एव व्यर्थत्वस्य दोषत्वादिति बहुशो निवेदनात् । न चैवमपि धूमवत्त्वादित्युक्ते पर प्रत्यप्राप्तकालत्वरूपो निग्रहो दातु न शक्यते, यावता धूमवत्त्वमेवाहमत्र हेतुमकरव न तु मतुपा पक्षधर्मता प्रतिपादयामीति वादिना वक्तु शक्यत्वादिति वाच्यम् । उदाहरणोपनयाभ्या हेतुतानिर्णये निग्रहस्य दातु शक्यत्वात् । नहि धूमवत्त्वे हेतुत्वेन विवक्षिते यो यो धूमवानित्युदाहरणं धूमवाश्चायमित्युपनयो वा युज्यते । अपि तु धूमवत्त्वात्नित्युदाहरण. धूमवत्त्ववाश्चायमित्युपनय इति दिक् ॥

इति हेतुग्रन्थ ।

अथोदाहरणग्रन्थः ।

हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षाया व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुपदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेरनुमितिजनकीभूतपरामर्शविशेषणतया प्रथमोपस्थितत्वतया पक्षधर्मतायाश्च तत्संसर्गतयोपस्थित्यनियमात् प्रागुपस्थितिकमप्राप्ताकाङ्क्षावशात् प्रथम व्याप्ति प्रदर्शनार्थमुदाहरणम् । तत्र यद्यप्युदाहरणे व्याप्तिरभावादिनानापदार्थगर्भो न पदार्थो न वाक्यार्थ इति तत्प्रदर्शनार्थमुदाहरण न घटते, तथापि यो य इत्यादिना हेत्वधिकरणे सर्वत्र साध्यसम्बन्धप्रतिपादनात् तत्र साध्याभावसम्बन्धरूपव्यभिचारशङ्का न भवति । सहचारश्च साक्षादेवोदाहरणवाक्येन प्रतिपाद्यत इति व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानसहकृतेन मनसा भवति व्याप्तिग्रह

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

इत्युदाहरणं व्याप्तिग्रहो(पायि / पयि)कः, न तु साक्षात् तत्प्रतिपादकमिति वृद्धाः । यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसामान्यं व्याप्तिः । सा चोदाहरणवाक्यात् साक्षादेवावगम्यत इति नव्याः । उदाहरणलक्षणं व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नवद्धर्मितावच्छिन्नमुद्दिश्य व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वविधायकन्यायावयवत्वम् । उपनये व्याप्यवति व्यापकसम्बन्धस्याविधेयत्वात् तत्र पक्षधर्मतामात्रस्यैव विधेयत्वाद् व्याप्यत्वांशस्यानुवादत्वान्नातिव्याप्तिः । अत एव यो नीलधूमवान् स वह्निमानित्युदाहरणाभासेऽपि नातिव्याप्तिः । नीलधूमत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकतया तत्रोक्तलक्षणाभावात् । उदाहरणसमानाकारवाक्यं च न न्यायावयव इति न तत्रातिव्याप्तिरिति नव्यम् ।

अत्र प्राञ्चः — उदाहरणवाक्ये व्यभिचारशङ्कावारणाय यो य इति वीप्सा कार्या । सा च यत्र व्यभिचारशङ्का तत्रैव । अन्यत्र तु केवलान्वयवादौ व्यभिचारशङ्का नास्तीति न तत्र वीप्सेत्याहुः । तेषां चायमाशयः — यो य इति वीप्सितशब्दश्रवणानन्तरमनुगततया प्रतीतजिज्ञासाया व्याप्तिग्रहप्रयोजनकत्वेऽवसिते यो य इति प्रथमयत्पदोपस्थाप्यधूमाधिकरणाभिन्नं सर्वं धूमाधिकरणं द्वितीययत्पदेन विशिष्य सामान्यतो वोपस्थाप्यते । तथा च सर्वत्र साध्यसम्बन्धज्ञानाद् व्यभिचारशङ्का न भवतीति भवति मनसा व्याप्तिग्रह इति केवलान्वयिस्थले वीप्सा न क्रियते । (तत्) तु न सम्यक् । तथा सति तत्र सामानाधिकरण्यदर्शनमपि व्यर्थं स्यात् । केवलान्वयित्वेन ज्ञाते सामानाधिकरण्येऽप्यनिश्चितत्वे । तस्मात् तत्रापि वीप्सा कार्यैव वादिना । मन्दकृते यस्य निर्वाहयितुमुचितत्वात् । प्रथमं तथा केवलान्वयिसाध्यकहेतुकन्याये उदाहरणावयवप्रवृत्तिः । व्याप्तिग्रहस्य तत्राप्रतिबन्धकशङ्काविरहात् तद्बोधकावयवानां तदुक्तरीत्या वैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वात् । अस्मत्कृतप्रयोगे सर्वसम्प्रदायसिद्धतया न व्याप्त्यादिप्रदर्शनमत्रोपयोगम् इति न तत् प्रतिबन्धकमिति दिक् ।

मा[illegible]स्तु — वीप्सायामपि व्यभिचारशङ्कानवस्थानाद् न सा कार्या । यदि वा कार्या, तदा यत्पदमात्र, न तु तत्पदेऽपि । नानायत्पदोपस्थाप्यस्यैकतत्पदेन परामर्शसम्भवात् । तथा च 'यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ' नम्रस्य तत्' इत्यादाविति वदन्ति । तेषामयमभिप्रायः — वीप्सायामपि सर्वाधिकरणोपस्थि(ते?ति)रनुवादेन व्याप्तितात्पर्यकत्वमुद्ग्राहम्, न साक्षात् । तथा च यद्योगमाथ-

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

भ्याभ्यामेव व्याप्तितात्पर्यकत्वग्रहोऽस्तु । तथा चैकपदेनैव सर्वमपि हेत्वविकरण-मुपस्थाप्यताम् । कृत वीप्सानटितगुरुशरीरेणोदाहरणेनेति । यदि च कथमपि मुपस्थाप्यताम् । कृत वीप्सानटितगुरुशरीरेणोदाहरणेनेति । यदि च कथञ्चिदनु-पसिद्धत्वादुपायस्योपादानं तदा(?) यत्पदवीप्सादर. । त(या'दा) च तत्प-वीप्सायामतिगौरवम् । एतेनैव तत्पदेनोभयोरन्वितिलाभादिति ।

इद त्ववधेय—यत्तत्पदयोरुभयोरपि समयवन्वेन वीप्सा स्याया । अन्य-तरसमयवन्वेनान्यतरवीप्सा च । समयवन्धेन विना वीप्सा क्वापि न दार्यवति ।

अत्र च यो यो धूमवानि उदाहरणमात्र . . . । धूम कथ-गमक इत्याकाङ्क्षायामुदाहरणप्रवृत्तेनैव धूमसामान्यविकल्पप्रतिपादनस्योचित-त्वात् । धूमवानित्यनेन मतुवर्थमामानाधिकरण्यप्रतिपत्तेः । मतुवर्थमन्वयस्य यदा र्थनया तत्समन्वयस्यैव वाक्यार्थत्वादिति यत्र यत्र धूम इत्येवोदाहरणमर्हतीति मिथ्या । तच्च न मनोज्ञम् । एव सति पर्वतो वह्निमान् इति प्रतिज्ञा वह्नि-व्याप्यधूमवाश्चायमित्युपनयो वह्निमानिति निगमन च निरूपयेत, ततो वह्न्या-दिसमन्वविधेयतायाः एव प्रती । । . . . . . . कसम्प्रदायानुरोध एव शरण-मिति दिक् ॥

इत्युदाहरणग्रन्थः ।

अथोपनयग्रन्थः ।

उदाहरणानन्तर व्याप्ते सहकारिणी पक्षधर्मता वर्तते न वेत्याकाङ्क्षाया तत्सहकारिणी पक्षधर्मता प्रतिपादयितुमुपनय । तत्रानुमितिकारणीभूतपरामर्शज नकावयव उपनय इति भणितृत ।

नोचितमयुक्तम् । अनुमितिहेतुमानसपरामर्शस्योपनयवाक्याजन्यत्वादिति चेद् । अत्र वदन्ति—अनुमितिहेतुपरामर्शसमानाकारपरामर्शजनकावयवत्वमुक्त-लक्षणार्थ । अस्ति चोपनयजन्यपरामर्शस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यावगाहिन तादृशमान-सपरामर्शस्य समानाकारतेति नासम्भव इति ।

अत्रेद शङ्क्यते— तस्माद् वह्निमानिति निगमने लक्षणमिदमतिव्या-प्तम् । तस्मादित्यनेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतापरामर्शेनोक्तसमानाकारज्ञानजननात् ।

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

किञ्च, समानाकारता यावत्तद्विषयविषयत्वतया यत्किञ्चित्तद्विषयविषयकतया वा । नान्त्यः । अतिप्रसङ्गात् । नाद्यः । मानसपरामर्शविषयाबाधितत्वादेरुपनयजन्यपरामर्शाविषयत्वासम्भवापातादिति ।

अत्र प्रतिभाति — अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वातिरिक्तांशे यावान् मानसपरामर्शस्य यथा विषयः, तावान् तज्जन्यपरामर्शस्य तथैव विषयः, तादृशान्वय उपनयः । निगमनजन्यज्ञाने च साध्याभावस्य परामर्शे व्याप्तिविशेषणतया विषयस्य स्वातन्त्र्येणापि भानाद् न तत्रातिव्याप्तिः । न च तत्पक्षादिलक्षणे तथाप्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अवयवपदेनैव तद्व्युदासात् । तस्यावयवानवयवत्वात् ।

अत्र च हेत्वनवयवेनैव पक्षधर्मता प्रतिपाद्यता, किं तत्प्रतिपादकोपनयेनेति देश्यमनदेयम् । हेत्ववयवस्य कारणमात्राकाङ्क्षापूरकतया पक्षधर्मताबोधकत्वाभावात् । आकाङ्क्षाक्रमेणैव तदर्थस्य प्रतिपादयितुमुचितत्वादिति दिक् ॥

इत्युपनयग्रन्थः ।

अथ निगमनग्रन्थः ।

उपनयानन्तरं निगमनम् । तच्च न्यायावयवत्वे सति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानप्रयुक्तसाध्य(ज्ञानजनक?)वचनत्वम् । प्रतिज्ञावचनाद्धि नाकाङ्क्षणासत्त्वाद् सिद्धिर्न भवति । प्रतिज्ञाया च न व्याप्त्यादिधीप्रयुक्ततज्जनकत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः ।

ननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतावाक्यान्तरेणैव प्रतिपादनाद् निगमनं किमर्थमिति चेद्, न । अबाधितत्वादि(ति?)बोधकत्वेनास्योपयोगात् । अबाधितत्वादिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् । यद् यदभावे सति न भवति, तत् तदभावावगमकमिति मणिकृतः । तेषामयमाशयः — अबाधितत्वादौ निगमनेन प्रतिपादिते सति न साध्याभावानुमितिप्रतिबन्धकीभूतज्ञानं सति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञाने बाधादिज्ञानाभावसहकृतमनुमितिं जनयतीति तदनुकूलत्वान्निगमनं (न) व्यर्थमिति । एतेनाबाधितत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे तद्विषयकत्वमपि परामर्शे स्वीकार्यम् । तथा च परामर्शविषयीभूतत्वेनासिद्धिमन्यवद्रतो बाधादे

स्यादित्यपसिद्धान्त । किञ्चाबाधितत्वज्ञान सा यज्ञानमेव । तथा च साध्यज्ञान स्याज्ज्ञानहेतुरिति फलितमिति सिद्धम् । नानुमित्यनन्तरं पक्ष स्यादित्यानिर्दिष्टमपास्तम् । अबाधितत्वज्ञानहेतुत्वस्य मणिकारानभिप्रेतत्वेनोक्तदोषापरिहारात् । यथा चैव सति न निगमनानर्थक्य, तथा च व्युत्पादितमेव ।

केचित्तु — अनुमितावबाधितत्वप्रमाया गुणत्वेन हेतुत्वमिति सशयनिश्चयसाधारणमबाधित ज्ञानमनुमितित्वावच्छेदेन हेतुरेव । अत एव न सिद्धसाधनम् । यथा चेवमपि नासिद्धान्तत्वमेतत्पक्षे तस्य सर्वे यथानुपपत्तिः साधीयानित्याहु ।

ननु निगमनेन कथमबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वभानम् । सा सप्रतिपक्षतामात्रेण तथात्वे प्रतिज्ञाया अपि तथात्वापत्तिरिति चेद्, न । प्रतिज्ञावाक्येन साध्यस्य प्रतिपादनेऽपि साध्याभावानुपपत्त्यनुसन्धानानुपदर्शनाद् न तत्र साध्याभावव्युदासावगम । इह तु तस्मादित्यनेन व्याप्यधूमसद्भावप्रतिपादनेन वह्निव्याप्यदर्शनस्यैव जननाद् नात्र वह्न्यभावोऽस्तीति ज्ञायते । तच्च ज्ञानं मानसमनुमितिरूपं वेति न कश्चिद् विशेष । यद्वा, साध्ये पुनर्वचनस्यानुवादतया प्रयोजनजिज्ञासायां बाधाद्यभाव एव प्रयोजन पारिशेष्यादवसीयते । तथा चोक्तं — । नागादिविरहज्ञानं च पूर्वोक्तप्रकारेणेव । न साकाङ्क्षतानामभवात् । अवान्तरवाक्यार्थत्वात् । यद्यपि व्युत्पत्तिर्न्यायार्थज्ञान, तत् शब्दोपात विना वादिवाक्ये न निर्वहति । तथाप्यनादितात्पर्यं व्युत्पत्ति । सा चानादिलक्षणावाद् वादिवाक्येऽपि संभवत्येवेति न कोऽपि दोष इति ।

इदं तु बोध्यम् — न्यायवाक्ये नाय हेतुभाग तद्गुणयोगादिति कण्ठरोद्धारकोऽय, यथा नदीनद इत्यादिदृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिक इति सङ्क्षेप ॥

इति निगमनम् ॥

—

अथ हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिः ।

अथ हेत्वाभासा । तत्र निर्णयनिरपेक्षोऽन्यः प्रतिरुद्धते । तत्रानुमिति-प्रतिबन्धकीभूतयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वमिति मणिकृत । नन्वि

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

दप्रयुक्त, व्यभिचारादिज्ञानाभावदशायामनुमित्युत्पत्तेरव्याप्तेः करणविघटकहेत्वाभासस्यात्र व्याप्तेः । न चानुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वमेव लक्षणम्, स च व्यभिचारादावप्यस्तीति नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । यथार्थपदेन व्यभिचारज्ञानविषयमद्धेतुत्वतिव्याप्तिनिरासेऽपि पर्वतधूमौ वह्निव्यभिचारिणाविल्येकादृश(?)विषयतामादाय सद्धेतुधूमादि याति अपि दुर्वारत्वात् । न च वह्निविषयतया यज्जन्यानुमितिप्रतिबन्धकं तद्विषये यथार्थत्वं ज्ञानस्य विवक्षितमिति वाच्यम् । बाधितलिङ्गासद्धेतौ । तत्र पक्षनिष्ठता वाभावविषयकतया तन्निष्ठस्य प्रतिबन्धकतया लिङ्गविषयकता प्रतिबन्धकत्वाभावात् । किञ्च, सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः । प्रतिबन्धकीभूतविरोधिव्याप्त्यादिज्ञानस्यायथार्थत्वादिति ।

अत्र केचित् — साध्याभावपक्षधर्मो हेतुरेकान्तिको वेति न्यायाद् व्यभिचारित्वानुपातेन तस्य सङ्ग्रह इति । व्याप्ति । सत्प्रतिपक्षेऽप्यसिद्ध्यादिसङ्कीर्णत्वात्तदिना सङ्ग्रह । सद्धेतुस्थलेऽपि व्याप्यत्वादिधीरेव दशाविशेषे विरोधिनीति तत्रातिव्याप्तिः स्यात् । एवमन्यत्रापीति । तच्चिन्त्यम् । यदि व्याप्तित्वेन सामान्यलक्षणेन न सङ्ग्रहः, तदा विशेषलक्षणेनापि तेन रूपेण सङ्ग्रहो न स्यात् । सामान्यलक्षणोपगृहीतस्यैव विशेषलक्षणेन परिग्रहात् । किञ्च, अग्रे वक्ष्यमाणलक्षणेनोदाहरणस्थलेऽव्याप्तिः सुदृढैव । तत्र व्यभिचारित्वाभावात् तथा सङ्ग्रहाभावात् । एवं सद्धेतु-सत्प्रतिपक्षादौ स्वीयव्याप्तिधीरेव विरोधिनीत्यपि । तन्न । धीयव्याप्त्यादिज्ञानस्य स्वसाध्यानुमित्युक्तत्वतया तद्विरोधित्ववचनात् । न च विरोधि व्याप्त्यादिधीविषयतावच्छिन्नस्वीयव्याप्त्यादिज्ञानमेवास्तु प्रतिबन्धकमिति वाच्यम् । तथा सत्प्रतिपक्षतया विरोधिव्याप्त्यादिधियः प्रतिबन्धकत्वाविरोधात् । यथा सामान्यधर्मावच्छिन्नव्यक्तेरपि ज्ञात्वात्मत्वप्रत्यक्षात्मकत्वाभावादिप्रसङ्गः ।

मिश्रास्तु — ज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मः इह यद्विशिष्टे ज्ञाने ऽनुमितिप्रतिबन्धकता तदाश्रयः स हेत्वाभास इत्युक्तम् । स च प्रतिबन्धकज्ञानविषयस्तद्विषयश्च । तथा च व्यभिचारादि । अत्र सत्प्रतिपक्षादौ विरोधिसामग्रीकालीनत्वादि । पक्षधर्मतादिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं गुरुत्वेऽपि तत्राविरोधात् । तथा चानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं गोचरत्वाभावे निविषयत्वस्य लक्षणार्थत्वे सत्प्रतिपक्षादावपि तस्यात्र तत्राव्याप्ति । अत एव नोपाधावतिव्याप्तिः । उपाधि-

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

ज्ञानेऽपि व्यभिचाराज्ञानदशायामनुमितिप्रतिबन्धाभावेन तन्नियमघटितप्रतिबन्धकतावच्छेदकशून्यत्वात्। अत एव न सिद्धिविषयता यस्यापि हेत्वाभासता, प्रतिबन्धानियमात्। सिद्धावपि सिसाधयिषायामनुमितेः। अत एव च नानैकान्तासिद्ध्याद्यतिप्रसङ्गोऽपि। अनुमितिप्रतिबन्धनियमसत्त्वेऽपि ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्यात्र लक्षणे प्रवेशात् तस्याश्च स्वरूपसत्या एव तथात्वात्। यद्वा, प्रतिबन्धकज्ञानविषय एव ज्ञाने प्रतिबन्धकतावच्छेदकोऽस्तु। तथापि सत्प्रतिपक्षे नाव्याप्तिः। विरोधिव्याप्त्यादेरेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्य प्रतिबन्धलिङ्गे ज्ञानलक्षणसम्बन्धेन वृत्तेः। तच्च ज्ञानं परामर्श एव। तेन सम्बन्धेन च तद्धत्त्वमर्थः। अथवा लिङ्गं स्वज्ञानद्वारानुमितिप्रयोजकम्। तच्च हेत्वाभासेन वार्यते। तथा च लिङ्गस्यानुमित्यप्रयोजकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं स्वगोचरयथार्थधीविषयत्वं वा लक्षणार्थः। तथा च सत्प्रतिपक्षादावपि लिङ्गनिष्ठानुमित्यप्रयोजकतावच्छेदको धर्मो लिङ्गनिष्ठ एव वाच्यः। अन्यनिष्ठाप्रयोजकत्वस्यान्यनिष्ठधर्मानवच्छेद्यत्वात्। समानाधिकरणस्यैवावच्छेदकत्वात्। तथा चानुमित्यप्रयोजकतावच्छेदकं सत्प्रतिपक्षे गुरुरपि विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकमेव। एवं बाधितेऽपि साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमिति नाव्याप्तिरित्याचक्षते।

अत्रेदं शङ्क्यते — भवतु विषयीभूतमपि पारिभाषिकं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं, तथाप्यव्याप्तिः। यत्र व्याप्तेना(ना)गतेन वा लिङ्गेन सत्प्रतिपक्षः, तत्र विरोधिज्ञानसामग्रीकालीनत्वस्य तादृशलिङ्गेऽसत्त्वात्। किञ्च, व्यभिचारित्वस्याप्युक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावादव्याप्तिः। व्यभिचारज्ञाने परामर्शोत्तरजाते सत्यप्यनुमितिप्रतिबन्धाभावात्। कारणस्य परिपूर्णतया तद्विघटनाभावात्। न च परामर्शानन्तरं व्यभिचारधीरसम्भविनी, ग्राह्याभावज्ञानात्। किञ्च, तदानुमितिसामग्रीसत्त्वादनुमितिरेव, न तु व्यभिचारधीरिति वाच्यम्। शाब्दसिद्ध्यनन्तरं यत्र शाब्द एव परामर्शस्तदनन्तरं प्रात्यक्षिकव्यभिचारधीः, तत्र तद्दोषसम्भवात्। तत्र परामर्शस्य शाब्दतया प्रात्यक्षिकव्यभिचारज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात्। शाब्दप्रत्यक्षे ग्राह्यसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वात्। न च व्यभिचारधीकालेऽनुमितिसामग्र्यपि। परामर्शपूर्वोत्पन्नस्य परामर्शसमानकालीनया सिद्ध्या प्रतिबन्धादिति प्रश्नः। न घटते। द्वितीयपक्षोऽपि न क्षोदक्षमः। विरोधिव्याप्त्यादेः प्रतिबन्धलिङ्गेन सह ज्ञानसम्बन्धकल्पने मानाभावः। भावे वा धूमो वह्निव्यभिचारीति

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

भ्रमस्यापि व्यभिचारेण सह धूमस्य सम्बन्धत्व प्रसज्येत । तथा च सद्धेतौ लक्षणातिव्याप्तिः । न च ज्ञानं न सर्वत्र सम्बन्धः, किन्तु फलबलात् क्वचिदेव तथा चेदमनेन सत्प्रतिपक्षितमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वव्यवहारात् तज्ज्ञानं सम्बन्ध(त्वे)न कल्प्यते । धूमो वह्निव्यभिचारीति ज्ञानस्यायथार्थत्वव्यवहारात् तज्ज्ञानं न सम्बन्धरूपमिति नव्यदूषणं न भयमिति वाच्यम् । उक्तपरामर्शरूपज्ञानस्य विरोधिलिङ्गनिष्ठव्याप्त्यादिसम्बन्धत्वे एकहेतौ बाधावतारेऽपि सत्प्रतिपक्षस्य दुर्वारत्वापातात् । तज्ज्ञानस्य तद्व्याप्तिविशिष्टत्वात् । किञ्च, अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता व्यभिचारित्वादि, तद्वत्त्वमाश्रयाश्रयिभावेन, ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं च विषयविषयिभावेनेत्यननुगम । तथा च तद्वत्त्वमात्रस्य चातिप्रसक्तपराहतत्वादिति । तृतीयपक्षोऽप्ययुक्तः, भ्रमस्यापि व्यभिचारभ्रमदशायां वह्न्यनुमित्यप्रयोजकतया तन्निष्ठस्य व्यभिचारस्य तत्कालीन तस्याप्यनुमित्यप्रयोजकतावच्छेदकतया तद्वत्त्वज्ञानमादाय सद्धेतावतिव्याप्तेर्वज्रलेपायितत्वादिति ।

अत्रायमाशयो मिश्राणां — विरोधिज्ञानसामग्रीकालीनत्व तत्कालीनव्याप्त्यादिमत्तया जायमानत्वम् । तच्चातीतादिलिङ्गस्थलेऽप्यस्त्येवेति न तत्र सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः । यद्वा, तत्कालसम्बन्धो विरोधिसामग्रीवैशिष्ट्य (न ?)तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकम् । तच्च तत्राप्यस्त्येव, अनेनेदं सत्प्रतिपक्षितमिति प्रतीतेः । नच व्यभिचारज्ञाने सत्यपि प्रतिबन्धानियमात् तत्राव्याप्तिरित्यवादि, तदपि न । परामर्शानुत्पत्तिकालीनत्व विशिष्टज्ञानेऽवश्यं प्रतिबन्धनियम, तद्वत्त्वस्यात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वात् । अस्ति चैतद् व्यभिचारेऽपि । परामर्शपूर्वं ज्ञातेऽनुमित्यनुत्पादनियमात् । न च बाधस्य परामर्शोत्तर प्रतिबन्धकत्वात् तत्राव्याप्तिः । तदुत्तर प्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्पूर्वमपि प्रतिबन्धकत्वाविरोधात् । उपाधौ तु परामर्शपूर्वं ज्ञाते अनुमितिप्रतिबन्धो नावश्यक । व्यभिचारज्ञानानावश्यकत्वात् ।

तत्किंचिदमप्ययुक्तं — परामर्शपूर्वमन्योन्याभावगर्भव्यभिचारज्ञाने सत्यप्यत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिज्ञानादनुमित्युत्पत्तेरिति चेद्, न । अन्योन्याभावगर्भव्यभिचारज्ञाने सत्यत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिज्ञानस्यासम्भवात् । *तच्च साक्षात् तद्गर्भत्व-

---

* तच अनुभवन च ।

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

भिचारेणायत्न(तान्तया) वेति न कश्चिद् विशेषः । यच्च — विषयनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्य केनचित् सह ज्ञान विरोधिव्याप्त्यादेर्यदि सम्बन्धः, तदा साधारणेऽपि सत्प्रतिपक्षतापत्तिः, ज्ञानस्य तदाश्रितत्वादिति दूषणमुक्तम् । तदपि न । ज्ञानस्य हि व्यवहारबलादगत्या तत्सम्बन्धत्वाभ्युपगमेन साधारणदशायां तत्सम्बन्धरूपताविरहात् । घटसत्त्वदशायां भूतलस्य घटाभावसम्बन्धत्वानभ्युपगमवदत्रापि कदाचित् सम्बन्धत्वे दोषाभावादिति । यदपि — एवं सा कदाचिदाश्रयाश्रयिभावेन क्वचिच्च विषयविषयिभावेनाननुगम इति दूषणमभ्यधायि । तदपि न । यादृशसम्बन्धेन तद्वत्तामादाय व्यभिचारितामिद सत्प्रतिपक्षितमिदमिति धीः, तादृशसम्बन्धस्य लक्षणप्रवेशात् । स च क्वचिदाश्रयाश्रयिभावः, क्वचिद् विषयविषयिभाव इति । यत्तु न्यायरत्ने — सर्वत्रानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मनिरूपितस्वरूपसम्बन्धविशेष एव तद्वत्तानियामकः । स च तादृशसम्बन्धत्वेनानुगत इति ना(न)नुगमः । अत एव तत्र निरन्तरपरामर्शद्वयस्थले सत्प्रतिपक्षे तत्र विषयविषयिभावेऽपि विरोधिविशिष्टत्वं तज्ज्ञानमात्रवृत्तिरिति दिक् ।

इदं तु शङ्क्यते — लक्षणमिदं व्यभिचारादौ धर्मेऽस्ति यत्र, धर्मिण एवात्र व्यभिचाराद्याश्रयत्वात् । न च हेत्वाभिमतत्वे सतीत्यपि लक्षणविशेषणं देयमिति वाच्यम् । कदाचित् कस्यचिद् व्यभिचारादिधर्मस्यापि हेत्वभिमतत्वात् । सर्वदा सर्वधर्मिणोऽपि हेतुत्वेनानभिमतत्वात् । किञ्च, ज्ञानविषयत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा । नाद्यः । तादृशज्ञानानन्तरं निवृत्तदोषस्य साधारणादेर्हेत्वाभासत्वप्रसङ्गात् । नान्त्यः । असाधारणसत्प्रतिपक्षादेर्नित्यदोषस्यापि विशेषदर्शनदशायामपि हेत्वाभासत्वापत्तेः । किञ्च, यद्युपस्थितदशाज्ञानविषयत्वं यस्य तस्य तत्प्रयुक्तं हेत्वाभासत्वम्, अन्यस्यापि वा । नाद्यः । विरुद्धादेरनन्तरदोषस्य तत्प्रमाहिपुरुषं प्रत्यनाभासतापत्तेः । नान्त्यः । व्यभिचारादिविशेषादर्शनात् तथा ज्ञायमानस्य विशेषदर्शिनं प्रत्यपि दोषतापत्तेः ।

अत्राहुः — अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमात्रस्य यथार्थधीविषयत्वं विवक्षितम् । व्यभिचारादयस्तु धर्मास्तादृशधीविशेषणभूता इति नातिव्याप्तिः । तादृशधीविषयत्वं च विशेषणमेव । तच्च ईश्वरज्ञानविशेष्यत्वमादाय विरुद्धादिनित्यदोषे सर्वदास्तीति नाव्याप्तिः । सत्प्रतिपक्षादौ चानित्यदोषे चानिर्णयदशायां धीविरहकल्पनात् । फलैकोन्नेयत्वात् तस्याः । पुरुषान्तरीयतादृशधियमा

DR. RUPNATH(JI)(DR. RUPAK NATH)

दाय पुरुषान्तरे च नाभासता । विशेषतः पुरुषादेरत्राप्रवेशात् । तादृशज्ञानविषयस्य हेत्वाभासत्वमित्येनाङ्गीकारात् । तत्पुरुषादिहेत्वाभासत्वस्य विशि(ष्य ? ष्या)-निरूपणादिति ।

नन्वेवमपि बाधसामग्र्यां लक्षणमव्याप्तकमेव । तस्या अपि विरोधिज्ञानसामग्रीत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । एवं प्रत्यक्षसामग्र्यामतिव्याप्तिः । संशयोत्तरप्रत्यक्षे तस्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति चेद्, न । अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं हि न सर्वानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । असिद्धेः हेत्वाभासेनाप्यसाधकतानुमित्युत्पादनात् । नापि प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं, सिद्ध्यसिद्धिव्याघातात् । किन्तु तत्पक्षकतत्साध्यकतल्लिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वम् । तच्च न प्रत्यक्षसामग्र्याः, तस्या भिन्नविषयकतादृशानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् । समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या एव बलवत्त्वात् । बाधसामग्र्याश्च विरोधिज्ञानसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता । तथा च सत्प्रतिपक्ष एवान्तर्भावः । न तु विरोधिबुद्ध्युपहितसामग्रीत्वं सत्प्रतिपक्षविलक्षणं तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकम् । मानाभावाद्, अन्यत्र सिद्धधर्मावच्छेदेनैव त(त्र क ? कल्प)नौचित्यात् । विरोधिबुद्ध्युपधानमिह न्यकारणान्न सत्प्रतिपक्षस्थल इत्यन्यदेतदिति तत्त्वम् ।

वयन्तु विवेचयामः — अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मपदमिह व्यभिचारादिपञ्चकपरमेव । सामान्यपदस्य विशेषपरत्वात् । तथा चैतत्पञ्चकरूपानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवादेव पञ्चकं हेतुत्वाभिमतमिति *समूहालम्बनरूपविशेष्यत्वमुक्तलक्षणार्थं इति नोपाध्यादौ कुत्राप्यतिप्रस(क्त ? ङ्ग)संभावनापीति । इदं त्ववश्य वाच्यमेव । अन्यथोपाध्यादावतिप्रसङ्गो ब्रह्मणापि दुर्वार एव । तथा-हि — ज्ञा(न ? ना)विषयीभूतप्रतिबन्धकतावच्छेदकपक्षे सत्प्रतिपक्षे विरोधिज्ञानसामग्रीकालीनत्वस्य स्वरूपतः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद् उपाधावपि स्वरूपसद्व्यभिचारानुमित्युपाधिकालीनत्वस्य तादृशत्वेनातिव्याप्तेः । तादृशे सत्युपाधिज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धकतानियमात् । किं बहुना, व्याप्तिज्ञानकालावच्छिन्नविज्ञानेऽसत्यनुमित्यनुत्पादनियमादज्ञानरूपाणिच्यतिव्याप्तिः । एव सिसाधयिषाविरहकालीनत्वविशिष्टे ज्ञाने सत्यनुमितिप्रतिबन्धनियमात् निर्द्धिविषयसाध्यस्यापि हेत्वाभास

* समूहालम्बनरूपा समूहालम्बनज्ञानेत्यर्थः ।

DR. RUPNATH JI(DR. RUPAK NATH)

तावाचिरित्येव बहुविप्लवः प्रसज्येत । एवं प्रतिबन्धकज्ञानविषयस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति पक्षेऽपि किमेकदेशज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे तद्विशिष्टव्यापकस्या ज्ञायमानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशः, उत यावत एव ज्ञानं प्रतिबन्धकं तावत एव तत्र प्रवेश इति । नान्त्यः । साधारणत्वादेरपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं न स्यात् । साध्याभावाशनिश्च(यविष)यीभूतसाध्याभाववद्गामित्वस्य साधारणत्वस्य साध्याश(स्य)निश्च(यविष)यीभूतसाध्यवदवृत्तित्वरूपासाधारणत्वस्य च साध्याभावनिश्चयसाध्यनिश्चयघटिततया तस्य चाज्ञायमानस्यैव तत्र प्रवेशाङ्गीकारात् । नाद्यः । स्वरूपसद्व्यभिचारादिस्थलीयघटनाद्यवच्छिन्न(स्य) साध्यव्यापकत्वादेरज्ञायमानयोपाधौ, स्वरूपमात्रिसाधारणव्यापकत्वविरहावच्छिन्नस्य साध्यस्य ज्ञायमानत्वे सिद्धसाधने, स्वरूपसदगृहीतव्याप्तिकत्वाश्रयत्वविशिष्टस्य (ज्ञायमानस्य) हेतोरज्ञानादावनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वापातादित्यतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तस्मादुक्तार्थ एव ग्राह्य इति संक्षेपः ॥

इति हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिः ।

अथ सव्यभिचारसामान्यनिरुक्तिः ।

ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च । तत्र सव्यभिचारस्त्रेधा साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् । तत्र व्यभिचारस्योभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं लक्षणमिति मणिकृत । अन्यथायमर्थः — साध्यव्यापि निश्चयविरोधिसंशयजनकोभयकोट्युपस्थितिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपवत्त्वम् । तेन केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिणि नाव्याप्तिः । तत्र साध्यतदभावसंशयात्मकस्य व्याप्तिनिश्चयविरोधित्वात् । केवलान्वयेऽपि साध्ये पक्षवृत्तित्वतदभावसंशयस्य व्याप्तिनिश्चयविरोधित्वात् । केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहार्यत्र लक्ष्य एव नेत्यपि कश्चित् । तादृशधर्मः सपक्षविपक्षवृत्तित्वं, विपक्षविपक्षवृत्तित्वं, साध्यतदभावविपक्षवृत्तित्वमिति त्रितयं(पि भि)न्नमेव(क्ष क्षावृत्ति)त्वं, साध्यवदवृत्तित्वम् । तत्र तदनुगमो ... सद्धेतुभूतज्ञाने लक्षणमिदमतिव्याप्तं, साध्यसङ्कलितम् । तत्राप्रमाण्ये सद्धेतुभूतज्ञाने लक्षणमिदमतिव्याप्तं ... यजनककोटिद्वयोपस्थितिरूपप्रामाण्याप्रामाण्यकोट्युपस्थितिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकज्ञानत्वरूपधर्मवत्त्वात् ज्ञानं व्याप्तीति चेद्, न । साध्यसंशयविषयवृत्तितया ...

ज्ञानस्य तादृशकोट्युपस्थापकत्वमित्यर्थात् । ज्ञानत्वज्ञानं तु प्रामाण्यसंशयविषय-वृत्तितया तादृशसंशयजनककोट्युपस्थापकं, न साध्यसंशयविषयवृत्तितया । विवक्षितं च प्रकृते तदिति न ज्ञानत्वरूपधर्मवति ज्ञानेऽतिप्रसङ्ग इति वदन्ति ।

अत्र कश्चिद् — व्यभिचारत्वस्यापि साधारणधर्मदर्शनादिजन्यैव तादृशतदुपस्थापकता, न तु संशयविषयवृत्तित्वं तदुपस्थापकताया तन्त्रमित्यसिद्धं लक्षणमिति दूषणमाह । तन्न । साध्यसंशयविशेष्यवृत्तितानियता यस्य तादृशकोट्युपस्थापकतेत्यर्थात् । भवति च साधारणे वह्न्यादौ गृहीते ऽयं धूमवान् वा न वेति संशय इति तस्य साध्यसंशयधर्मिवृत्तितानियतेव तदुपस्थापकता । ज्ञानत्व (त्वं) तु साध्यसंशयविशेष्यावृत्त्यपि प्रामाण्यसंशयविशेष्यवृत्तितामात्रेण तदुभयकोट्युपस्थापकमिति ज्ञानपक्षकानुमित्यादौ ज्ञानत्वस्य संशयविषयवृत्तित्वेऽपि तन्नियमाभावान्नातिप्रसङ्ग इति तत्त्वम् । यत्तु — यत्तूभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकत्वं प्रामाण्य एवातिप्रसक्तमित्याशङ्क्य उक्तक्रमेण परिहरन्ति केचित् । तद्भ्रान्त्या । प्रामाण्यानुपस्थितेरेवोभयकोट्युपस्थितिरूपत्वात् तज्जनकज्ञानविषयत्वस्य प्रामाण्येऽभावेन शङ्कानुत्था(त्थ)नादिति केचित् । तदसंगतम् । प्रामाण्योपस्थित्यनन्तरमथापस्थितेरपि भावेन तज्जनकज्ञानविषयत्वस्य प्रामाण्ये शङ्कितुं शक्यत्वात् । तस्मात् तत्रेदं दूषणं — प्रामाण्यस्यार्थमात्रकोट्युपस्थापकत्वमेव, अप्रामाण्यस्य चार्थाभावकोट्युपस्थापकत्वमेवेति प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा नोभयकोट्युपस्थापकत्वेन शङ्कितुं शक्यत इति ।

नन्वेवमपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यत्र पक्षे सा व्याप्तिनिश्चयदशायां शब्दत्वस्यानित्यत्वव्याप्तिरत्र शब्दादिना गृहीता, तद्दशायामपि व्याप्ति सपक्ष-घटादिव्यावृत्तत्वस्य शब्दत्वे तदापि ज्ञानादिति चेत्, न । व्याप्तिग्रहस्यैव सपक्षवृत्तित्वज्ञानरूपेण तद्दशायां सपक्षव्यावृत्तत्वाज्ञानात् । न च तत्र व्यतिरेकसहचाराद् व्यतिरेकव्याप्तिग्रहः, तद्दशायां सपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यतिरेकसहचारादन्वयव्याप्तिग्रहमते एतस्य लक्षणत्वात् । अन्वयव्याप्तिग्रहस्य च साध्यनिश्चयं विनानुपपत्तेः पक्ष एव साध्यनिश्चय इति तद्व्यावृत्तत्वस्य तदा ज्ञानासम्भवादिति । यद्वा, विशेषादर्शनदशायामेव सपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानं संशय

१ 'अ भ' क पाठ

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

कोट्युपस्थापकमिति विशेषदर्शनदशायां सपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानेऽपि न क्षतिः व्याप्तिशङ्केति दिक् । यत्तु दूषणमिह नव्यैरभ्यधायि — सपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानं नोभयोपस्थापकम् । असाधारणे परस्परप्रतिबन्धेनैकस्याप्यनुपस्थितेरिति । तदसत् । कोट्युपस्थितौ परस्परप्रतिबन्धाभावात् । अन्यथा क्वापि न स्यादित्यसाधारणस्थले विशिष्य दोषाभिधानस्यात्यन्तासङ्गतत्वात् । न च संशये परस्परप्रतिबन्ध । तथा सति संशयोत्पादः क्वापि न स्यादेव । वि[illegible]नियमासम्भव तदुत्पादनादिति न किञ्चिदेतत् ।

इदं तु दूषणमिह सम्भवति — साधारणत्वं न सपक्षविपक्षवृत्तित्वम् । अथ गौरवत्वादिति विरुद्धसङ्कीर्णसाधारणं याति । किन्तु विपक्षवृत्तित्वमात्रम् । तच्च साध्याभावकोटिमात्रोपस्थापकं, तत्सहचर्यात् । न तु साध्यकोट्युपस्थापकमपी त्युभयकोट्युपस्थापकत्वं तत्राव्याप्तमिति ।

अत्र प्रतिभाति — विपक्षवृत्तित्वं दूषकताबीजम् । विभाजकोपाधिस्तु विरुद्धव्यावृत्त सपक्षविपक्षवृत्तित्वमेव । एवमसाधारणस्यापि सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमेव विभाजकोपाधि । दूषकतोपाधिस्तु सपक्षव्यावृत्तत्वमेवेति तत्त्वम् । वस्तुतस्तु साध्यव्याप्यत्वनिश्चयविरोधिसाध्याभाववद्वृत्तिमात्रवृत्त्यन्यहेत्वाभासतोपाधिमत्त्वमनैकान्तिकत्वम् । तादृशोपाधिश्च विपक्षवृत्तित्वादित्रयमेव । साध्यसमानाधिकरणेऽपि तत्त्रयस्य वृत्तेः साध्याभाववद्वृत्तिमात्रावृत्तित्वात् । न चैवमपि व्याप्यत्वासिद्धय ति याति । तदन्यत्वस्यापि विशेषणत्वादिति दिक् ॥

इति सव्यभिचारसामान्यनिरुक्तिः ।

अथ साधारणग्रन्थः ।

तत्र साधारणत्वं विपक्षवृत्तित्वमिति मणिकृत । विपक्षत्वमिह साध्यवदन्यत्वम् । अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वादिति केचित् । तन्न । अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वमिति पक्षेऽपि अत्यन्ताभावगर्भव्यभिचारज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां ग्राह्याभावानवगाहिनोऽपि प्रतिबन्धकत्वात् । वस्तुतोऽत्य-

१ दन्त्य स' क पाठ

DR. RUPNATH JI(DR. RUPAK NATH)

न्ताभावादिगर्भव्याप्तिधीरपि हेतुरवेति यावदभावगर्भा व्याप्तिस्तावदभावगर्भं विपक्षत्वम् । न चैवमननुगम । सहचारज्ञानसहकार्यभावप्रतियोगिज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनानुगमात् । व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतसहचारज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वादित्यन्ये । तच्चिन्त्यम् । असहचरि(त)त्वनिश्चयाद्व्याप्यत्वनिश्च(य)यारप्यभावस्य व्याप्यत्वनिश्चयहेतुतया सहचारधीसहकारित्वस्य तदभावेऽपि सत्त्वेन विरुद्धव्याप्यत्वासिद्ध्यतिव्याप्ते । तस्मात् सहचाराप्रतियोगित्वे सतीत्यपि विशेषण देयम् । असहचारविशिष्टासहचारयोश्च विरुद्धव्याप्यत्वासिद्ध्यो सहचारानिरूप्यत्वादतिव्याप्तिनिरासात् । यद्वा, अनुमितिहेतु व्याप्तिज्ञाने ग्राह्याभावावगाहि यज्ज्ञान संशयसाधारण प्रतिबन्धक, तत्त्व साधारणत्वम् । विरुद्धत्वादिसंशयश्च न प्रतिबन्धक इति नातिव्याप्तिरिति तत्त्वम् ।

अत्रोपाध्याया — साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानमात्र प्रतिबन्धक, लाघवात् । न तु निश्चयमात्र, गौरवादिति वदन्ति । तन्न । तथा सति संशयरूपव्यभिचारज्ञानस्य पक्षीयस्य सर्वत्र सत्त्वादनुमानमात्रविलयापातादित्युक्तत्वात् । न च तर्काच्छङ्कानिवृत्तावनुमानप्रवृत्ति । अनुभवविरोधात् । सन्दिग्धसाध्यवति सर्वत्र तर्कापेक्षाया अदर्शनादिति प्रागेवोक्तत्वात् । किञ्च, विद्यमानव्यभिचारशङ्का न तर्कनाश्या । तस्या स्वोत्तरभाविगुण(न[1])न्तरमात्रनाश्यत्वेन तर्कपर्यन्तानपेक्षणात् । नाप्यनागतशङ्कानुत्पादकत्व तर्कस्येति वाच्यम् । तथा सति विद्यमानशङ्काया अनुमानप्रतिबन्धस्य दुर्वारत्वापातात् । न च तर्काभावविशिष्टव्यभिचारधी प्रतिबन्धिकेति व्यभिचारसंशय सन्नपि तर्ककाले न प्रतिबन्धक इति वाच्यम् । तथा सति व्यभिचारनिश्चयस्यापि तर्ककाले प्रतिबन्धकता न स्यादिति संशये उत्तेजको वाच्य इति तस्य पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पनेऽतिगौरवमिति ।

मिश्रास्तु — साध्याभावांशनिश्चयीभूतसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता । तेन व्यभिचारसंशयात् पक्षीयाद् नानुमानविलय । नापि साध्याभाववत्त्वेन निश्चिते हेतुसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वामिति वदन्ति । तदपि चिन्त्यम् । व्यभिचारनिश्चयत्वेनैव घटाभावादि(ति[1])निश्चयवद् ग्राह्याभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । न तु संशयस्यापि । विशिष्य तथा कल्पने मानाभावात् । न चैव

---

1 का' क पाठ

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

सति सन्दिग्धानैकान्तिकोच्छेद । उपाध्यादिसन्देहाहितव्यभिचारसंशयस्य सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात् । तस्य चान्याहितसंशयत्वेन ग्राह्यान्तरसंशयसाधारण्येनैव प्रतिबन्धकत्वात् । तस्मात् स्वारसिकः साध्याभाववति हेतुसंशयो वा हेतुमति साध्याभावसंशयो वा न दोषः । अन्याहितस्तु प्रतिबन्धक एव । न केवलमिदं तत् । किन्तु घटाभावादिसंशयेऽप्ययमेव रीतिरिति प्रतिभाति । यत्तु अत्र कश्चिद्— व्यभिचारज्ञानस्य न ग्राह्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता । तथा सत्यत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिज्ञानेऽन्योन्याभावगर्भव्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकं न स्यादिति व्यभिचारज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकता वाच्या । तथा चान्यथासिद्धो ग्राह्याभावसंशयः प्रतिबन्धकतया कल्प्यते । ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताया लाघवादित्यवोचत् । तदभद्रम् । व्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताया पक्षीयव्यभिचारसंशयेनानुमानोच्छेदस्योक्तत्वात् । साध्याभावाशनिश्चयीभूतत्वविशेषणे च विपरीतगौरवात्, तदपेक्षया साध्याभाववद्वृत्तित्वनिश्चयत्वस्य लघुत्वात् । किञ्च, कदाचिदस्तु व्याप्तिः । सर्वस्यामपि हेत्वधिकरणत्वावच्छेदेन साध्यस्य ग्राह्यम् । तथा चात्यन्ताभावगर्भायामप्यन्योन्याभावगर्भव्यभिचारधीर्ग्राह्याभावावगाहितयैव प्रतिबन्धिका । अत्यन्ताभावज्ञाने ग्राह्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । साध्यवदन्योन्याभावाभावात्मकसाध्यज्ञाने तद्वदन्योन्याभावज्ञानस्यापि तदत्यन्ताभावज्ञानवत् तत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् । अवश्य चैतदभ्युपगमेव । अन्यथा घटान्योन्याभावज्ञानस्य घटत्वज्ञानप्रतिबन्धकता न स्यात् । तदन्योन्याभावस्य ग्राह्यघटत्वाभावानात्मकत्वादित्यलम् । किं बहुना, एवं च साध्याभावाशानिश्च(यनिय)याभूतसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य साधारणोपाधित्वे निश्चयाशन्यानित्यत्वादनित्यदोपताप्रसङ्ग । अन्यथा सपक्षव्यावृत्तत्वरूपासाधारणत्वोपाधिकस्यासाधारणस्याप्यनित्यदोपता न स्यादिति दूषण शङ्कास्पदमेव नाधिरोहति । साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव साधारणोपाधितया निश्चयस्याप्रवेशेनोक्तदोषाभावात् । न चैवमसाधारणत्वमपि साध्यवद्व्यावृत्तत्वमेवास्त्विति तत्रापि निश्चयाप्रवेशान्न[1] नित्यदोपतापात इति वाच्यम् । एव सति सकलेतरव्यावृत्तस्य शब्दत्वस्यानित्यत्वव्यावृत्तत्ववत सर्वस्माद् व्यावृत्तत्वाभावेनासाधारणत्वाभावप्रसङ्गादिति दिक् । यत्तु मिश्रैः समाहित—यद्विषयतया ज्ञानं प्रतिबन्धकं, तद्विषय-

---

१. 'स्यत्वदा' क पाठ

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

नावच्छिन्ने तस्मिन् सति यत्र प्रतिबन्धनियमस्तत्र तज्ज्ञानविषयस्य नित्यदोषत्वम् । अस्ति चैतत् साधारणत्वे । तज्ज्ञाने सति व्याप्तिज्ञानस्य कदाप्यसम्भवात् । असाधारणे तु सपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानेऽपि विशेषदर्शनदशायामप्रतिबन्धान्न नित्यदोषत्वमिति । तत्तु विचार्यम् । यादृशस्य ज्ञानस्य विरोधिता, तादृशे सति प्रतिबन्धनियमे सति नित्यदोषत्वमित्येव वाच्यम् । अन्यथा व्यभिचारज्ञाने यत्राप्रामाण्यशङ्का, तत्र प्रतिबन्धकत्वस्याभावात् तस्याप्यनित्यदोषतापातात् । अस्ति चैतदप्रामाण्यशङ्काशून्यव्यभिचारज्ञानवद् विशेषादर्शनविशिष्टसपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वनियम इति नित्यदोषता तस्य दुर्वारेति सङ्क्षेपः ॥

इति साधारणग्रन्थः ।

अथासाधारणग्रन्थः ।

असाधारणत्व तु सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वम् । तत्र च विपक्षव्यावृत्तिरनुकूलैव । सपक्षव्यावृत्तिर्दूषणम् । तच्च साध्यतदभावोत्थापकतया दूषणमिति मणिकृतः । अत्र साध्यतदभावोभयानुमित्यनुकूलव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानविषयत्व साध्यतदभावोत्थापकत्वम् । अनुमितिश्च परस्परप्रतिबन्धेन न जायते । अत एवायं तर्हि सत्प्रतिपक्ष एवेत्याशङ्कां मनसि निधाय सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू अत्र त्वेक एवेति ततो भेद इत्युक्तं मणिकृतेत्युपाध्यायाः ।

अत्र मिश्राः — हेत्वैक्यानैक्यमाकिञ्चित्कर हेत्वाभासैक्यानैक्ये । किन्तु प्रतिबन्धकतावच्छेदकैक्यानैक्यम् । तच्च सत्प्रतिपक्षसमानमेवेति कथं तद्भेदः । किञ्च एकत्र कथं परस्परविरुद्धसाध्यतदभावव्याप्तिग्रहः । एकत्र विरुद्धोभयाज्ञानादिति नैवं व्याख्या युज्यते । किन्तु साध्यतदभावोत्थापकत्वमिह तदुभयानुमित्यनुकूलतदुभयव्याप्तिग्रहसामग्रीसहकृतत्वम् । तथा चात्र साध्याभावहेत्वभावसहचारग्रहः साध्यहेत्वभावसहचारग्रहश्च साध्यतदभावव्याप्तिग्रहकारणं हेतौ (सतः स्त) इति परस्परविरुद्धव्याप्तिग्राहकसामग्र्या नैकत्रापि व्याप्तिग्रह

1. 'सत्वस्य' ब पाठ.

DR.RUPNATH JI(DR. RUPAK NATH)

इत्यसाधारणस्य दूषकताबीजम् । अत एव यथैव तदा सत्प्रतिपक्षे कथं परस्परविरुद्धव्याप्तिग्रह इत्याशङ्कायामुक्तं सत्प्रतिपक्षे द्वावितिे । तथा चैकस्मिन् परस्परविरुद्धव्याप्तिग्रहो न सम्भवति, न तु भिन्नेऽपीति न विरोध इत्याहुः ।

अत्र चैतत् तत्त्वम् — अन्वयव्याप्तिग्रहः प्रकृते शङ्कितोऽपि न । एकहेतौ साध्यतदभावोभयनियतसामानाधिकरण्यस्य साध्यतदभावयोरैकाधिकरण्ये पर्यवसन्नस्य विरुद्धतया ज्ञातुमशक्ते । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्तु सम्भवति । शब्दत्वाभावे नित्यत्वानित्यत्वव्यापकत्वग्रहे बाधकाभावात् । तदपि वृत्तिमत्त्वास्फूर्तिदशायाम् । वृत्तिमत्त्वस्फूर्तावपि यद् वृत्तिमत् तन्नित्यानित्यान्यतरत्(चिरि'ची)त्यात्मकव्याप्तिस्मृत्यभावे सत्युभयव्यापकत्वग्रहो न विरुद्ध इति तादृशान्यतरे सत्प्रतिपक्षतयैवासाधारणस्य दोषता । तदभिप्रायिकैवोपाध्यायोक्तिरपि । यदि च वृत्तिमद् नित्यानित्यान्यतरवृत्त्येवेति स्फूर्तिः, तदा व्यतिरेकव्याप्तिग्रहोऽप्यसम्भवी । सकलनित्यव्यावृत्तत्वस्य सकलानित्यव्यावृत्तत्वस्य च शब्दत्वे वृत्तिमत्त्वेन ज्ञाते ज्ञातुमशक्यत्वात् । तथा च सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानरूपसाध्यतदभावव्याप्तिग्रहसामग्रीसम्भवे सत्प्रतिपक्षान्न व्याप्तिनिश्चय । किन्तु परस्परव्याप्तिसंशय इत्यसाधारणस्य दूषकताबीजम् । इदमेवाभिप्रेत्य व्याप्तिग्रहसत्प्रतिपक्ष पक्षधरमिश्रैरुक्त इति ।

इदं त्ववधेय — विरुद्धव्याप्तिग्राहकसामग्रीत्वेनासाधारणस्य दूषकतापक्षेऽपि हेत्वैक्यमकिञ्चित्करम् । हेतुनानात्वेऽपि तत्सम्भवात् । यथा शब्दोऽनित्यः पटत्वाद्, नित्योऽपि तन्तुसमवेतद्रव्यत्वादित्यत्र । इहैकत्रैवाधिकरणे उभयहेत्वोरुभयसाध्यव्याप्तिग्रहप्रसक्तौ विरोधेन तदग्रहात् । अत्र त्वेक एवेति मणेरेकाधिकरण एवेत्यभिप्रायादिति दिक् ॥

इत्यसाधारणग्रन्थः ।

— —

अथानुपसंहारिग्रन्थः ।

अनुपसंहारी च केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षक इति वदन्ति । अस्यार्थः —

---

१ स्य कि' क पाठ

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

स्वरूपसत्साध्यमिद्धिनिवर्त्यसंशयविषयोपस्थितया(त ¹ व)द्वस्तुवृत्तिम्वव्याप्तिग्राहकसत्ताकत्वम् । अत एव केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिण्यपि नाव्याप्ति । साध्यसिद्धिनिवर्त्यसंशयस्य प्रमेयत्वमिह न वेत्यादिरूपस्य तत्रापि प्रसिद्धे । अत एव च यत्र वह्निसन्देहस्तत्र सर्वत्र धूमस्य सकलवृत्तित्वेनाज्ञानात्(²)व्याप्तिसम्भावना, तत्रापि व्याप्तिग्राहक(त्व ²)स्य धूमसत्त्वस्य धूमाभावसत्त्वस्य च सर्वत्र ज्ञानात् । ननु तथापि सकलधूमाधिकरण एव यत्र वह्निसन्देह, तदनन्तर सर्वं धूमवद् वह्निमदित्यनुमिति, तदानुपसंहारित्व न स्यात् । यावदुपस्थितवस्तुना साध्यसंशयाविषयत्वादिति चेद्, न । तत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहसम्भवादनुपसंहारित्वाभावस्येष्टत्वादिति । यथाश्रुते तु सर्वं प्रमेयमित्यादौ तत्र विशेषदर्शनदशायामपि केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वेनानुपसंहारित्वापत्ते, सर्वं धूमवद्वह्निमदित्यस्य विशेषादर्शनदशायामप्यनुपसंहारित्वाभावापत्ते, केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षत्वाभावादित्यादि दूषण द्रष्टव्यम् ।

अत्र वदन्ति — अनुपसंहारी न हेत्वाभास । हेतुमति सर्वत्र साध्यसंशयात् सहचारनिश्चयाभावेन व्याप्तिनिर्णयाभाव । कारणाभावादेव कार्याभावोपपत्तौ प्रतिबन्धकाकल्पनात् । किञ्च, हेतुमति साध्यसन्देहो व्यभिचारसंशय । स च न प्रतिबन्धक । पक्षीयसाध्यसंशयस्यानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । भवतु वा प्रतिबन्धक । तथापि साधारण एवायमन्तर्भूता न पृथग् हेत्वाभास इति ।

अत्र मिश्रा — हेतुमति सर्वत्र साध्यसन्देहोऽनुपसंहारी । स च हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसंशयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धक । हेतुमति साध्यसंशयानन्तर हेतु साध्यसमानाधिकरणो न वेति संशयस्यौचित्यावर्जितत्वात्, प्रामाण्यसंशयवदिति वदन्ति ।

अत्र कश्चित् — संशयसामग्री न निर्णयप्रतिबन्धिका । कारणाभावादेव तदा निर्णयाभावात् । तथा च सहचारनिश्चये प्रथमस्य प्रतिबन्धकत्त्व, येन हेत्वाभासत्वं स्यादित्याह । त(त्रि ¹ न । नि)श्चयद्वयसामग्र्या एव संशयजनकतया तदप्रतिबन्धकत्वे संशयकाले निर्णयापातस्य दुर्वारत्वादिति ।

---

¹ 'तद्विषयात' क पाठ

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

अन्ये तु—हेतुमति सर्वत्र साध्यसंशयः साध्यसामानाधिकरण्यसंशयसामग्रीत्वेन यदि प्रतिबन्धकः, तदा प्रथमसंशयसामग्र्यपि प्रतिबन्धिकास्तु । संशयसामग्रीत्वाविशेषादिति । तदपि न । हेतुमति साध्यसन्देहस्य स्वारसिकस्याप्रतिबन्धकतया तत्सामग्र्या न प्रतिबन्धकता । प्रतिबन्धकसामग्रीत्वाभावात् । हेतुमति साध्यसन्देहाहितस्य हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यसंशयस्यान्याहिततया प्रतिबन्धकत्वेन तत्सामग्रीभूतस्य प्रथमसन्देहस्य प्रतिबन्धकत्वौचित्यादिति दिक् ॥

इत्यनुपसंहारिग्रन्थः ।

अथ विरुद्धग्रन्थः ।

विरुद्धश्च साध्यव्यापकाभावप्रतियोगीति मणिकृतः । नन्विदं लक्षणमाकाशादिवृत्तिसाध्यकविरुद्धाव्याप्तम् । मानाधिकरणाप्रसिद्ध्या हेत्वभावे तद्व्यापकत्वासंभवात् । न च तस्यासंग्राह्यत्वमेवास्तु । दूषकताबीजसामानाधिकरण्यज्ञानविरोधित्वस्य सत्त्वेनासंग्राह्यत्वाभिधानस्य निर्वचनासामर्थ्यद्योतकत्वात् । किञ्च, साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य दूषकतज्ज्ञानमपि सामानाधिकरण्यज्ञानविरोधिहेत्वाभासान्तरं स्यात् । उक्तावरदोषाद्यनन्तर्भावादिति ।

अत्र वदन्ति—साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं न सकलविरुद्धसाधारणं विभाजकत्वेनोक्तम् । किन्तु क्वचिदेतत् क्वचिदन्यदित्युक्तदोषाभावः । न चैवं विभाजकोपाधिः सर्वसाधारणो न प्राप्त इति वाच्यम् । हेतुनिष्ठसामानाधिकरण्यधीप्रतिबन्धकनिश्चय(ता?)विषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वेन सर्वसाधारणानुगमकरणात् । अत एव किञ्चेत्यादिदोषोऽपि निरस्तः ।

अत्र केचित्—हेतुमति साध्यस्य ग्राह्यतया हेतुमति साध्याभावज्ञानं (मा?)म(ह)प्रतिबन्धकं, ग्राह्याभावावगाहित्वात् । न तु साध्यवति हेतुर्ग्राह्यः, येन साध्यवति हेत्वभावधीर्विरोधिनी स्यात् । किञ्च, सद्धेतावपि साध्य(वाक्य? वत्य)योगोलकादौ धूमाभावसत्त्वात् तत्रापि सामानाधिकरण्यज्ञानं न स्यादिति । तद(प्यु ? प्यनु)पपत्तिविलसितम् । साध्यहेतुसामानाधिकरण्यस्य ग्राह्यस्य हेतुमति

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

सर्वत्र साध्याभावज्ञानाद्वा साध्यवति सर्वत्र हेत्वभावज्ञानाद्वा विघटनात् । हेतुसाधि-करण्यस्य तत्रापि विरोधे सत्यसम्भवात् । अत एव न (सि ? स)द्धेतावतिप्रसङ्ग । तत्र साध्यवति क्वचिदेव हेत्वभावज्ञानात् । सर्वत्र तज्ज्ञानस्यैव सामानाधिकरण्य-ज्ञानविरोधित्वात् । अत एव च न व्यभिचारसङ्करोऽपि । हेतुमति साध्याभाव-ज्ञानस्य सामानाधिकरण्यज्ञानाविरोधित्वात् । अत एव 'हेतुमति सर्वत्र साध्याभाव-ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वम् । अन्यत्र कल्पनात् (न) विरुद्ध-ज्ञानत्वेन' इत्यपि कस्यचित् प्रलपितमपास्तम् । हेतुमति सर्वत्र साध्याभावज्ञान स्योभयरू(पत्वेना ? पेणा)पि प्रतिबन्धकत्वात् । साध्यवति सर्वत्र हेत्वभावज्ञानस्य सामानाधिकरण्यधीविरोधिज्ञानत्वेन पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । व्यभिचारस्य तत्रासंस्पर्शात् । साध्याभावानवगाहित्वात् ।

केचित्तु — हेतुमति साध्याभावज्ञान व्यभिचारज्ञानतया, हेतुमति साध्या-धिकरणत्वाभावज्ञान ग्राह्यसामानाधिकरण्याभावावगाहितया प्रतिबन्धकम् । तथा च नानयोः सङ्कर इत्याहु ।

अत्र नव्या — साध्याधिकरणत्वाभावज्ञानमपि हेतुमति साध्याभावावगा-हितया व्यभिचारज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकम्, न तु विरुद्धत्वज्ञानत्वेनेति दूषयन्ति । तन्न । हेतुमति साध्याभावज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानविरोधित्वेन प्रतिबन्धकत्ववद् हेतुमति साध्याधिकरणत्वाभावज्ञानस्यापि सामानाधिकरण्यज्ञानविरोधितया प्रतिब-न्धकत्वात् । ग्राह्याभावावगाहित्वस्य समानत्वात् । विनिगमकाभावाच्च ।

वस्तुत साध्याधिकरणे हेत्वभावज्ञानस्य व्यभिचारज्ञान(स्य ? त्व)मपि ना-स्तीति तत्रैव विरुद्धत्वासाङ्कर्यमित्यवधेयम् । यत्तु — व्यभिचारज्ञानं सन्देहसाधा-रण प्रतिबन्धक, विरुद्धत्वज्ञान च निश्चयरूपमेवेति भेद इति । (त) न । व्यभिचा-रज्ञानस्यापि संशयरूपस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । साधारणादेरेव सन्देह प्रतिबन्धकत्वसम्भवे व्यभिचारज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् इत्यत्र विदितत्वादिति सङ्क्षेप ॥

इति विरुद्धग्रन्थ ।

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

अथ सत्प्रतिपक्षग्रन्थः ।

सत्प्रतिपक्षता च साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यलिङ्गतेति मणिकृत् । अत्र बाधसाधारण्या प्रतिरुद्धत्वाच्च हीनबलत्वलिङ्गेऽतिव्याप्तिर्मा भूत् । अत समानपदम् । तदर्थश्च निर्णयाजनकत्वम् । बाधसामग्री च बाधरूपनिर्णयजनिकैवेति वदन्ति ।

अत्रोपाध्यायाः —बाधसामग्रीमादाय हीनबलेऽतिव्याप्तिवारणाय समानपदमित्युक्तम् । (तत्र[1]) अधिकबलस्य सत्त्वेऽपि तस्याधिकबलत्वस्य ज्ञानदशायामत्र न्यूनबलत्वज्ञानावश्यकत्वात् तेनैव तत्रानुमित्यनुत्पादाधिकबलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । तस्मात् पारिभाषिकमिदं प्रतिबन्धकत्वम् । सा च विरुद्धत्वे सति विद्यमानत्वम् । तच्चाप्रतिबन्धकीभूतायामप्यधिकबलोपस्थितावस्तीति तामादाय न्यूनबलेऽतिव्याप्तिवारणाय समानपदमित्याहुः ।

अत्र मिश्राः —अधिकबलत्वं हि गृहीतप्रमात्वम् । तच्चैकलिङ्गस्य यदा, तदापरलिङ्गस्य गृहीताप्रमात्वरूपं न्यूनबलत्वमित्यत्र मानाभावः । तदुभयलिङ्गज्ञानप्रमात्वाप्रमात्वयोर्भानविषयकतया समानग्रहसामग्रीत्वाभावात् । तस्माद्बाधिकबलत्वज्ञानं विरोध्येवेति प्राच्यव्याख्यानं भव्यमेव । स्वीयपरिभाषा तु न भव्या । एवं सति हीनबलोपस्थितिरपि पारिभाषिकप्रतिबन्धकतामादायाधिकबलोपस्थितौ लक्षणातिव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वात् । नहि समानपदाद् हीनबलोपस्थितिर्वारयितुं शक्यते । निर्णयाजनकत्वरूपसमानबलत्वस्य तत्र सत्त्वादिति दूषयन्ति ।

अत्र नव्याः —यदा चैकपरामर्शे प्रमात्वग्रह, तदापरपरामर्शे(न[1]) च नाप्रमात्वग्रह । तथापि प्रतिबन्धकस्य सत्प्रतिपक्षत्वेन । प्रमात्वाग्रहस्य निश्चितत्वात् । अप्रामाण्यशङ्काशून्यत्वस्योभयसाधारणत्वात् । तथा च न तत्रातिव्याप्तिशङ्कापि । सत्प्रतिपक्षतयैव सङ्ग्रहात् । अथ यदैकत्र प्रमात्वग्रह तद्भिन्नग्रहसामग्रीसत्त्वेऽप्यप्रमात्व प्रतिबन्धलिङ्गपरामर्शे गृह्यत इति मतं, तदा कार्यीभूताप्रमात्वग्रहाशून्यपरामर्शाभावादेवानुमित्यनुत्पाद इत्यधिकबलोपस्थिते

१ ख क पा॰

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

प्रतिबन्धकत्वं नास्त्येवेति न तमादाय न्यूनबलोपस्थितावति व्याप्तिरित्युपाध्यायो-क्तदूषणं समीचीनमेवेति वदन्ति ।

अत्र ब्रूमः — यत्रोभयोरपि परामर्शयोरप्रामाण्यशङ्का नास्ति, यत्र च प्रमात्वं गृहीतं, तत्राप्रामाण्यशङ्काशून्यत्वस्योभयसाधारणतया प्रमात्वग्रहस्याधि-कबलत्वसम्पादकता सम्भवत्येव । विपक्षबाधकतर्कसत्त्वात् । तथा च तत्र गृहीत-प्रमात्वपरामर्शप्रतिरुद्धकार्येऽगृहीतप्रमात्वे परामर्शान्तरेऽतिव्याप्तिः सम्भवत्येवेति तदर्थं समानपदमिति मिश्राशयात् । वस्तुतो यज्ज्ञानं यत्र प्रतिबन्धकं, तत्सा-मग्र्यपि तत्र प्रतिबन्धिकेति बाधसामग्र्याः कथं न प्रतिबन्धकत्वम् । बाधप्रतिब-न्धकत्वस्य यवद्व्याप्यत्वात् । यथा च तथा सति बाधसामग्री न हेत्वाभासः, तथोक्तं हेत्वाभासलक्षणे । यत्तूपाध्यायपरिभाषायां मिश्रदूषणमुक्तं — हीनबलो-पस्थितिमादायाधिकबलोपस्थितावतिव्याप्तिरिति । तन्नु(न।) अन्यूनाधिकत्वरूपस्य समानत्वस्योपाध्यायाभिप्रेतत्वात्, तस्य च न्यूनबलोपस्थितावधिकबलोपस्थितौ वा विरहेणानतिप्रसङ्गादिति दिक् । अत्र च साध्य व्याप्तपक्षधर्मे पर्वतवृत्तित्वादि-त्यत्राय व्याप्तपक्षधर्म इति निर्णयाजनकत्वादूपबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्य पर्वत-वृत्तित्वरूपलिङ्गेऽतिव्याप्तिर्मा भूत् । अतः साध्यविरहोपस्थापनसमर्थेति विशेषणम् । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतोपस्थितिजननरूपयोग्यत्वं प्रथमविशेषणार्थं । तेन केव-लान्वयिसत्प्रतिपक्षे नाव्याप्तिः ।

नन्वाद्यविशेषणं तथापि व्यर्थमेव । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म इति बाधरूपो-पस्थिते बलोपस्थितित्वेन प्रतिबन्धकत्वाभावात् । तथा विवक्षायाश्चावश्यकत्वात् । अन्यथा अनित्यत्वव्याप्यं कृतकत्वमिति सत्प्रतिपक्षात्मके परामर्शे नित्यत्ववि-रुद्धं जन्यत्वमित्यादि यत्र दैवादवसितं, तत्र विरुद्धत्वेन ज्ञाते जन्यत्वेऽतिव्याप्ति-प्रसङ्गात् । विरुद्धत्वज्ञानस्य समूहालम्बनरूपत्वेन बलोपस्थितिरूपत्वसत्त्वादिति चेद्, न । बलोपस्थितित्वस्य स्व(बलो ' परो)पस्थितिसाधारण्येन प्रतिबन्धकताव-च्छेदकतया साध्यविरो(धित्वा ' धात्वा)देरवश्यकत्वात् । तथा च तद्बलात् साध्य-विरोधिनो न्यूनबलोपस्थि(त ' ति)त्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं लभ्यते । तदयं लक्ष-णार्थः — साध्यविरोध्यन्यूनव्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता(यनि-रूपि)निर्णयाजनकताद्युपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्वमिति । सत्प्रतिपक्षे तु परामर्श-द्वयं कश्चित् क्वचिदेक एव परामर्शः सामग्रीबलाद् भवति । न चाद्यपक्षे द्वितो-

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

यपरामर्शोत्पत्तिकाले प्रथमेनानुमितिरेव न कुत इति वाच्यम्। मिथ्यन्तरं प्रथमपरामर्शोत्पादात् सिद्धिप्रतिबन्धेनाव्यवधानेनानुमित्यजननात्। द्वितीयपरामर्शे(नं) प्रतिबन्धे(न?) निरुद्धद्रव्यत्वेन प्रथमेनानुमित्यजननात्। यद्वा द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिकाले कार्यत सहभूतस्य तदभावव्याप्यभावेनानुमित्यनुत्पत्तिः। अन्यथा विशेषदर्शनकाले संशयापत्तेरिति मणेरप्यत्र स्वरसात्।

नन्वसम्भवग्रस्तमिदम्, एकत्र परस्परविरोधिभावतदभावयोरिव तद्व्याप्ययोरपि ज्ञानासम्भवादिति चेद्, न। उभयव्याप्यज्ञानानन्तर साध्ययोर्यत्र विरोधस्फूर्तिः, तत्रानुपपत्त्यभावात्। न चैवं विरो(धि)स्फूर्तिकाले एवानुमित्यापातः, परामर्शस्य वृत्तित्वादिति(?) वाच्यम्। विरोधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति वहन्त। तच्चिन्त्यम्। तथा सति विरोधधिय एव प्रतिबन्धकत्वं, न तु परामर्शात्मक सत्प्रतिपक्षस्य। मानाभावात्। तस्मात् साध्ययोर्विरोधावधारणेऽपि हेत्वोर्विरोधानवधारणे एकत्रोभयोपनयः सम्भवत्येवेति ध्येयम्। उत्तरकाले चानयोर्विरोधिव्याप्यतायामेकाधिकरण्यानुपपत्ति। तदनुपपत्त्या च विरोधिव्याप्यतानुपपत्तिरिति व्याप्ति पक्षधर्मतान्यतरभङ्गः कल्प्यते। न चैवमिदं दूषणमस्तु। व्याप्यभावज्ञानस्य करणविघटकतयास्य च परामर्शोत्पत्तिनिवर्तितया प्रतिबन्धकत्वायोगाद् आश्रयाभावव्याप्यज्ञानस्याप्यन्यत्र प्रतिबन्धकतया कल्पनात् प्रतिबन्धकत्वाभावस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च। तस्मात् सत्प्रतिपक्षे परस्परव्याप्यज्ञान परस्परनिर्णयाय यत्र वृत्त, (तत्र) परस्परविरोधिव्याप्यज्ञानप्रतिबन्धाधीनमपि ज्ञानं जनयितुमीष्ट इति सिद्धान्तः।

अत्र र(त्नको)षकृत — विरोधिनिर्णयद्वयसामग्र्या संशयजनकत्वकल्पनात् परस्परगोचरा संशयरूपानुमितिरिहाप्युत्पद्यताम्। सत्प्रतिपक्षस्थलेऽप्ययमेव, यत् परस्परप्रतिबन्धाद् व्याप्ययुगपज्ज्ञानं निर्णयाजनकमिति वदन्ति।

अत्र मणिकृत — साध्यतदभावयोः परोक्षज्ञानाद् यथैकज्ञानं परज्ञानविरोधि, तथा तद्व्याप्ययोरपि साध्यादिविरोधितया तज्ज्ञाने सति संशयरूपमपि साध्यज्ञानमसम्भवि। प्रतिबन्धकत्वे क्रायासादस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः।

अत्र वदन्ति — यथा आश्रयाभावव्याप्यबुद्धेः अनुमितौ प्रतिबन्धकता, तथा विरुद्धनिर्णयसामग्र्या संशयजनकतापि कल्प्यतेति संशयरूपानुमितिरत्र जनिका। न च विशेषदर्शनसमवहिता निर्णयसामग्री संशयजनिका, इह तु विशेषदर्शनसमवधानात् कथं संशयं जनयत्विति वाच्यम्। अन्यतरकोटिविशेषदर्श-

DR. RUPAK NATH

नस्यैव संशयप्रतिबन्धकत्वात् । न तूभयकोटिविशेषदर्शनस्य । तथा सति स्थाणुत्वपुरुषत्वोभयांशे विशेषदर्शने सति संशयानुत्पादप्रसङ्गात् । तस्माल्लाघवाद् विरोधिनिर्णयसामग्रीत्वेन संशयजनकताकल्पनाद् अन्यतरव्याप्तिज्ञानस्यानुमितौ प्रतिबन्धकता (न) कल्प्यत इति ।

अत्र केचिद् — यदि विरुद्धनिर्णयसामग्रीत्वेन संशयजनकता, तथा सति विरुद्धस्मृतिसामग्रीत संशयरूपस्मृत्यापत्ते । तादृशस्मृतेरननुभवेनेष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् । तस्माद् विरुद्धप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन संशयजनकता कल्प्यत इति कथं विरुद्धानुमितिसामग्र्या संशय इति । तच्चिन्त्यम् । एतावतापि विरुद्धानुभवसामग्रीत्वेन संशयजनकताया बाधकाभावात् । परे तु — गुणविरोधस्थले विरोधिसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वं दृष्टम् । तत्र च परस्परप्रतिबन्धेन गुणान्तरानुत्पत्तिरेव दृष्टा । तथेहापि ज्ञानानुत्पत्तिरेव युज्यत इति न संशयरूपानुमितिरिति । तदपि चिन्त्यम् । तत्र विरोधिगुणसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वाद् इह तु स्वाभावज्ञानसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वाद् उभयसाधारणस्य विरोधिसामग्रीत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात । यदपि कैश्चित् समाहितं — प्रत्यक्षे ग्राह्याभावप्रत्यक्षेणैव प्रतिबन्ध(क ?) । अनुमित्यादौ तु ग्राह्याभावज्ञानमात्रेण प्रतिबन्ध । तत्रापि ग्राह्याभावज्ञानत्वापेक्षया ग्राह्यविरोधिज्ञानत्वं लघ्विति तदेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकं कल्प्यते । ग्राह्यविरोधित्वं च तदधिकरणानधिकरणत्वम् अभावत्वव्याप्यसाधारणमिति कथं विरोधिनिर्णयसामग्र्याः संशयजनकत्वेऽपि या यद्दर्शनरूपप्रतिबन्धके सति संशयरूपानुमितिरिति । तदपि चिन्त्यम् । तदधिकरणानधिकरणज्ञानत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वे वह्नि(रु ? र्नु)ष्ण इत्यादि अनुमितिर्न स्यात् । वह्नित्वस्यानुष्णत्वाधिकरणानधिकरणत्वज्ञानात् । तदधिकरणानधिकरणत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे कथं ग्राह्याभावसाधारण्यं, तज्ज्ञानस्य तत्त्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् । ग्राह्याभावस्य तत्त्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वामिति बहुशो निवेदितत्वात् । किञ्च, बाधस्याधिकबलत्वात् पृथक् प्रतिबन्धकतावश्यकता । तथा च किं साधारणप्रतिबन्धकताकल्पनेन । अपि च, व्याप्यज्ञानं भवतु प्रतिबन्धकम् । तथापि तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं संशयसाधारणं तन्निश्चयरूपमतत्त्वं यावत् प्रत्यक्षानिश्चयभिन्नमाद्यज्ञानत्वं वाच्यम् । तथा चोभयविशेषदर्शनकाले स्थाणुपुरुषसंशयानुत्पादप्रसङ्ग । तथा च तदनुरोधादन्यतरव्याप्यदर्शनत्वं विरोधितावच्छेद(कत्व ? क) वाच्यम् ।

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

तच्चोभयव्याप्यदर्शनकाले नास्तीति कथं न संशयरूपानुमितिः । यदपि च —निश्चयद्वयसामग्रीतः संशय इति सत्यम् । किन्तु यादृशो निश्चयस्य सामग्री, तादृशसंशयं प्रसूते । विशेषदर्शनं चावधारणात्मकनिश्चयसामग्रीत्यवधारणद्वयरूपसंशयः स्यात् । कोटिस्मृत्यादीन्द्रियसन्निकर्षादिकं तु प्रत्यक्षमात्रे सामग्रीति तैः प्रत्यक्षमात्रं जन्यते । तच्च संशयसामग्र्यभावे निश्चयरूपमेव । तत्सत्त्वे च संशयरूपमेवेति तत्र नायं दोषः । न चोभयव्याप्यदर्शनस्थले तत्राप्यवधारणरूपसंशयापत्तिरिति वाच्यम् । तत्रोभयव्याप्यदर्शनस्य परस्परप्रतिबन्धेन मूकत्वात् सामान्यसामग्र्या च संशयोत्पादादिति । तदप्यालोचनीयम् । अवधारणज्ञानत्वं न विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकं, व्यर्थत्वात् । अनुमितौ च तदुपस्थापकाभावादुपनीतभानस्य तत्रानङ्गीकारात् । भवतु वा विशेषदर्शनबलादेवानुमितौ व्यवच्छेदभानम् । तत् संशयरूपानुमितावप्यस्तु । विरुद्धयोः साध्यतदभावयोरिव व्यवच्छेद(क?)स्यापि भाने दोषाभावात् । अनुभूयते च किमयं स्थाणुरेव, किं पुरुष एवेति । (तस्माद्) नायं युक्तिसहः पन्थाः । यत्तु —संश(यांशे) कोट्योर्विरो(धो)ऽपि भासते । अनुमितौ व्याप्तिपक्षधर्मतानुपनीततया न तद्भानमिति कथं संशयरूपानुमितिरिति । तदपि न । संशयसामग्र्या एव विरोधभानम् । तत्र (तया?) तदुभयव्याप्यदर्शनस्य तद्भानसामग्रीत्वात् । वस्तुतो विरुद्धत्वेन ज्ञातयोः संशयकोटिता । विरोधभानं तु संशये सामग्रीसत्त्वासत्त्वाभ्यामनियतमित्येव तत्त्वम् । यच्च कैश्चिदुक्तम् —अनुमानानुसारेण न तावत् संशयरूपानुमितिः सत्प्रतिपक्षस्थले । अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावात् । अत एव न विरुद्धानुभवसामग्रीत्वेन संशयजनकताकल्पनम् । तथा सति तत्रानुमिनोमीत्यनुव्यवसायापातात् । तस्मात् फलबलाद् विरुद्धसत्प्रतिपक्षसामग्रीत्वेन संशयजनकतेति न संशयरूपानुमितिरिति । तदप्यसारम् । एवं सति संशयस्थले साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायाभावात् तत्रापि साक्षात्त्वजातिर्न स्यात् । यदि च सामग्रीबलात् साक्षात्त्वसिद्धौ व्यञ्जकाभावात् तदनभिव्यक्तिः, तदा प्रकृतेऽपि सामर्थ्यमनुसार्य दीयतां दृष्टिः । तस्मात् संशयरूपानुमित्यनङ्गीकारो निष्प्रमाणक इति ।

अत्र ब्रूमः —निश्चयसामग्री संशयजनिकेत्ययुक्तम् । अन्यसामग्र्या अन्यत्राजनकत्वात् । न चैवं संशयः क्वापि न स्यादेवेति वाच्यम् । घटतदभावज्ञानसामग्र्या विशेषणज्ञानादिरूपायाः सत्त्वेन तदुत्पत्तौ बाधकाभावात् । घटवि-

DR.RUPNATHJI(DR RUPAKNATH)

शिष्टज्ञानत्वादेरेव तद्विशेषणज्ञानादिजन्यतावच्छेदकत्वात् । तस्य च संशयसाधारण्यात् । इयानेव विशेष —यद् भावाभावोभयज्ञानसामग्रीसत्त्वे तदुभयज्ञानं संशयात्मकम् । अन्यथा निश्चयात्मकमिति । न चात्रापि विशेषदर्शनद्वयरूपसाध्यतदभावज्ञानसामग्र्या संशयात्मकतदुभयानुमितौ बाधकाभाव इति वाच्यम् । विशेष दर्शनस्य साध्यादिनिश्चयसामग्रीत्वेन संशयजनकत्वासम्भवात् । संशयान्यज्ञानसामग्र्या संशयजनकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च विशेषदर्शनमपि संशयसाधारणज्ञानमात्रसामग्रीति शङ्कितुमपि शक्यते । तथा सति कोटिस्मृतिविशेषणज्ञानादिज्ञानसामान्यसामग्रीवद् विशेषदर्शनस्यापि संशयविरोधितानापत्ते । न चैव कोटिद्वयविशेषदर्शने सति स्थाणुपुरुषयोरपि (संशयो) न स्यादिति वाच्यम् । भावानवबोधात् । तत्रापि न निश्चयसामग्रीभूतविशेषदर्शनद्वयस्य कार्यजनकता । परस्परप्रतिबन्धात् । संशयस्तु सामान्यसामग्रीभूतकोटिस्मृत्यादेरेव । न च तत्रैव विशेषदर्शनात् प्रतिबन्ध कुतो न भवतीति वाच्यम् । नहि विशेषदर्शनत्वेन तस्य संशयविरोधिता । अपि तु विरोधिनिश्चयसामग्रीत्वेन । तच्चैक(विशे[1]विशेष)दर्शनस्य तदा नास्ति । विशेषदर्शनान्तरप्रतिबन्धात् । एवमपरविशेषदर्शनस्यापि । तस्मादुभयविशेषदर्शने तत्र विरोधिगुणस्थलवत् परस्परप्रतिरुद्धमेव । सामान्यसामग्र्या संशय । इह तु विशेषदर्शनद्वयमनुमितिद्वयसामग्रीभूत प्रतिरुद्धमेव । अन्या च वानुमितिसामग्री नास्त्येवेति कथ संशयरूपानुमितिरुत्पद्यता, सामग्रीविरहादिति दिक् ।

इति सत्प्रतिपक्षग्रन्थ ।

अथासिद्धिग्रन्थः ।

असिद्धिस्तावदास्तु व्याप्यत्वासिद्ध्याश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धय प्रत्येकमेव दोषा इति मणिकृत । इदमुपलक्षणम् । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभाव, व्याप्तौ साध्य प्रतियोगित्वाभाव, हेतौ पक्षसम्बन्धाभाव, पक्षे हेतुसम्बन्धाभाव, व्याप्तिपक्षधर्मतया सामानाधिकरण्याभाव इत्येव परामर्शविषयीभूततत्तत्पदार्थप्रतियोगि

---

१ स्य न वा क पाठ

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

काभावा. सर्वेऽप्यसिद्धमध्यप्रविष्टा इति बोद्धव्यम् । नन्वेवं हेत्वाभासानस्य स्यात् । अभीप्सितस्यान्यावृत्तपरस्परानुगतैकधर्माभावात् । न च परामर्शविषयाभावत्वं सर्वसाधारणं मणिकृदुक्तमेवानुगतमिति वाच्यम् । अस्यानुगतत्वेऽपीतरव्यावृत्तत्वाभावात् । बाधविरुद्धव्यभिचाराणामुक्तधर्मवत्त्वात् । साध्यतत्सामानाधिकरण्या(भ¹)व्यभिचाराणां परामर्शविषयत्वात् । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वेन परामर्शस्यानुमितिहेतुता, (य¹त)द्रूपावच्छिन्नाभावो विवक्षित । साध्यप्रतियोगिकव्याप्तित्वप्रकारावच्छिन्नव्याप्तिविषयतया परामर्शस्य हेतुतेति व्याप्तित्वावच्छिन्नव्याप्त्यभावो भवत्यसिद्धः. न तु तद्घटकीभूतसाध्यतत्सामानाधिकरण्याव्यभिचाराणामभावादय इति वाच्यम् । एवं सति व्याप्त्यभावस्याप्यसिद्धत्वं न स्यात् । परामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतावगाहित्वेनैवानुमितिहेतुतया केवलव्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नव्याप्त्यादिविषयतया तस्यानुमित्यहेतुत्वात् । परामर्शस्यानुमितिहेतुतावच्छेदकशरीरप्रवेशमात्रेण व्याप्तेरभावस्यासिद्धत्वे साध्याभावादेरपि तत्त्वं दुर्वारमेवेति ।

अत्रोच्यते — विरुद्धत्वान्यत्वे सति परामर्शं प्रति ग्राह्याभावनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपपर्याप्त्यधिकरणत्वं व्यभिचारादिव्यावृत्तमुक्तसर्वा(द¹)सिद्धिसाधारणमसिद्धित्वम् । व्यभिचारज्ञानस्य संशयसाधारणस्य प्रतिबन्धकतया ग्राह्याभावनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाभावात् । बाधादेश्च परामर्शं प्रति तथाप्रतिबन्धकत्वात् । विरुद्धस्य तथात्वेऽपि तदन्यत्वविशेषणादेव वारणात् । एवमपि व्याप्त्यादिप्रविष्ट(था¹या) व्यभिचारादावतिव्याप्तिर्मा भूत् । अत. पर्याप्त्यधिकरणत्वपर्यन्तमिति न कोऽपि दोष. ।

केचित्तु — विरुद्धत्वादिहेत्वाभासचतुष्टयोपाधिभिन्नहेत्वाभासतोपाधित्वमुक्तसर्वासिद्ध्यनुगमकम् । अतो नातिव्याप्तिरित्याहु ।

आश्रयासिद्धश्च व्योमकमलं सुरभीत्यादाविति प्राञ्च । तन्न । व्योमकमलस्यालीकस्य सत्त्वाभावात् । तदुक्तं — 'सचेतसा मूकतैवोचिते'ति । कथं तर्हि तादृशमनुगतस्य दुष्टत्वम् । अपार्थत्वादित्यवधारय । यदि च कमले व्योमीयत्वं पक्षतावच्छेदकीकृत्य सुरभित्वं साध्यते, तदाश्रयासिद्धि । आश्रयविशेषणाभावस्याश्रयासिद्धिरनुद्धारणीति मणिकृताप्यभिधानात् । अत्र च पक्षतावच्छेदकाभावज्ञानं बाधान्तर्भूतमेव । तत्सामानाधिकरण्यस्य साध्ये ग्राह्यतया तत्रैव ग्राह्याभावावगाहितया तस्य प्रतिबन्धकत्वात् । न तु व्याप्यत्वत्वज्ञानेऽपीति परामर्शविरोधितानामि

DR. RUPNATH(JI)(DR. RUPAK NATH)

नप्यर्थविशेषणघटितव्याप्यत्वासिद्धिसङ्करो नेति वाच्यम्। तस्य विरुद्धत्वादिनैव सङ्ग्रहा-दिति केचित्। वस्तुतो हेतौ साध्यसमनियतत्वघटितसामानाधिकरण्यावच्छे-दकस्य सामानाधिकरण्यस्य न साध्यव्याप्ये प्रसिद्धिस्तथाभावो व्याप्यत्वासिद्धिरिति नाप्रसिद्धहेतुकव्याप्तिशङ्का। नन्वेवमपि व्याप्यत्वासिद्धेर्व्यभिचारादावन्तर्भावे नास्तीति न पृथग् हेत्वाभासतेति चेद्, न। व्यभिचाराद्यभावेऽपि ज्ञानेऽस्य सत्त्वात्। न च विशिष्टाभावस्य व्याप्यत्वाभावस्य विशेषणाभाव(प्रा)धान्यतद्ज्ञाननियतज्ञानतया न तदसङ्करोऽस्तीति वाच्यम्। विशेषणाभावाप्रसक्तावपि सह्याद्यभावे विशिष्टाभाव-ज्ञानसंभवेनासाङ्कर्यसंभवात्। वस्तुतस्तु — व्यर्थविशेषणघटितविशिष्यत्वस्थल एव व्याप्यत्वासिद्धेर्व्यभिचारासङ्करः। नहि नीलधूमे वह्निव्यभिचारो वह्न्यसहचारो वास्ति। ननु नीलधूमे यथा न व्यभिचारादिः, न(दा!था) व्याप्यभावोऽपि नेति कथमेतदिति चेद्, इत्थ — वह्नित्वावच्छिन्ने नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रतियोगि-त्वाभावस्य धूमत्वावच्छिन्ने नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यभावस्यात्र विवक्षितत्वात्। तथा च नीलधूमत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वात् भवति तत्र व्याप्तिविरहः। नन्वे-तज्ज्ञानं व्याप्तिधीविरोधि नेति चेद्, न। धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञाने तस्याविरो-धित्वापादने इष्टापत्तेः। नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिज्ञाने च विरोधित्वं तस्य वज्रले-पायितमेव। न चाव्यभिचरितसामानाधिकरण्यात्मकव्याप्तेः कथमनेन विघटन-मिति वाच्यम्। व्यर्थविशेषणादिदूषकत्वानुरोधेन व्यधिकरणधूमवह्न्यादिसङ्ग्रहानु-रोधेन च सामानाधिकरण्यावच्छेदकतद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति प्रागेवोक्तत्वात्। तज्ज्ञाने चावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्य साक्षादेव विरोधित्वात्। यदि चावच्छेदक लक्षणैव व्याप्तिः, तदानुपपत्तिरेव नेति। यथा च नीलधूमत्वस्यातिप्रसक्त त्वेऽपि तादृशलघुधर्मान्तरस्थितिकत्वात्तावच्छेदकत्वं, तथोपपादितम्। वक्ष्यते चाग्रे।

इद त्ववशिष्यते — यथा व्याप्यभावज्ञानं पक्षधर्मत्वाभावज्ञानं वा पराम-र्शविघटकमिति तयोर्हेत्वाभासता, तथा तदुभयव्याप्यज्ञानमपि तद्विघटकमिति तद्विषयस्यापि हेत्वाभासतास्तु। बाधकाभावादिति।

अत्र मिश्रा. — व्याप्त्यादिविरहव्याप्यवत्ताधीः व्याप्त्यादिप्रत्यक्षविरोधि-त्वानुमितिप्रतिबन्धिका व्याप्त्याद्यनुमितिविरोधितया वा। नाद्यः। प्रत्यक्षे ग्राह्याभावव्याप्यज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वाद् ग्राह्याभावप्रत्यक्षस्यैव तत्र प्रतिबन्धकत्वा-

१. 'नस्याप्तक' क. पाठः.

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

दिति बहुशो निवेदितत्वात् । नान्त्यः । व्याप्तिव्याप्यपरामर्शासत्त्वे तदभावादेव कार्याभावेन प्रतिबन्धकत्वाभावात् । तत्सत्त्वे च सत्प्रतिपक्ष एवान्तर्भावात् पृथग् हेत्वाभासत्वासम्भवादिति वदन्ति ।

अत्र नव्याः —हेतुव्याप्यभावव्याप्यस्य हेतुव्याप्त्यनुमितौ सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि हेतुना साध्यानुमितावसत्प्रतिपक्षत्वात्, साध्यानुमितौ साध्यविरहव्याप्यस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वाद्, व्याप्तिविरहव्याप्यादेरनुमितौ परामर्शविघटकतया प्रतिबन्धकत्वेन साक्षात्प्रतिबन्धकत्वाभावेन सत्प्रतिपक्षत्वासम्भवात्, व्याप्यभावव्याप्यादेः साध्यानुमितौ पृथग् हेत्वाभासत्वे बाधकाभाव इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । विरोधिव्याप्तिग्राहकसामग्र्या प्रतिरुद्धव्याप्तिग्रहत्वस्य साधारणलक्षणतया तत्रैव व्याप्यभावव्याप्यस्यान्तर्भावेन पृथग् हेत्वाभासत्वायोगादिति मिश्राभिसन्धानात् । पक्षधर्मत्वाभावव्याप्यव्यावर्तनाय तु तथापि गत्यन्तरं चिन्तनीयमेवेति तु चिन्त्यम् ।

केचित्तु —यज्ज्ञाने सत्यनुमितिप्रतिबन्धनियमः, स एव हेत्वाभासः । अत एवोपाध्यादिर्न तथा । तथा च व्याप्यभावादिव्याप्ये गृहीतेऽपि प्रात्यक्षिकस्य व्याप्त्यादिज्ञानस्य सम्भवेनानुमित्युत्पादाद् न तयोर्हेत्वाभासत्वमिति वदन्ति । तदपि चिन्त्यम् । परामर्शोत्पत्त्यनन्तरं व्यभिचारज्ञाने सत्यप्यनुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् तस्यापि हेत्वाभासत्वापत्तेः । परामर्शात् पूर्वं यज्ज्ञाने सत्यनुमितिप्रतिबन्धनियम इत्युक्तौ च सत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः । तस्मात् स्वप्रतिबध्यप्रतिबन्धद्वारा हेत्वाभासता । तच्च व्याप्यभावादिव्याप्यस्यास्त्येव । व्याप्त्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति । वस्तुतस्तु —व्याप्यभावादिव्याप्यस्य करणविघटकत्वमापाद्यते हेत्वाभासत्वपर्यन्तमपि वा । आद्य इष्टापत्तिः । अन्त्ये ज्ञानविशेषविशेष्यत्वमिति हेत्वाभासलक्षणानुगमासक्तिरेव, सिद्धसाधनोपाध्यादिवत् । (ननु) त(दा ' धा) लक्षणमेव किमिति कृतं, येन व्याप्यभावादिव्याप्यं व्यावर्त्येत इति चेद्, न । स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् । सत्प्रतिपक्षेतरस्यानुमितौ परामर्शमात्राभावानुमाहितया प्रतिबन्धकस्य हेत्वाभासत्वेनासङ्ग्रहात् । अत एव सिद्धसाधनोपाधिपक्षधर्मताभावव्याप्यव्याप्यभावव्याप्यप्रतिकूलतर्कविषयादीनां सर्वेषां व्युदासः इति सङ्क्षेपः ॥

इत्यसिद्धिग्रन्थः ।

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

अथ बाधग्रन्थः ।

बाधः साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षत्वमिति प्राञ्चः । तन्न । गुणः संयोगीत्यादावतिव्याप्तेः । द्रव्यान्यविभाज्यानाश्रयत्वासिद्धा तद्धर्मस्याप्यसिद्धेरबाधितत्वस्याभावप्रसङ्गात् । किन्तु पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकारकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम् । अनाये न प्रतियोगिव्यधिकरणस्य विशेषणम् । तेन न पूर्वोक्तातिव्याप्तिः । केवलान्वयिनि च बाधितत्वस्योक्तरूपस्यान्यत्र प्रसिद्धस्यान्यत्वमसम्भवति नाबाधितत्वव्या(पक्ष ? लोपः ।) न वा तदर्थकनिगमनवैयर्थ्यमिति ।

अत्र च पक्षे साध्याभावज्ञानदशाया हेतुज्ञानेऽपि व्यभिचारधीरेव । अथ न ज्ञातस्तदा कारणाभावादेव कार्याभावः । अथ हेत्वभावादज्ञातिस्तदा स्वरूपासिद्धिरिति बाधो न पृथग् हेत्वाभास इति पूर्वः पक्षः ।

तत्र कश्चित्—पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र सलिङ्गपरामर्शजन्यवह्न्यनुमितौ यत्र वह्न्यंशे उपनीतकाञ्चनमयत्वादिनाधिकत्वमनुभान, तत्रा(सत्य ?)नुमितेरप्रमात्वम् । तच्च हेत्वाभासाधीनम् । न च व्यभिचारधीस्तत्रास्तीति काञ्चनमयवह्न्यभाव एव दोष इत्याह । तन्न । काञ्चनमयवह्नेरप्रसिद्ध्या तदभावासम्भवात् । काञ्चनमयत्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्न्यभावमादाय बाधोपपादने(पु ? तु) तादृशव्यभिचारस्याप्युपपादयितुं शक्यत्वात् । किञ्चानुमितावुपनीतभानानङ्गीकारात् कथं काञ्चनमयत्वादिभानम् । अथानङ्गीकारमात्रं न वस्त्वभावसाधकम्, अतिप्रसङ्गात् । किन्तु प्रमाणाभावः । न चात्र सोऽस्ति । प्रत्यभिज्ञादौ तत्तादिभानानुरोधेनावश्यमुपनीतभानमङ्गीकरणीयम् । तत्र चोपनयस्य प्रत्य(क्ष)मात्रे सहकारिता वा मानमात्रे वेति संशये सामान्यादुत्तरपक्षस्यैव प्रबलत्वादनुमितावप्युपनीतभाने बाधकाभावादिति ।

तत्र मिश्राः—उपनयः प्रत्यक्षे सहकारी सन्निकर्षतया सम्भवति । अनुमाने सन्निकर्षस्यातन्त्रतया व्याप्तिपक्षधर्मतोपनीतार्थस्यैव विषयत्वयोपनीतभानाभावादिति वदन्ति ।

तत्र केचित्—प्रत्यक्षेऽपि ज्ञानं सन्निकर्षतया न हेतुः । किन्तु सविकल्पकानन्तर प्रमाणजन्यज्ञानत्वावच्छेदेनासंस(र्गः ? र्गा)ग्रहे सति सविकल्पकविषयवैशिष्ट्य भासत इति सामान्यत एव नियमात् तदुपयोगः । तच्चानुमानादिसाधारणमिति तत्राप्युपनीतार्थभाने बाधकाभाव इति ।

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

अत्रोच्यते — सामान्यनियमस्वीकारेऽपि तत्तादिप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षो वाच्य एव। (अ)सन्निकृष्टस्य प्रत्यक्षाविषयत्वात्। तथा च ज्ञानस्येन्द्रियसन्निकर्ष(त्व?)त्वमवश्यमभ्युपेयमेव। तथा च सामान्यनियमस्वीकारो गौरवपराहत इति। नन्वेवं लाघवोपनीतस्याप्यनुमितौ भानं न स्यादिति चेद्, न। सकललघुगुरुविषयकभानत्वावच्छेदेनैव लाघवज्ञानस्य सहकारितया लाघवोपनीतस्य सर्वत्र भानसम्भवात्। उपनयान्तरस्य च तथात्वाभावादिति दिक्।

अत्राय सिद्धान्तः — साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानं विना हेतुविषयकमपि साध्याभावज्ञानं प्रामाण्यशङ्काकवलितं न प्रतिबन्धाय प्रभवति। अतो व्यभिचारज्ञानत्वेनापि प्रतिबन्धकतायां साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानमवश्यमुपजीव्यम्। तथा च उपजीव्यतया तदेव दोषः। न च प्रमात्वज्ञानमपि साध्याभावविषयकतयैव दोषः, प्रमात्वस्य विषयघटितमूर्तितया तज्ज्ञाने तज्ज्ञाननियमादिति वाच्यम्। विषयघटितत्वेऽपि ज्ञाननिरूपितस्वरूपसम्बन्धविशेषविषयत्वस्यैव तत्र प्रयोजकत्वात्। साध्याभावविषयत्वस्याप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धाप्रयोजकत्वात्। नन्वेवमप्रामाण्यशङ्काशून्यसाध्याभावज्ञानं प्रतिबन्धकमस्तु। न तु साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानमिति चेद्, न। अप्रामाण्यशङ्काशून्यत्वापेक्षया गृहीतप्रमात्वस्य लघुत्वात्। ननु गृहीतप्रमात्वसाध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे यत्र प्रमात्वज्ञाने ऽप्रामाण्यशङ्का, तत्रापि प्रतिबन्धापत्तिः। न च तत्रापि गृहीतप्रमात्वप्रमात्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता। तर्हि तत्राप्येवमेवेत्यनवस्थापातः। तस्मादनन्यगत्या क्वचिदपि अप्रामाण्यशङ्काशून्यत्वमनवस्थाभिया वक्तव्यम्। तर्हि प्रथममेव तदस्तु। किं प्रमात्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेनेति नायं सिद्धान्तो युक्तिसह इति चेद्, न। साध्याभावज्ञानस्य हेतुविषयकतानियमाभावेन बाधस्य व्यभिचारसाङ्कर्यासम्भवात्। परामर्शानन्तरं स्मृत्या शब्देन वा यत्र साध्याभावोपस्थितिस्तत्र हेतूपस्थापकाभावात्। न च परामर्शानन्तरमनुमितिसामग्रीबल(व)त्त्वादनुमितिरेव, न तु साध्याभावस्मृत्यादिकमिति वाच्यम्। यत्र पूर्वक्षणे सिद्ध्यादिप्रतिबन्धकसत्ता, तत्रानुमित्यनुदयेन स्मृत्यादिसम्भवात्। किञ्च, यथा व्यभिचारधीः प्रतिबन्धिका, तथा साध्याभावधीरपि। साध्याभावज्ञानस्य शाब्दादौ प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्। न चैवं साधारणप्रतिबन्धकस्यापि तया न हेत्वाभासता। साधारणप्रतिबन्धकस्यापि हेत्वाभासलक्षणसत्त्वेन तत्त्वे बाधकाभावाद् हेतुनिष्ठत्वेनासाधारण्य

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

संशयो न युज्यत इत्यभिप्रेत्यैव मणिकृतोक्तं —'यद्वा घटादिभिन्नपृथिवीत्वेन पक्ष-ते'ति। अत एव च केवलान्वयिनि प्रमेयत्व घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यादि-संशयः पक्षताघटक उक्त'। समानविषयसंशयत्वेन साध्यसिद्धिनिवर्तकत्वात्। अन्यथा समानप्रकारकतापक्षे तदसङ्गतेः। वस्तुतस्तु समानविषयत्वेन प्रति-बन्धकत्वमित्युत्सर्गः। स च यावद्विषयबाधेन बाधकेनापोद्यते। तथा च यत्र यावद्विषये विशिष्य बाधग्रहेऽपि सामान्यतो ज्ञानं, तत्रागत्या समानप्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि लाघवेनोक्तयुक्त्या समानविषयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति विष-यविभागः। अत एव पर्वतान्यवह्निः पर्वते नेति ज्ञाने वह्निभिन्ने वह्नित्वं नेति ज्ञाने च भवति वह्न्यनुमितिर्वह्नित्वेन रूपेण बाधितवह्निविषयिण्यैवेति न काचि-दनुपपत्तिरिति। केचित्तु —गुणानुरोधादत्र परामर्शात् प्रमेत्यसङ्गतमेवेति महान-सीयादिवह्निभानं भवेदेवेति समानविषयकत्वेन बाधप्रतिबन्धकत्वमङ्गीकार्यम्। न च सत्यपरामर्शस्वभावादेव महानसीयादिवह्निर्नैत्यैव न कुत इति वाच्यम्। महानसीयादिवह्निभानेऽप्यनुमितौ प्रमात्वसम्भवात्। वह्नित्वेन रूपेण महानसीय-वह्नेः पर्वते भानात्। यत्र यद्धर्मावच्छिन्नयदभावः, तत्र तद्धर्मावच्छिन्नतज्ज्ञानस्य भ्रमत्वादिति। तच्चिन्त्यम्। यत्र यदस्ति, तत्र तज्ज्ञानस्य प्रमात्वात्। न च पर्वते महानसीयवह्निर्वह्नित्वेनापि रूपेणास्ति। तस्मादत्र तज्ज्ञान भ्रमरूपं भवतु मा वा। भ्रमारूप (न) भवतीति निश्चितमेवेति न तदनुरोधात् समानविषयक-त्वेन प्रतिबन्धकत्वसिद्धिरिति दिक्।

अन्यच्च बाधासङ्कीर्णस्थलान्तरमुक्तं मणिकृता —'गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादि'त्यादि। नहि तत्र पृथिवीत्वे गन्धव्याप्यताविरहो न वा पक्षधर्मताविरह इति बाध एव तत्र प्रतिबन्धकोऽसङ्कीर्ण इति।

तत्र केचिद् —गन्धप्रागभावविशिष्टघटस्य पक्षत्वे तत्र गन्धाभावेन हेतोश्च सत्त्वे व्यभिचार एव। हेतोरसत्त्वे चासिद्धिरेव। न च गन्धप्रागभावोप-लक्षि(ता ! त)स्य पक्षत्वम्।) तदा तत्र साध्य(स्य) सिद्धत्वेन सिद्धसाधनमेव, न तु बाध इत्यसङ्गतमिदमिति।

अत्राहुः —गन्धप्रागभावकाल एवात्र विशेषणतया पक्षतावच्छेदकत्वेन विवक्षितः। तद्विशिष्टे च घटेऽस्ति पृथिवीत्व हेतुरिति नासिद्धि, न वा सिद्ध-साधन, तद्विशिष्टे साध्यासत्त्वात्। अतस्तत्र बाध एव प्रतिबन्धक इति।

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

अत्र नव्याः — प्रागभावोपलक्षितकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वे तद्विशिष्टघटे गन्धवत्त्वस्य सिद्धत्वात् सिद्धसाधनमेव, न बाधः । प्रागभावविशिष्टकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वे तादृशकालविशिष्टे पृथिवीत्वहेतोरसिद्धिरेव । प्रागभावांशे तदसत्त्वादिति नैतद्बा(ध ? धा)सङ्कीर्णस्थलमुक्तमिति ।

अत्र प्रतिभाति — प्रागभावः स्वाधारकालविशेषपरिचायकः । तथा च कालविशेषविशिष्टो घटः पक्षः, तत्र पृथिवीत्वं हेतुरस्त्येवेति नासिद्धिर्न वा सिद्धसाधनं, तद्विशिष्टे गन्धाभावादिति बाध एव तत्र दोष इति न किञ्चिदेतत् । अत एव प्रागभावकालावच्छिन्नघटे गन्धरूपसाध्याभाववति हेतोश्च सत्त्वेन व्यभिचार एवात्र, न तु बाध इत्यपि दूषणमपास्तम् । पृथिवीत्वगन्धयोर्ग्राह्यसामानाधिकरण्यप्रविष्टसम्बन्धस्य समवायतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नहेतुमति तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यस्यापि सत्त्वेन व्यभिचाराभावात् । ग्राह्यसामानाधिकरण्यप्रविष्टसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे तत्सम्बन्धारोप्यकसाध्याभावस्यैव व्यभिचा(रि ? र)त्वात् । अन्यथा धूमाधिकरणेऽपि समवायादिना वह्न्यभावेन व्यभिचारप्रसङ्गादिति । यच्चात्र दूषणं — पक्षधर्मताबलाद् अनुमितौ साध्यादिभानं, सा च पक्षे हेतुस्तत्र साध्यं विनानुपपन्न इत्याकारेति पक्षीयसाध्यभाने पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यमर्थादनुमितिविषय इति प्रकृतेऽपि प्रागभावकालीनत्वसामानाधिकरण्येन घटे गन्धः सिध्यत्येवेति नात्र बाधगन्धोऽपीति । तदपि न । पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यसिद्धेरौत्सर्गिकत्वात् । बाधेनैव तस्य बाधनात् । अत एव पर्वतो वह्निमानित्यादावपि पर्वतत्वांशेऽपि साध्यासिद्धौ बाधः प्रतिबन्धक एव । किं बहुना, प्रमाणमात्रस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यान्वयबोधजनकतायामुत्सर्गः । अत एवारुणया गवेत्यादावारुण्यादिविशिष्टगोरेव सोमक्रयसाधनत्वमिति सिद्धान्तः । वस्तुतस्तु वृक्षः संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्यवृत्तिसाध्यके सद्धेतौ साध्याभावप्रदेशे साध्यसिद्धिर्यत्र न भवति, तत्र बाध एव प्रयोजकः । प्रतियोगिविरुद्धसाध्याभावसहचारस्य व्यभिचारतया तत्र तदभावात् । अत एव व्याप्तिलक्षणे पक्षधरमिश्रैरिदमपि बाधसङ्कीर्णस्थलमित्युक्तम् । किञ्च, पक्षतावच्छेदकवति साध्याभावरूपस्य बाधस्य व्यभिचारसङ्करेऽपि साध्यवति पक्षतावच्छेदकाभावज्ञानस्य न व्यभिचारज्ञानसाङ्कर्यम् । साध्याभा(व ? वा)ज्ञानेन तत्र तद्धर्मव्यभिचाराज्ञानात् । अन्यच्च ज्ञानासाङ्कर्यं प्रागुक्तमेवास्तीति नेह वितन्यत इति संक्षेपः ॥

इति बाधग्रन्थः ।

DR. RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)

अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधनम् ।

हेत्वाभासानामसाधकतासाधकतया सदुत्तरत्वम् । जात्यादीनां चे(स्य ? स्वा)साधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया असदुत्तरत्वम् । यद्यप्युद्देश्यपरानुमितिप्रतिबन्धो व्यभिचारादिज्ञानादेवेत्यसाधकतानुमितिर्व्यर्था , तथाप्यसाधकतानुमानेनात्यन्तापकर्षः प्रतिवादिनः सूच्यत इति कथकसम्प्रदायसिद्धस्यासाधकत्वसाधनस्याप्युद्देश्यत्वमिति तदपि कार्यम् । न चैवमितरानुमानवदत्रापि पञ्चावयवप्रयोगः किमिति न क्रियत इति वाच्यम् । अत्र दूषणस्यासाधकत्वव्याप्तेः वादिप्रतिवाद्युभयसम्मततया दूषणस्यासाधकत्वव्याप्तिसिद्धाविति शङ्कोत्थापने व्याघातेन च व्याप्त्युपदर्शकावयवस्य व्यर्थत्वादिति वदन्ति । वस्तुतस्तु कथकसम्प्रदायो यत्र यादृशः, तत्र तथा प्रयोग इत्येवं सूक्ष्मयुक्तिरनुसन्धेया । अन्यथा पक्षधर्मत्वाबाधितत्वादिबोधकयोरुपनयनिगमनयोः करणं कुतोऽत्र न स्यादिति तत्त्वम् । असाधकत्वं चोद्देश्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव । स च धर्मो विरुद्धत्वादिरेव । न चैवमिदमसाधकं विरुद्धत्वादित्यादौ साध्याविशेष इति वाच्यम् । रूपान्तरेणैकस्यापि साध्यसाधकभावाविरोधात् । इदं पिपासोपशमनसमर्थतावच्छेदकरूपवत् तोयत्वादित्यादिवत् । समानप्रकारकासिद्ध्यादेरेव प्रतिबन्धकत्वेन साध्याविशेषदो[illegible]ज्यदोषस्यासम्भवादिति दिक् ॥

इति हेत्वाभासानामसाधकतासाधनम् ।

इति श्रीगोपीनाथविरचिते मणिसारेऽनुमानखण्डः ।

शुभं भूयात् ।

---

१. 'चास्य' क. पाठः.

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	२८	यत्र	यद्वा त्व
६	१७	भव्य	(न) भव्य
७	३	सिद्धिनै	सिद्धिरे
९	१८	जनक	जनन
११	२४	(वा)	(त्वा)
१४	२२	दक	दक(विशिष्ट)
२२	११	रिति	रिति(न)
२७	१६	त्मत्व	त्म
,,	१७	त्वमसमानाधिकरणात्म(त्व)	त्वसमानाधिकरणात्म
४०	[illegible]	श्रा	(ि) श्रा
५३	१४	सम्बन्धि (ह?)	(स) सम्बन्धिक
५९	२५	सुरभित्वा	सुरभि(त्व)त्वा
६४	३	त्वे	त्वै
७१	७	च । ता	च ता
,,	१७	रनेक	रेक
७३	,,	राय	राय (?)
७७	,,	पक्षता	पक्ष (धर्म) ता
८९	४	वाभिन्ने प्र	वो भिन्न प्र
९५	१७	कस	कुस
१६३	१६	(ज्ञान ज्ञान ?)	ज्ञान (ज्ञान ?)

DR.RUPNATHJI(DR. RUPAK NATH)